

Arne Kvitrud

Stavangers hjerte i vikingtid og middelalder

Korkåpen som trolig er fra Martinskirken i Stavanger.

Forsidebildet er tatt av Arne Kvitrud i 2013.

Korkappen ble funnet i en kiste i Domkirken i 1866.

Den tilhører Bergen Museum, og har nummer MA 50.

Den har vært på utlån til Stavanger museum siden 1919.

Arne Kvitrud

**Stavangers hjerte i
vikingtid og middelalder**

Utgitt av Arne Kvitrud, Stavanger, 5.11.2024

Endringer etter 1.11.2025 er markert med rødt.

Jeg har gjennom årene fått hjelp fra mange!

De jeg vil framheve er i alfabetisk rekkefølge:

Ann Kathrine Meeks, Anne Tove Austbø, Arild Skjæveland Vivås, Arnvid Lillehammer, Asbjørn Simonsen, Bente Gro Olsen, Britt Solli, Bård Eskeland, Egil Kraggerud, Elbjørg Haug, Egil Henriksen, Halldis Hobæk, Hans Eyvind Næss, Henrik von Aachen, Jan Brendalsmo, Jane M. McComish, Jo Rune Ugulen, Kristel Zilmer, Mari Høgestøl, Marit Nybø, Morten Haugli, Morten Stige, Paula Utigard Sandvik, Per M. Schjelderup, Perry Rolfsen, Sean Denham, Stan Reed, Trond Meling, Øyvind Wigestrånd og Åslaug Ommundsen.

I tillegg har jeg fått mye hjelp, spesielt fra **Byarkivet og Statsarkivet i Stavanger, Riksarkivet, Stavanger bibliotek, Riksantikvarens arkiv samt biblioteket og arkivene ved Arkeologisk Museum i Stavanger.**

Jeg takker så mye for hjelpen!

Feil er kun mitt ansvar!

Innhold

Introduksjon	7
Storgården i vikingtiden	13
Saurbø som Kongens gård.....	19
Lå byens vugge i Østervåg?	26
Hospitalet	32
Skolen og skolemesterens gård	36
Mariakirken ved Domkirkeplassen.....	40
Bygårdene på Skagen	49
Martinskirken i Kirkegata	52
Uren og Bratten	58
Trinitatisgrunnen	65
Korbrødregården	67
Gårdstunet og trekirken på Domkirkehøyden	73
Byggingen av Domkirken	82
Benediktinerklosteret ved Domkirken.....	88
Byggearbeidene på Domkirken i 1554–1556.....	97
Biskopens gård fra Breiavatnet til Vågen.....	102
Kongsgård som bispeborg	109
Bispekapellet på Kongsgård.....	119
Olavsklosteret ved Olavskleivå	126
Kriken ved Vågen.....	132
Fra Eikanes til Eiganes	136
Kirkebyen uten byliv	145

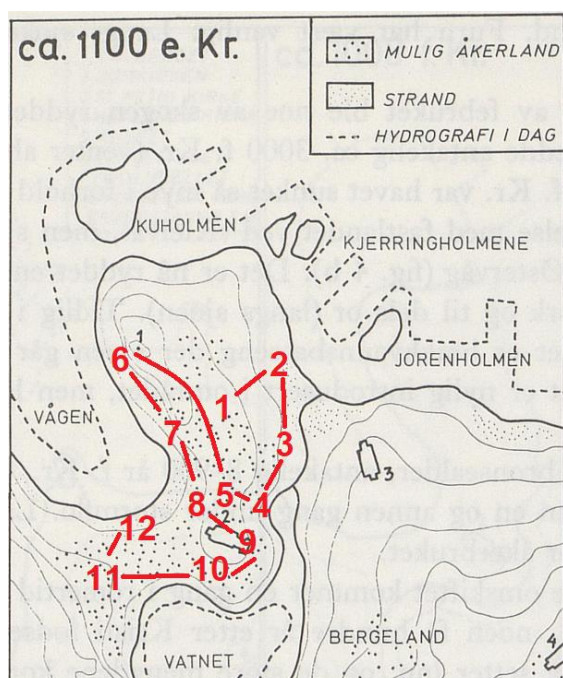
Introduksjon

Hvordan utnytte andre kilder enn dokumenter? Hva er grunnleie? Hvordan var Stavanger delt opp i gårder og tomter?

Tidligere byhistorier er i all hovedsak bygd på skriftlige middelalderkilder. Her brukes et mer variert utvalg av kilder, med vekt på arkeologiske funn og arkitekturhistorie i tillegg til middelalderkildene.

Tilnærminger og resultater

Boka handler om Stavanger centrum. Det er et dårlig navn! Så jeg slår derfor et lite slag for et alternativ – Stavangers hjerte!

Figur 1: Kart over rekkefølgen til kapitlene i boka, De er angitt med røde tall og streker. Basiskartet er laget av Asbjørn Simonsen, og viser et forslag til topografien omkring år 1100.¹

Denne boka er om tiden fra omkring år 900 til slutten av 1500-tallet. Hovedvekten er på middelalderen fra midt på 1000-tallet til reformasjonen i 1537.

Jeg starter med vikingtiden. Tar så leseren med på turen som er vist i figur 1. Turen starter i Kongens gård (1), så videre til Østervåg (2), Hospitalet (3), Skolen (4), Mariakirken (5), odden Skagen (6), Martinskirken, Bratten og Uren i to kapitler (7), Korbrødrenes gård og Trinitatisgrunnen i to kapitler (8), Domkirken i fire kapitler (9), Biskopens gård i tre kapitler (10), Olavsklosteret (11) og Kriken (12). Til slutt tar jeg en runde i de nærmeste områdene utenfor byens hjerte, før jeg oppsummerer. Dette er ikke en byvandring, som en får av en guide. Jeg forteller lite om de som bodde i byen, spesielle hendelser og bare noen få personer er navngitt. Jeg forteller desto mer om:

- Eiendommer og hvem som eide jorda.
- Bygninger, og spesielt kirker.
- Gater og smau.

Jeg har skrevet om Stavangers eldste historie i mer enn tyve år. Det er i artikler i Ætt og heim, Lokalhistorisk årbok for Rogaland, Stavangeren, Sydvesten, Frå haug ok heiðni og Stavanger Museums årbok. Men det er kommet nye utgravninger, nytolkninger og ideer. Noen av mine eldre tolkninger er forkastet, andre er det bygd videre på. Samtidig er dette anledningen til å gjennomgå byutviklingen på nytt, for å se etter hovedlinjer.

Kildene kan som regel tolkes på flere måter, så dette er mine tolkninger, og vurderinger av hva som er mulig og sannsynlig. Alle tidligere tekster er

¹ Asbjørn Simonsen: Breiavatnet og Stavangers eldste historie, SMÅ for 1971, side 48.

bearbeidet på nytt. Der jeg mener å ha kommet et stykke videre med, og til og med beriket forståelsen av byens utvikling er særlig:

- Kombinasjonene av arkeologiske og skriftlige kilder.
- Bruken av grunnleien.
- Bosettingen i Østervåg.
- Alderen på Mariakirken.
- Domkirken før den ble domkirke.
- Klostersamfunnet ved Domkirken.
- Oppløsningen av klostersamfunnet.
- Nedleggingen av Martinskirken.
- Korprestenes betydning for utvikling av handel og byutvikling.
- Hvordan Bispekapellet så ut.
- Olavsklosterets eiendommer.

For at det jeg har skrevet skal etterprøves, har jeg mange noter.² Det vil komme nye funn og kilder – litt etter litt. De gir grunnlag for nye tolkninger, og at tolkninger bekreftes! Så dette er en status, som også gir et grunnlag for å komme videre.

I 2025 feires 900-årsjubileene for Domkirken, bispedømmet og byen. Jeg bruker også anledningen til å rette på det jeg mener er hundre år gamle feiltolkningene.

² Jeg har brukt en god del forkortelser i notene. De viktigste er: Ab = Fortidsminneforeningens Årbok; AM og AmS = Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger; DI = Diplomatarium Islandicum; DN = Diplomatarium Norvegicum; DRA = Danske Rigsarkiv; HT = Historisk tidsskrift; KA = Kildeskriftavdelingen ved Riksarkivet i Oslo; KLNLM = Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder; NHD = Norske Herredags Dombøker; NIKU = Norsk institutt for kultutminneforskning; NLR = Norske lensregnskapsbøker; NRA = Riksarkivet i Oslo; NRJ = Norske Regnskaber og Jordebøger; NRR = Norske Rigs-Registranter; PA = Privatarkiv; RA = Rogalands avis; RN = Regesta Norvegica; SA = Stavanger Aftenblad; SAS = Statsarkivet i Stavanger; SAT = Stavanger Amtstidende; SBA = Stavanger byarkiv; SMÅ = Stavanger Museums Årbok; UBB = Universitetsbiblioteket i Bergen; UiB = Universitetet i Bergen.

Kildene

Tidligere byhistorier er i all hovedsak bygd på skriftlige kilder. Jeg bruker et mer variert utvalg av kilder. Johs. Westby skrev i 1919 at *Omtrent hvorend i den centrale del av byen spaden sættes i jorden, kan man støte paa et aller andet av antikvarisk eller arkeologisk interesse.*³ Funnene er viktige, og er ufortjent lite brukt.⁴ Det var mye gjenbruk av byggematerialer internt i byen, og fra bygg i omegnen. Mye er også funnet i fyllmasser med ukjent opphav. Det vanskeliggjør tolkningene. Funnene er forsøkt brukt med omhu. Fra 1960-tallet og framover er det heldigvis utført flere omfattende og gode arkeologiske undersøkelser. Ellers har jeg blant annet brukt arkitekturhistorie, stedsnavn og statistikk.

Dette er ikke en kjent historie som skal fortelles, men et forsøk på å sette sammen mange bruddstykker. Noe kan settes sammen. Andre deler forblir bruddstykker.

Middelalderkartene

Jeg viser mange kart og kartutsnitt. Kart er en utmerket måte å illustrere forståelsen av bebyggelsen i middelalderen, og kartene sier ofte mye mer enn mange ord. Først ute med kart var Anton Wilhelm Brøgger i 1915. Anders Bærheim publiserte et kart i 1930, Asbjørn Simonsen lagde i 1971 et topografisk kart med en oppdatering i 2013, Knut Helle laget så et kart i 1975, og i 2012 tegnet Geir Atle Ersland et kart. Kartene har en del som er felles, men likevel er det mye som skiller.

³ Johs. Westbye: Bispekapellet, SA 6.8.1919, side 6.

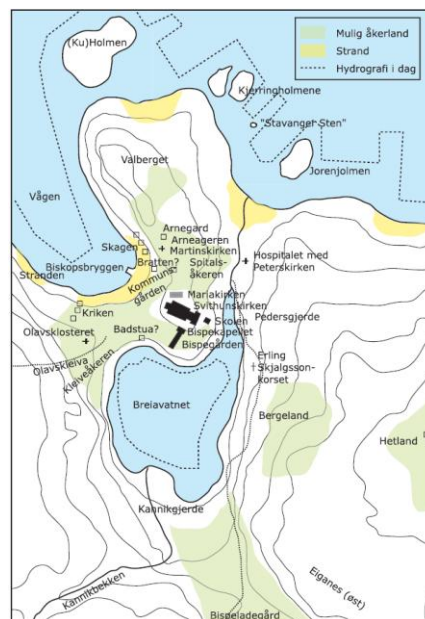
⁴ Arne Kvitrud: Kilder til undersøkelser og gravinger i byen, 2024. På kvitrud.no.

Figur 2: Anton Wilhelm Brøgger: *Skisse over Stavanger i Middelalderen fra 1915.*⁵

Figur 3: Anders Bærheims kart fra 1930: *Stavanger ca. 1300-1350 et rekonstruksjons forsøk.*⁶

Figur 4: Knut Helles skisse fra 1975: *De fastere punktene i bebyggelsen omkring 1350 og de viktigste navnene (til dels av senere dato) er tegnet inn. Kors, åpne kvadrater og rektangler betegner middelalderbygninger som det ikke fins sikre spor etter, og som derfor er skjematisk tegnet og omtrentlig plassert.*⁷ Tegning: Knut Helle og Ellen Jepsen.

Figur 5: Geir Atle Erslands middelalderkart for omkring år 1300.⁸ Tegning: Geir Atle Ersland og Berit Sømme i 2012.

⁵ Anton Wilhelm Brøgger: *Stavangers historie i middelalderen*, Stavanger, 1915, side 173.

⁶ Anders Bærheim: *Stavanger gamle byanlegg*, Stavangeren, 10.5.1930.

⁷ Knut Helle: *Stavanger fra våg til by*, Stavanger, 1975, side 132.

⁸ Geir Atle Ersland og Arne Solli: *Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815*, Stavanger, 2012, side 112.

Kartene viser flere oppfatninger av bebyggelsen, og i plasseringen av en del bygninger. Samtidig illustrerer de også mye av usikkerhetene. Anton Wilhelm Brøgger så for seg hovedbebyggelsen i området mellom Brattegata til Skansen, og fra Vågen til Kirkegata. Anders Bærheim så for seg at hovedbebyggelsen var på Skagen og langs Kirkegata, men med en betydelig bebyggelse ned til Østervåg. Knut Helle avgrenset seg stort sett til å tegne inn institusjoner som kirker, kloster og hospitalet. Geir Atle Erslund mente at bebyggelsen i all hovedsak var fra Vågen og opp mot Domkirkeplassen og Kirkegata. Jeg kommer etter hvert inn på hvordan jeg vurderer kartene.

Grunnleie

Det som gjør at jeg uttaler meg så nøyaktig om geografien, bygger i stor grad på min tidligere systematisering av opplysninger om grunnleiene.

Figur 7 viser mitt middelalderkart. Kartet er annerledes enn de tidligere kartene ved at jeg tegner inn eiendommene og eiendomsgransene.

En festetomt er en del av en større eiendom, der den som fester betaler grunneier en årlig avgift. I dag brukes oftest systemet der en bonde skiller ut hyttetomter fra gården sin, mot en festeavgift som sikrer en fast inntekt til gården. Festeren har full råderett over tomte, kan sette opp hus og selge bruksretten. På samme måte fikk grunneierne i Stavanger en årlig avgift – grunnleie – som kan sammenliknes med dagens festeavgift. I Bergen er grunnleie kjent fra slutten av middelalderen.⁹ De som

leide tomtene løste dem etter hvert inn, ofte ved å betale omkring 20 ganger grunnleien. Grunnleien ble ofte holdt konstant over tid.

De bevarte kontraktene viser at det årlig ble betalt grunnleie ved mikkelsmesse, som var 29. september. Dersom grunnleien ikke var betalt innen tre år, hadde grunneieren rett til å overta husene på tomte. Grunneierne førte regnskap med hvem som betalte, og beløpet. I enkelte tilfeller kunne det gå mange år mellom hver gang det ble betalt. Dersom det ikke var etterspørsel etter tomter svarte det seg neppe å kaste ut vedkommende, men heller satse på at en fikk betaling senere.

TAKK TIL ARNE KVITRUD

Fantastisk uselvisk kulturhistorisk arbeid

En venn gjorde meg nylig oppmerksom på at Arne Kvitrud i Stavanger, helt upåaktet, har lagt ut et omfattende manus kalt «Huseiere og skatteyttere i Stavanger ca. 1701-1807» på nettet.

Dette er en sterkt etterlengtet oversikt over eiere av ulike eiendommer i sentrum av Stavanger. Grunnet flere endringer av brannnumrene, er det svært tidkrevende å etterspore eiendommens adresser før 1828. Nå har altså Kvitrud gjort denne jobben for oss som er mer enn vanlig interessert i byens historie.

Jeg takker hjertelig for den kjempejobben Kvitrud har utført, et arbeid jeg allerede har hatt stor glede av. Skulle jeg delt ut utmerkelse så hadde Arne Kvitrud vært mottaker av gullstjerne med ekeløv, eller hva det heter – for fantastisk uselvisk kulturhistorisk arbeid.

GUNNAR A. SKADBERG
Hafersfjord

Figur 6: Gunnar A. Skadbergs innlegg i Stavanger Aftenblad 5.11.2013 om min liste over beboere, grunneiere og grunnleien.

⁹ Det ble skilt mellom leie av tomte og av husene blant annet i Bergen i 1444. Se Bård Gram Økland, Jane Cathrin Særsten Jünger og Ingvild Øye: Halsnøy kloster

til kongens og Augustins ære, Spartacus forlag, 2013, side 156.

Når naboer betalt grunnleien til den samme grunneieren, har jeg gått ut fra at disse tomtene en gang var samlet i en gård. Gårder i Stavanger ble i noen tilfeller delt opp i mindre tomter, mens i andre tilfeller ble de beholdt lenge til det opprinnelige formålet. Ved å finne hvem som mottok grunnleien kan en kartlegge gårdene. Metoden gir ikke tidspunktet for når eiendommer ble delt, og dermed heller ikke når gårdene var samlet. En får derimot en rimelig presis plassering og størrelse. Jeg har så tolket kildene for å finne hvilken funksjon eiendommen hadde, og når den ble opprettet. Jeg forutsatte at grunneierne endret seg lite over tid.¹⁰

¹⁰ Arne Kvitrud: Huseiere og skatteyttere i Stavanger på 1701-1807, på kvitrud.no.

Figur 7: Mitt kart for om lag år 1350. Det er for lite informasjon til å fastlegge grenser nøyaktig, så kartet indikerer hvor eiendommene lå. Svarte streker er omtrentlige eiendomsgrenser. A er Sankt Annas gård, K-en ved Domkirken er Kommunsgården, den andre K-en kan være dels Kommunsgården og dels Trinitatisgrunnens eiendommer, M er Mariakirken med kirkegård, P er Peterskirken med kirkegård, S er skolen og T er Trinitatisgrunnen. Av mangel på noe bedre bruker jeg navnet Kongens gård, men det var et navn som gikk ut av bruk på 1200-tallet. Navnene Bakken og Kuholmen ble brukt om deler av dette området på 1600-tallet og 1700-tallet. Plasseringen av Uren og Bratten er som det framgår av tekstene, fortsatt uvisse. Kartgrunnlaget er fra 1860-tallet.¹¹ Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

¹¹ Jeg har satt sammen fire kart fra K. F. Torstrup: Detaljkart over Stavanger, 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. SBA.

Storgården i vikingtiden

Ble byen grunnlagt i august i år 1000? Var det en markeds plass? Var det et høvdingsete? Er det en forbindelse til Erling Skjalgsson?

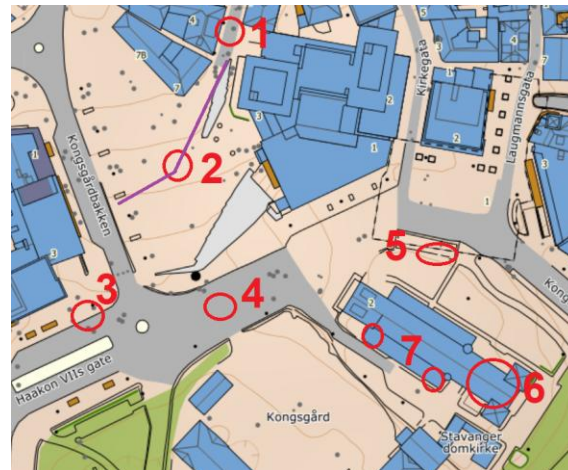
Det fins ikke spor etter noen by eller markeds plass. Det kan likevel ha vært et høvdingsete. Kongene var grunneier til slutten av 1000-tallet.

Før vikingtiden

Det er funn fra langt tilbake i tid. Pollen i Breiavatnet viser at det var jordbruksvirksomhet lenge før vikingtiden. De eldste sporene etter bosetting er fra Haakon VII's gate. Det var et golv i et hus, eller et dekke på en uteplass fra perioden 350 til 650.¹² I dette området var det nok kontinuerlig bosetting fram til i dag. Fra 800-tallet øker funnmengden kraftig, og vi starter der.

Vikingtidfunnene

Figur 8 viser at det er en del funn fra vikingtiden. Jeg regner vikingtiden som perioden 800-1050. Utenfor kartgrensene var det også bygninger i Kirkegata 22 med dagens Zara-bygg, og en runestein i Stiftelsesgata. Funnene fra vikingtiden er nummerert i figur 8 som:

Figur 8: Funn fra vikingtiden er markert med røde sirkler og ellipser. Omtrentlig strandkant på Torget i vikingtiden er tegnet inn med lilla streker.¹³ Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

1. Avfall under huset i Skagen 4a.
2. Fyllmasser og avfall som er dumpet i Vågen, men som nå er på Torget.
3. Rester av hus i Haakon VII's gate ved Kongsgårdbakken 3. De eldste er fra 900-tallet. Det var seks stolpehull, der tre av dem nok var fra én bygning. I første halvdel av 1000-tallet ble det satt opp et nytt hus. Det var en del trekull, der ett av trekullene er datert til perioden 720-970.¹⁴
4. En steinrekke i gata utenfor Kongsgård er datert til perioden 810-1000.¹⁵
5. Runesteinen i den sørlige grunnmuren på Mariakirken fra omkring år 1000.

¹² Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 52f og vedlegget side 93ff.

¹³ Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 1919, figur 2.

¹⁴ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016.

¹⁵ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 63, 79, 80 og 86.

6. Flere funn i koret i Domkirken.
7. To groper under sideskipene i Domkirken. Den ene var i det sørvestre sideskipet og den andre i det sørøstre sideskipet. Dette var grophus eller avfallsgroper.¹⁶

Figur 9: Et skinnebein med vikingtidsdatering, men er det fra Stavanger domkirkes kor? Skjelettene ble blandet med skjeletter fra andre deler av landet, før de ble datert. Jeg har derfor valgt å se bort fra alle dateringene av skjelettene. Foto: Arne Kvitrud i 2014.

Var Stavanger en by?

Det er store forskjeller i hvordan funnene og de skriftlige kildene tolkes. Mest bastant er Torgrim Titlestad, som mente at byen ble grunnlagt i august i år 1000.¹⁷ Et motsatt synspunkt hadde Helge Sørheim, som mente at det er ingen spor etter urban bebyggelse før bispesetet ble etablert.¹⁸

Det er mange oppfatninger om hva som skal til for at en bebyggelse kan kalles en by.¹⁹ Søren Sindbæk mente at tekstilproduksjon, vanlig jernfremstilling og produksjon av kammer var arbeid med råmaterialer som kunne skaffes nesten hvor som helst. Støping av kobberlegeringer og glassbearbeiding var derimot bare funnet

¹⁶ Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Halldis Høbbæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, side 45ff og 60ff. E-poster mellom Perry Rolfsen og Sean Dexter Denham oktober 2021, med kopier til meg.

¹⁷ Torgrim Titlestad: Stavanger 1000 år i august 2000, SA 10.2.1999.

¹⁸ Helge Sørheim: Stavanger bys alder? Frå haug ok heiðni, nummer 1, Stavanger, 2019, side 6.

¹⁹ Helge Sørheim: Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by. Bosetningshierarkier og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder, Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter 10, 2018. På bora.uib.no.

sporadiske i mer vanlige bosetninger. En viktig indikator på en by mente han var at en god del råvarer var fra et sted langt borte.²⁰

Figur 10: Bronsenål fra Torget fra vikingtid.²¹ Bare nåla er bevart. Denne typen nåler ble brukt i det som kalles ringnåler, se figur 11. Foto: © Annette Øvrelid, Arkeologisk museum, UiS i 2021.

På Torget var det mye avfall i fyllmassene. Det eldste avfallet er fra andre halvdel av 1000-tallet eller tidlig på 1100-tallet. Så det er uvisst om noe av avfallet er fra vikingtid. Men det som ligger under fyllmassene kan være fra vikingtid. Bronsenåla fra Torget som er vist i figur 10, lå i fyllmasser. Den trenger ikke være laget i Stavanger, selv om den er fra vikingtid. Det var også et beslag fra vikingtiden under tårnet i Domkirken, men det lå i en skrothaug med gjenstander med ukjent opphav. Det er også vanskelig å bruke det til noe. Noe slag og rester av smeltedigler er funnet på Torget og i Haakon VII's gate. De kan ikke dateres direkte, men antas å være like gamle som lagene rundt dem. Noen få lag er daterte til før år 1000.²² De øvrige er i fyllmasser,

²⁰ Søren M. Sindbæk: Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* 81.311, 2007, side 126. På cambridge.org.

²¹ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 29. Perry Rolfsen i e-post til meg 7.2.2023: *Jeg så på ringnålene da jeg var på museet. De som har ring, er enten fra 800- eller 900-tallet, altså vikingtiden, mest sannsynlig fra slutten av 800-tallet eller begynnelsen av 900-tallet. De som ikke har ring, men bare nål, kan være fra 700-tallet, men sannsynlig er også de fra vikingtiden. Det er helt lett å findatere disse nålene. Jeg kan en del om ringnåler, men jeg er ingen spesialist på det området.*

²² Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 68.

uten at en vet hvor de kom fra eller hvor gamle de var. At det omtrent bare ble funnet varer som kan produseres lokalt, er en indikasjon på at Stavanger ikke var en by. Det nærmeste en kommer råvarer fra andre steder, er noen få gevir fra reinsdyr.²³ Funnene minner mer om det en finner på gårder.

Figur 11: Noen eksempler på ringnåler fra forskjellige steder i Rogaland. Foto: © Terje Tveit, Arkeologisk museum, UiS i 2014.²⁴

Det er argumentert for at en engelsk regel om at biskoper skulle bo i byer, betydde at Stavanger var en by omkring 1100. Knut Helle mente at argumentet *har ingen synderlig argumentasjonskraft*, og viste til at bispesetene på Island, Grønland, Færøyene og Orknøyene ikke ble opprettet i byer.²⁵

Ingenting tyder på at Stavanger var en by i vikingtiden.

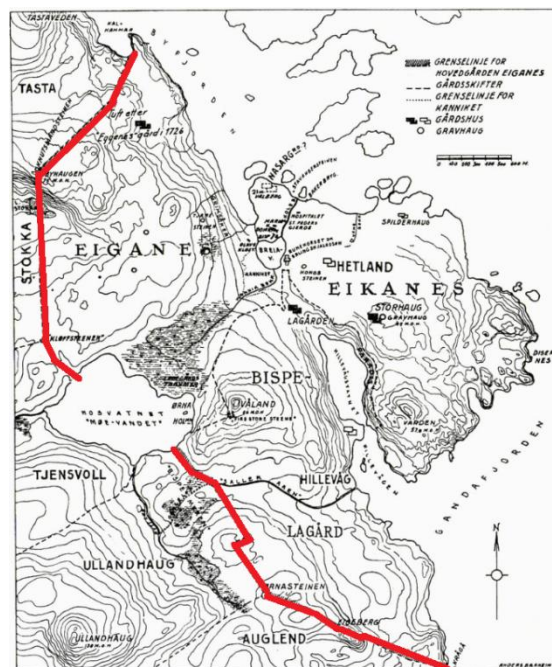
²³ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 24 - *I samtlige sandlag, men også i de naturlig avsatte strandlagene og yngre lag ble det funnet forholdsvis mye avfall fra bearbeiding av reinsdyrgevir i forbindelse med kamproduksjon...* Blant materialet var det flere avkappede ender av taggene (e-post fra Stan Reed 16.10.2024). Helge Sørheim: Stavanger bys alder? Frå haug ok heiðni, nummer 1, Stavanger, 2019, side 5 om typer funn, og mengder før 1125.

²⁴ Ringnåler av bronse. Gjenstandsnummer: S1980, S2834, S4228 og S4165.

²⁵ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 53.

Høvdingsete?

Anders Bærheim mente at gårdene Eikanes og Eiganes en gang var en gård. Med det som grunnlag, tegnet han storgården i figur 12. Han fortalte ikke når han mente dette var, men kartet kan beskrive situasjonen før Domkirken ble påbegynt. Kartet virker rimelig, men gården kan også ha omfattet noen av byøyene. Som jeg kommer tilbake til, er kartet et godt grunnlag til å forklare hva som skjedde da gården ble delt opp. Trolig er yttergrensene i hovedtrekk riktige.

Figur 12: Anders Bærheims kart over storgården. Den omfattet Ladegård, Eikanes og Eiganes.²⁶ Jeg har markert yttergrensene med rødt.

I Landnåmabók i Hauksbók fra om lag år 1300, fortelles at Finn den rike var sønn av Halldor Hognesson, og om Hamnar-Orm. De var begge fra Stavanger. De bosatte seg

²⁶ Anders Bærheim: En markegangsforretning mellom Bispelagård og Hetland prestegård 1686 på gården Eikanes : med orientering i terrenget og om storgårdens deling i to gårdsparter og Bispelagård, SMÅ for 1958, side 96. Se også drøftingen i Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 42ff.

på Island en gang mellom 870 til 930.²⁷ De hadde begge sønner som het Torgeir. De kan ha vært brødre eller svogere, og fra samme sted. Det er gårder i Askvoll og Flora i Sunnfjord som også skrives som Stavanger.²⁸ Det har derfor vært diskutert hvor de kom fra. De var nok likevel fra det som ble byen Stavanger.²⁹ Vi må regne med at Finn var rik før han kom til Island. En annen islending som ble omtalt som rik i vikingtiden var Geirmund Heljarskinn. Han var rik før han kom til Island, og ble rikere på Island med grunnlag i omfattende jakt på hvalross. Dette var arbeidskrevende, og krevde tilgang på mange trelles. Trelles var dyre.³⁰ Finn kan ha drevet på samme måte.

Vi kjenner ikke andre maktpersoner på 900-tallet eller 1000-tallet. Men flere har kastet seg inn i diskusjoner om Erling Skjalgsson.³¹ Noen holder seg strengt til kildene, som ikke sier noe som helst om forholdet til Stavanger. Andre knytter Erling til Stavanger ut fra hans posisjon i samtiden, og en forestilling om Stavanger som by eller maktsenter. Steinkorset fra Kongsgata er brukt som det viktigste

²⁷ Landnámabók etter Hauksbók, omsett av Jan Ragnar Hagland, Stavanger, 2002, kapittel 23 og 25. I Sturlubók nevnes også de to, men ikke hvor de kom fra. I landnámabók (Sturlubók) på snerpa.is, kapittel 17 er de omtalt som *Fidur hinn auðgi Halldórsson Högnasonar og Hafnar-Ormur*. Avskriften i Sturlubók er noen tiår eldre enn i Hauksbók. Egon Wamers: Insulære importfunn i vikingtidens Skandinavia og spekulasjoner om Norges samling, Karmøyseminaret, 1996, side 16 skrev at ... *skandinaviske stamtrær, som er overlevert i norrøne historiske verker fra 11. til 13. århundre, er produkter av fantasi oppfunnet på grunn av politiske og ideologiske mål...* Ætteleddene i Landnámabók er ufullstendige for Finn den rike, men jeg forutsetter at den gir pålitelige opplysninger om gårdsgrunnleggerne.

²⁸ Oluf Rygh: Norske gaardnavne. Bind XII, Nordre Bergenhus amt, Kristiania, 1919, side 246.

²⁹ Se begrunnelsen i Arne Kvitrud: Stavanger i vikingtiden, Ætt og heim – lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2020, side 156.

³⁰ Bergsveinn Birgisson: Den svarte vikingen, Spartacus forlag, Oslo, 2013, side 214ff.

³¹ Se sammenstillingen av synspunkter om Erling Skjalgsson på Wikipedia.

argumentet for tilhørigheten til i Stavanger. Erlings datter ble mormor til kong Olav Kyrre. Om Erling eide storgården, kan kongene senere ha blitt eiere gjennom arv. Men dette er bare en av mange muligheter.

Eldbjørg Haug viste til Steigar-Tores opprør mot kong Magnus Berrføtt i 1095, der Skjalg fra Jæren også var med. Opprøret ble slått ned, men Skjalgs liv ble spart. Hun argumenterte så med at Domkirken kunne være Magnus Berrføtts markering av hvem som hadde herredømmet etter opprøret.³² Tilsvarende kan en også argumentere for at Skjalg betalte for kirken som en botshandling etter opprøret, men da blir det vanskelig å forklare hvorfor kongen hadde en gård i Stavanger.

Vi vet ikke når kongen ble grunneier. Det kan ha vært så tidlig som omkring år 900, da Finn den rike dro til Island. Lokale høvdinge ville neppe slått seg til på en gård kongen eide. Så gården kan ha vært drevet av leilendinger, eller av kongelige tjenestemenn. Det kan også forklare mangelen på rikdom i de arkeologiske funnene.

Byens hjerte kan ha vært tunet i storgården. Dette var neppe stedet med de beste forholdene for åkerbruk, så knyttingen mot sjøen var viktigere. Gårdstunet kan også ha vært et annet sted på gården, men med havnen her.

Fiske og fangst kan ha vært viktige. En annen mulighet er en havn for vikingtokter. Det er ikke funnet naust fra vikingtiden. Det er heller ikke spor etter skipsbygging, eller framstilling av tauverk, seil eller

³² Eldbjørg Haug: Fra Stavanger-kirkens tidligste historie. Historisk Tidsskrift, 2009, side 476. Hun viser til fortellingene i Morkinskinna, Heimskringla og Fagerskinna.

tjære. Det er funnet en del nagler, men uten at vi vet hva de er brukt til eller hvor gamle de er.³³

Det kan ha vært et høvdingsete omkring år 900. Så overtok kongene en eller annen gang før slutten av 1000-tallet.

Det er ingen spor etter vikingferder, eller at skip ble bygd eller utrustet her.

Var så Stavanger et markedssted?

Jan Brendalsmo og Knut Paasche mente at *gården Stavanger i vikingtid og på 1000-tallet med stor sannsynlighet kan karakteriseres som et anløps- og utvekslingssted med flere sentrumsfunksjoner.*³⁴ Utvekslingssteder er noe forenklet handelsplasser, markeder, kaupanger eller omlastingssteder.³⁵ I Danmark anla de handelssteder på strender med grusbunn.³⁶ Slik sett var Torget perfekt, med en strand med sand, grus og stein som gikk tvers over det som i dag er midtre og nedre del av Torget. Vågen var også langgrunn, og stranda egnet seg godt til å dra opp båter på land. Det er trolig som Petter Molaug og Stan Reed skrev, at *mest sannsynlig er det at Vågen har vært brukt som havn i vikingtiden, og trolig også før.*³⁷

³³ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016.

³⁴ Jan Brendalsmo og Knut Paasche: Stavanger – før det ble en by, Historisk Tidsskrift, nr. 2, 2017, side 103.

³⁵ Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen og Terje Gansum: Den urbane underskog, Oslo, 2009, side 13.

³⁶ Jens Ulriksen: Andløbspladser fra Danmarks yngre jernalder på baggrund av Roskilde Fjord-undersøgelsen, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Stavanger, 1997, side 124.

³⁷ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 109f. Stan Reed fortalte at teksten her ble skrevet av Petter Molaug, uten at han ble omtalt i rapporten.

Figur 13: Del av vektstanga til skålvækt fra koret i Domkirken. Foto: © Cora Oschmann, Arkeologisk museum, UiS i 2019.³⁸

Figur 14: Delen av vektstanga i figur 13, er av samme type som denne skålvakta fra Tønsberg. Foto: Kulturhistorisk museum i Oslo, hentet fra Unimus.no.

Der det var handel, forventer en i arkeologiske utgravinger å finne gjenstander som vekter, vektlodd, mynter, blylodd, tellepinner, målestaver og merkelapper med eierinnskrifter.³⁹ Flere mener at funn av vekter og vektlodd er det sikreste tegnet på handel. De ble brukt for å veie opp betalingsmidler i sølv.⁴⁰ I seg selv er ikke funn av vekter nok, selv om de er fra vikingtiden. For eksempel er det på

³⁸ Se detaljer i Unimus.no for S9629.

³⁹ Axel Christophersen: I brygge, bod og strete, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, 1997, side 45.

⁴⁰ Unn Pedersen: Vektlodd - sikre vitnesbyrd om handelsvirksomhet? Primitiv tider 4, 2001, side 32. Vekter kan også ha vært brukt av sølvmeder.

Jåtten funnet en skålvekt med lodd fra vikingtiden, men det er ikke noen som har ment at Jåtten var en utvekslingssted. Samtidig er dateringene av skålvekter problematisk. Skålvekter er funnet i graver helt tilbake til folkevandringstiden.⁴¹ Under koret i Domkirken var det en liten del av en skålvekt i bronse. Den er vist i figur 13.⁴² Dateringene av denne varierer fra 900 til 1200.⁴³ Den er da ikke noe bevis på handel i vikingtiden. Nesten hele Torget er gravd opp, uten spor etter handel fra vikingtiden.⁴⁴ Restene etter framstilling av kammer og jern er såpass få, at de ikke trenger være varer for handel, men for lokalt forbruk.⁴⁵

Stavanger har likevel en indikator på at det var en markeds plass. I Danmark ble det senere bygd steinkirker i romansk stil på eldre markeds plasser. Jens Ulriksen mente at det ikke nødvendigvis var en sammenheng, men en måte for stormenn til å vise sine hevdvunne retter.⁴⁶ Dette er en indikasjon på et handelssted i Stavanger, men det er vanskelig å bruke det som et enslig argument, uten å underbygge det. I tillegg er Domkirken neppe bygd av en

stormann. Domkirkehøyden i vikingtiden kommer jeg tilbake til!

Sammendrag

Det er ingen spor etter noen by.

Det er flere som mener at Stavanger var et markedssted. Jeg er kanskje kritisk, men det mangler funn som går ut over det en finner på gårder.

⁴¹ Bente Magnus og Bjørn Myhre: Norges historie, bind 1 Forhistorien, Oslo, 1976, side 348ff.

⁴² Perry Magnor Rolfsen: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-1968, Bergen, 10.2.1968, side 21, 26 og 34. Det var i et avfallslag med store mengder skjell, dyre- og fiskebein, samt spiker og nagler. Den lå ikke ved skjelettene.

⁴³ Arne Kvitrud: Stavanger i vikingtiden, Ætt og heim - Lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2020, side 161.

⁴⁴ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 44 viser til noe som var *enten* et vektlodd *eller* et spinnehjul i bly i Kongsgårdsbakken, men uten datering. Han viser i tillegget side 16 til *et mulig blylodd*, men igjen uten datering.

⁴⁵ Søren M. Sindbæk: Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* 81.311, 2007, side 126. På cambridge.org.

⁴⁶ Jens Ulriksen: Andløbspladser fra Danmarks yngre jernalder på baggrund av Roskilde Fjord-undersøgelsen, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, Stavanger, 1997, side 124.

Saurbø som Kongens gård

Hvor var Kongens gård? Hvor ble det av gården? Hvor var Saurbø? Hva skulle kongen med Peterskirken?

Kongene hadde en gård i Stavanger i vikingtiden og middelalderen. Den het opprinnelig Saurbø. Tunet i vikingtiden kan ha vært nær Domkirken. Senere var tunet nær Arneageren, med Peterskirken i tunet. Peterskirken var sentral i kongens administrasjon.

Kongens administrasjon

Eldbjørg Haug, mente at Stavanger var et kongelig administrasjonssenter omkring år 1100. Videre at Stavanger var en hovedgård med et underliggende gods kompleks.⁴⁷ Det er rimelig om gården var et kongelig administrasjonssenter. Det innebar i så fall at leien fra kongens gårder, ble betalt her. Det kan ha vært gårder i hele eller deler av Rogaland. Det mangler en måte å vise at det faktisk var slik.

Vi må regne med at kongen betalte for byggingen av det første byggetrinnet på Domkirken på slutten av 1000-tallet. På samme tid ga han bort en stor eiendom, men beholdt det som ble Kongens gård. Biskopene, klostrene og presteskabet ved Domkirken slo seg til omkring Vågen. Mens kongen hadde en gård fram til omkring 1270, som vist i figur 15. Etter hvert ble eiendommen splittet opp, og kongens tilstedeværelse minket:

- Omkring 1269-1270 ga kongen en stor eiendom til Hospitalet. Peterskirken ble også knyttet til Hospitalet.
- I 1297 ble kongens allmenning gitt til korbødrene.⁴⁸
- Arnegård ble skilt ut først som kapellangård og så som lagmannsgård, men her beholdt kongen eiendomsretten.
- Kuholmen ble gitt til byen på midten av 1500-tallet.

Figur 15: Med svart er avmerket der kongen var grunneier fram til 1260-tallet. De røde grensene angir hvordan Kongens gård ble delt opp. Figuren er basert på kongens inntekter fra grunnleie, og min fortolkning av utviklingen. Kartgrunnlag fra Google.no. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

⁴⁷ Eldbjørg Haug: Utstein kloster – og Klosterøys historie, 2005, side 117. Jan Brendalmo og Knut Paasche: Stavanger – før det ble en by, Historisk Tidsskrift, nr. 2, 2017, side 123: konkluderte med at det er ... mye som taler for at Stavanger var noe langt mer enn en regulær gårdsbebyggelse i vikingtid og tidlig middelalder... ville det være rimelig å se for seg denne gården som senteret i dette maktområdet. Maktområdet mente de var fra Sognefjorden til Lindesnes.

⁴⁸ 27.2.1297 - DN III nr. 41. Se også omdateringen i RN 2 nr. 865 – "...til gardz austr þar sem stoua þeirra stendr..." Det er ulike oppfatninger av om ordet allmenning betydde at han faktisk eide området, eller hadde en mer begrenset rett.

Baglerne som var biskopenes menn, angrep kong Sverres menn i Stavanger under borgerkrigene i 1205 og 1207. Kongens folk bodde nok på Kongens gård.⁴⁹

I 1306 skrev Bjørn klerk Toresson et dokument på Kongens gård.⁵⁰ Dette er den eneste kilden der navnet Kongens gård brukes. Kongens faste skrivere i kongebrev på denne tiden ble kalt klerker eller notarar.⁵¹ Bjørn klerk Toresson var i tillegg til klerk også prest. Han var da kapellan og kongelig skriver i Peterskirken. Kongsgård ble omtalt som Biskopens gård i 1297.⁵²

Dersom dokumentet i 1306 ble skrevet på Kongsgård, ville det vært urimelig å kalle det Kongens gård. Knut Helle mente at en i 1306 brukte *en eldre, men ikke lenger korrekt kongsgårdsbetegnelse*.⁵³ Dette virker rimelig. En kan også argumentere for at Kongsgård var felles bolig for kongen og biskopen fram til om lag 1230. Men da ville ikke Peterskirken blitt bygd på 1100-tallet. En slik løsning ville neppe vært akseptabel for noen av partene i lengden.

Utstrekningen av Kongens gård var i hovedsak som vist i figur 15.

⁴⁹ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 176. Helge Nilsen: Norrøne historieskriveres syn på de eldste norske byenes oppkomst og tidlige utvikling, 1976, side 273 og 276.

⁵⁰ 3.2.1306 i DN II nr. 80: *warom ver hia j konongs garde j Stawangre* – var vi i kongens gård i Stavanger. Eivind Vågslid: Norske skrivarar i millomalderen, Stord, 1989, side 66.

⁵¹ Knut Helle: Olavskirken 1250-1350 – sognekirke og kongelig kapell, i Kongskyrkje ved Norgegen, Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år, 1999, side 83.

⁵² Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 89.

⁵³ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 92: *Det er lite rimelig at denne rettshandlingen foregikk i Bispegården, og at en eldre, men ikke lenger korrekt kongsgårdsbetegnelse ble brukt om denne gården for anledningen.*

Figur 16: Skulpturhode av hertug Håkon Magnusson i Domkirken. Han ble født i 1270 og døde i 1319. Han er gjenkjennelig på hertugkronen. Skulpturen er laget før han ble konge i 1299. Håkon ga bort kongens allmenning i 1297. Foto: Arne Kvitrud i 2008.

Peterskirken på Saurbø

Peterskirken var kongens odelskirke omkring 1269-1270.⁵⁴ Gulatingsloven krevde at eiendommer måtte gå i arv fem ganger i samme ættelinje for å få odel.⁵⁵ Peterskirken kan da være fra midt på 1100-tallet, eller eldre.

Kongene hadde særlige retter til sine kapeller, såkalt patronatsrett. Det innebar blant annet at kongen kunne foreslå hvem som skulle være prest, og om vedkommende var kvalifisert, kunne ikke biskopen avslå. Til kapellene ble det ansatt kongelige embetsmenn som hadde

⁵⁴ DN X nr. 4 *Petrs kirkiu odals kirkiu sina* - Peterkirken odelskirken hans, med omdatering i RN 2 nr. 88 og 89, samt sammendraget hos Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 119ff. Den er også omtalt i DN I nr. 70 *Petrs kirkiu* fra 1286, se også omdateringen i RN 2 nr. 457.

⁵⁵ Knut Robberstad: Odelsrett, i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bind XII, 1967, spalte 495.

presteutdanning. De var skrivere av offentlige dokumenter, og kapellene var kongelige arkiver. Kongene knyttet gjerne kapellene til hospitaler, fordi hospitalkirkene fikk mange gaver.⁵⁶ Kongen kunne da betale mindre lønn. I 1308 fikk de kongelige kapellene også rett til å selge avlatsbrev.⁵⁷ Til sammen var dette en svært gunstig ordning for kongen. De kongelige kapellene dekket kongefamiliens og deres følges behov for kirkelige tjenester når de var på reise.⁵⁸ De dekket også behovet til hans fremste representanter på kongsgården.

I 1247 hadde pavekirken patronatsretten på alle kirker og kapeller i Norge, unntatt tre ikke navngitte kapeller. Dronning Margrete Skulesdatter og hennes sønner hadde patronatsretten for kapellene så lenge de levde, men så skulle biskopen av Stavanger overta.⁵⁹ Siden Peterskirken i Stavanger omtales som kongens odelskirke, mente Knut Helle *det er også mulig at Peterskirken i Stavanger var ett av de tre omtale kapellene.*⁶⁰ I 1308 opprettet paven så en ordning med 14 kongelige kapeller, som i en viss grad var uavhengig av biskopene. Blant kirkene var *sancti Petri de Saurbe*.⁶¹ Dette var enten Sørbøkirken

på Rennesøy eller Peterskirken i Stavanger. Vi har ingen kilder som sier at Sørbøkirken var en peterskirke. Vi hadde Peterskirken i Stavanger, men Saurbe er et ellers ukjent stedsnavn. Det er gode argumenter både for begge kirkene.⁶² Avgjørende for meg er likevel at bare Peterskirken i Stavanger omtales som en peterskirke, og at Sørbø var usentralt for en kongelig administrasjon. Konsekvensen er at Kongens gård i Stavanger het Saurbø. Ordet saur viser til et vått og myrlendt terreng. Navnet passet nok for flaten fra Arneageren til toppen av Breigata. Tunet ble plassert ut fra nærheten til Domkirken, og ikke ut fra gårdsdriften.

Kongens folk er lite omtalt. Skatteinnkreving fra byen Stavanger overlot kongen til biskopene. Tunet var neppe stort, og husene enkle. Da kongen var på besøk på 1260-tallet, bodde han hos biskopen, og ikke på Kongens gård.⁶³ Så det var neppe noe egnet bosted for ham der.

Peterskirken kan ha vært soknekirke for Kongens gård, på samme måte som tilsvarende kapeller i Bergen og på Avaldsnes. Kapellene i Bergen utøvde sokneretter dels på Stranden, Vågsbotn og for tyskerne ved kongens gård der kongen var grunneier.⁶⁴ Olavskirken på Avaldsnes var også soknekirke og kongelig kapell.⁶⁵

⁵⁶ Sverre Bagge: Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319, Universitetsforlaget, 1976, side 97: *At kongen gjerne ville ha dem (hospitaler) i sin organisasjon, kan henge sammen med at slike kirker gjerne fikk store inntekter i form av gaver...* Dette var også vanlig i England (side 19) og i Sverige og Danmark (side 23).

⁵⁷ DN I nr. 114 - *sancti Petri de Saurbe* – sankt Peterskirken på Saurbø.

⁵⁸ Knut Helle: Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536. Bergen bys historie, bind 1, Bergen, 1982, side 616.

⁵⁹ DN VIII nr. 6 av 16.8.1247. Se oversettelsen hos Knut Helle: Olavskirken 1250-1350, i Kongskyrkja ved Norvegen, Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år, 1999, side 54.

⁶⁰ Knut Helle: Olavskirken 1250-1350 – soknekirke og kongelig kapell, i Kongskyrkje ved Norvegen, Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år, 1999, side 56.

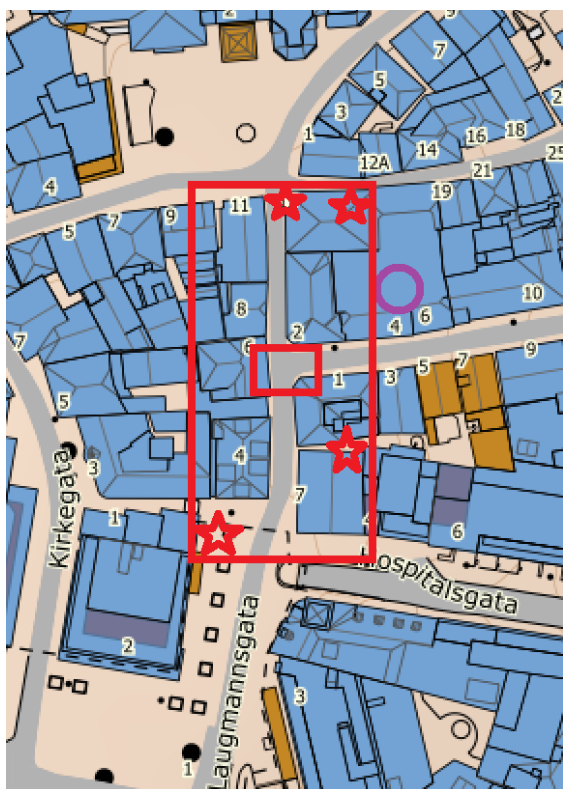
⁶¹ DN I nr. 113 av 5.2.1308 - *sancti Petri de Saurbe*. Originalen er tapt. Den samme skrivemåten

brukes også i DN I nr. 114 av samme dato, om avlatsprivilegiene. Det er i oversettelse hos Knut Helle: Olavskirken 1250-1350 – soknekirke og kongelig kapell, i Kongskyrkje ved Norvegen, Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år, 1999, side 77.

⁶² Se drøftingen i Arne Kvitrud: Stavangers middelaldergeografi : betraktninger om Kongens gård og odelskirke i Stavanger, Ætt og heim – lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2013, side 10ff.

⁶³ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 175ff.

⁶⁴ Knut Helle: Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536. Bergen bys historie, bind 1, Bergen, 1982, side 584 og om grunneier på side 252 og 282.

Figur 17: Mulige plasseringer av kirkegården og Peterskirken på toppen av Nygata. Stjerner er funn av skjelettrest. Funnet i Laugmannsgata 7 er usikkert.⁶⁵ I Laugmannsgata 2 var det i 1927 en flere meter tykk steinmur.⁶⁶ Ringen viser hvor det er gravd uten gravfunn. Kulturhuset og Arneageren er øverst. Kartgrunnlag norgeskart.no. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Kildene forteller ikke hvor Peterskirken lå. Ved Laugmannsgata var det imidlertid flere skjelettrest.⁶⁸ Det er naturlig å tolke funnene i sammenheng med Peterskirken.

Det er videre usannsynlig at et kongelig kapell var på annet enn kongens grunn.⁶⁹

Figur 18: Hodeskallene fra Sørsgata 13. Foto: Stavanger Aftenblad 12.6.1947.⁷⁰

Kongen ga trolig Hospitalet eiendommen mellom Skolebekken og Laugmannsgata, avgrenset i nord av Sørsgata og i sør av Hospitalgata, mot at kapellanen og Peterskirken fikk deler av inntektene fra hospitalet.⁷¹

Peterskirken lå da nær Laugmannsgata, et sted mellom Sørsgata og Hospitalgata.

Arnegård

Arnegård strakte seg fra sjøen i Østervåg til Kirkegata, i hovedsak mellom Steinkargata og Sørsgata, som vist i figur 15.⁷² Trolig lå tunet nær Arneageren og Peterskirken.

⁶⁵ Knut Helle: Olavskirken 1250-1350 – sognekirke og kongelig kapell, i Kongskyrkje ved Norvegen, Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år, 1999, side 55f.

⁶⁶ Katharina Lorvik: Laugmannsgate 7, Stavanger, Rapport Arkeologiske utgravinger Bergen 18/2007, NIKU, 2007, side 7, 9, 10 og 14: ... skjelettrest, som i følge ostolog ikke kunne utelukkes å være fra menneske.

⁶⁷ SA: Rester fra den gamle kirkegård, 7.10.1927.

⁶⁸ Se Arne Kvitrud: Stavangers middelaldergeografi : betraktninger om Kongens gård og odelskirke i Stavanger, Ætt og heim – lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2013, side 14. I tillegg ble det i 1890 funnet en hodeskalle og flere større bein, kanskje lærbein i Sørsgata 15, på hjørnet mellom Laugmannsgata og Sørsgata. Se SAT: Under udgraving, 1.8.1890.

⁶⁹ Se også Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 121.

⁷⁰ SA: Rester av hodeskaller funnet under graving i Sørsgata. Ble de gravlagt under svartedøden i Martinskirkens kirkegård? 12.6.1947, side 1. Fotografens navn er ikke oppgitt.

⁷¹ DN X nr. 4 villdum gera lata almosohus nokor austr ved Petrskirkiu sem stadrenn atte, med omdatering i RN 2 nr. 88 og 89. Det er gitt flere forklaringer på hvordan ordet stadrenn skal tolkes, men det var nok kongens jord. Se sammenstillingen i Arne Kvitrud; Stavangers middelaldergeografi : betraktninger om Kongens gård og odelskirke i Stavanger, Ætt og heim – lokalhistorisk årbok for Rogaland 2013, side 11. Geir Atle Ersland og Arne Solli: Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815, Stavanger, 2012, side 97 og 113 mente at stadrenn viser til bispegods.

⁷² Se drøftingen i Arne Kvitrud: Arnegård i Stavanger, Ætt og heim for 2009. side16.

Arneageren er et gjenværende minne fra Arnegård, som er kjent fra 1404 og fram til 1800-tallet.

Kapellanen i Peterskirken ble ansvarlig for prestedtjenestene i Hospitalet. Arne kapellan ble oppført som det siste navngitte vitnet i dokumentet, og var den med lavest status. Han var trolig kapellan i Peterskirken, og vitnet siden han var berørt av biskopens brev.⁷³ Arne var et lite brukt navn i Stavanger. Vi kjenner bare til kapellan Arne og biskop Arne. Det er gjettet på at Arnegård hadde sitt navn etter biskop Arne. Han var biskop fra 1277 til 1303. Arne kan da ha vært kongelig kapellan i Peterskirken, før han ble biskop.⁷⁴ Han var nok opphavet til navnet Arnegård. Arnegård var nok kapellangård fra omkring 1270, og til kirken ble nedlagt. Arne var da den første som hadde gården.

Senere ble Arnegård bosted for lagmennene. Arnegård omtales første gang i 1404, i et dokument skrevet i setestuen.⁷⁵

Da var hverken lagmannen eller kapellanen til stede. Lagmennene hadde kontor med skrivestue og rettslokale i en setestue på Arnegård. Tingene ble en periode avholdt rundt i byen. Så ble de som hovedregel avholdt på Arnegård. Arnegård ble brukt av lagmennene fra 1462 til 1596.⁷⁶ Lagmennene overtok Arnegård trolig en gang mellom 1400 og 1450. Kongen beholdt eiendomsretten til Arnegård.

⁷³ Sverre Bagge: Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319, Universitetsforlaget, 1976, side 19, side 17 og 60f drøfter funksjonene til kapellanene ved de kongelige kapellene. Anton Wilhelm Brøgger: Stavangers historie i middelalderen, Stavanger, 1915 side 49 note 10 mente at Arne var den samme som den senere biskop Arne i Stavanger. For meg virker det rimelig.

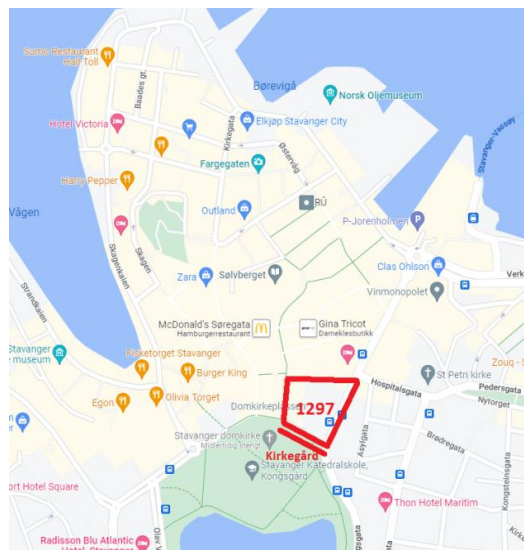
⁷⁴ Arne Kvitrud: Stavangers middelaldergeografi – Betrakninger om kongens gård og odelskirke i Stavanger, Ætt og heim – lokalhistorisk årbok for Rogaland 2013, side 13.

⁷⁵ DN II nr. 578.

⁷⁶ DN IV nr. 952.

Kongens allmenning

I 1297 ga hertug Håkon Magnusson korprestene en tuft eller noen tufter i allmenningen fra Mariakirkegården omkring Mariakirken til Klubbgata, og fra Hospitalåkeren ved Hospitalgata til kirkegården omkring Domkirken. Det er vist i figur 19.⁷⁷ Korprestene eide hele kvartalet der en i dag finner deler av kjøpesenteret Arkaden, Handelens hus og det tidligere Norge Bank-bygget. Grensen for eiendommen på 1800-tallet gikk like øst for Skolebekken i Klubbgata. Elveløpet flyttet seg vestover mens eiendomsgrensen var beholdt.⁷⁸

Figur 19: Området som er merket "1297" ga kongen til korbrødre i Domkirken i 1297. Veien mellom eiendommen og kirkegården er også avmerket. Kartgrunnlag google.com. Tegning: Arne Kvitrud i 2013.

I 1935 var det i den gamle Handelsforeningen, en eldre grunnmur mot

⁷⁷ DN III nr. 41. Se også omdateringen i RN 2 nr. 865 – „..til gardz austr þar sem stoua þeirra stendr..” DN IV nr. 54 og Eldbjørg Haug: Utstein kloster – og Klosterøys historie, 2005, side 156 i oversettelse.

⁷⁸ Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 21, se også SA: Flere funn i tomta til Bøndernes bank, Stavanger 26.8.1955 og Bærheim, 1959, side 51.

Kongsgata, der det var brukt kalk.⁷⁹ Bruk av kalk var vanlig i kirkelige bygg i middelalderen, så dette kan være en av tuftene til korbrødrene.⁸⁰

Kuholmen, Holmen og Skansen

Kuholmen var en holme, som hørte til Kongens gård i middelalderen. Her var det et forsvarsverk, som ble kalt Skansen. Navnet Holmen ble etter hvert en kortvariant av Kuholmen, og området rundt. Det er flere anlegg i Norge og Sverige som heter Skansen, men det er vanskelig å datere dem. Navnet Skansen er ikke brukt i noen av de nær 20.000 dokumentene i bokserien *Diplomatarium Norvegicum*. Denne går fram til omkring 1570. Skansen er da neppe eldre enn 1500-tallet. Murene hadde i samme form i 1708 og 1860. Trolig viser figur 21 hvordan murene ble bygd på 1500-tallet.

På 1700-tallet eide Stavanger by Kuholmen, men i middelalderen var ikke byen en selvstendig institusjon som kunne eie Kuholmen.⁸¹ Det ble ikke betalt grunnleie til kongen fra Kuholmen i 1567, trolig fordi den var gitt til byen.⁸² Byen fikk da Skansen en gang i perioden 1537-1567, for å bygge et forsvarsanlegg der. Det kan ha vært omkring 1564 etter svenskenes erobring av Trondheim, og deres mislykkede forsøk på å ta Bergen fra

sjøen, eller etter angrepet på Utstein kloster og Kongsgård i 1539.⁸³

I 1622 skulle blokkhuset på Kuholmen gjenoppbygges.⁸⁴ Det må da ha vært et eldre blokkhus. Blokkhuset hørte til anlegget på Skansen, og var en bygning til vakthold eller forsvar. I 1658-1659 ble det satt opp et nytt vakttårn på Valberget, med ei gammel klokke.⁸⁵ Det kan da ha vært et eldre tårn. Fra Valberget lette de etter fiendtlige skip og branner.⁸⁶

Skansen, blokkhuset og Valbergtårnet kan være bygd omtrent samtidig på 1500-tallet.

Figur 20: Vinkrukke funnet av dykkere i havnen. Den kan være fra 1500-tallet. Trolig er den fra Børrevika mellom Kuholmen og Oljemuseet. Foto: Rogalands avis fra 31.8.1973.

⁷⁹ Stavangeren 1.6.1935. Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 21.

⁸⁰ I 2008 ble det funnet rester av en mur like utenfor hoveddøra til Handelens hus. Her var det ikke bindingsmidler i muren, så alderen er ukjent. Se Even Bjørdal: Arkeologisk overvåking i samband med graving av trasear for naturgassrør i Stavanger Sentrum. AmS, 21.12.2009, side 3.

⁸¹ Geir Atle Ersland og Arne Solli: Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815, Stavanger, 2012, side 121.

⁸² NLR IV side 25.

⁸³ DN XIII nr. 651 av 10.6.1539.

⁸⁴ 10.12.1622 A. E. Erichsen: samlinger til Stavanger bys historie, 1903, side 100.

⁸⁵ Johannes Elgvin: En by i kamp, Stavanger, 1956, side 130 uten kildehenvisning.

⁸⁶ Dokument fra 29.9.1716 i SBA, PA 110 Andreas Emil Erichsen, pakke 16, side 205-206.

Figur 21: Utsnitt av et kart som viser befestningen Skansen på Kuholmen (Koholm), og Valbergtårnet. Formen på Skansen stemmer med nyere kart. Buktene ved Kuholmen ble kalt Søylen og Vigen (senere Børrevigen). Tegning av Rasmus Iueli 1708. Foto: Kartverket. Nord er mot venstre.

Der er ikke gjort særlig mange arkeologiske funn. I Børrevika var det ei vinkrukke fra 1500-tallet.⁸⁷ Den nærmeste større utgravingen var i Holmenkvartalet, mellom Øvre og Nedre Holmegata.⁸⁸ Det er ikke tegn etter bymessig bebyggelse fra middelalderen.

Sammendrag

Kongene hadde en gård i Stavanger i vikingtiden og middelalderen. Tunet kan i vikingtiden, ha vært nær Domkirken. Senere var den nær Arneageren med Peterskirken i tunet. Peterskirken var sentral i kongens administrasjon.

Kongens gård het Saurbø.

⁸⁷ Knut Joner: Sjeldent funn fra Stavanger havn, Vinkrukke fra det 15. århundre, RA, 31.8.1973. Dykkere fant vinkrukken i havnen. Odmund Møllerop daterte den til 1400- eller 1500-tallet. Arild Skjæveland Vivås i e-post 13.6.2024 til meg, mente det var en bartmannskrukke fra Tyskland, som ble produsert fra om lag 1550 og utover. Reportasjen forteller ikke hvor funnstedet var, men ut fra bildet mente Vivås at det var fra Børrevika.

⁸⁸ Arne Kvitrud: Undersøkelser og gravinger som kan være fra Stavangers middelalder, på kvitrud.no fra 2024.

er ikke noe i topografien som tilsier at Østervåg skulle være en bedre havn.⁹²

Figur 23: Østervåg inntegnet på et kart fra 1860-tallet.⁹³ På 1860-tallet var både Jorenholmen og Kjerringholmen landfaste. I fortsettelsen av Steinkargata ligger to steinkar. Nærmest land lå Stavanger Steen. Østervåg er her godt skjermet for bølger.

Den ene av to store forskjeller i bølgeforskjellene mellom Vågen og Østervåg, er kaien på Kjerringholmen med dagens Oljemuseum. Den er som en molo for Østervåg, som vist i figur 23. Fram til 1700-tallet var det imidlertid bare en holme og skjæret Kjeringå. Kjerringholmene antydes i bykartet fra 1726, som vist i figur 24. Men kartet viser neppe rett størrelse.⁹⁴ Holmen var

opprinnelig bare åtte meter lang.⁹⁵ Den andre forskjellen er at bølger fra nordvest kom mer direkte inn på Kjerringholmene enn inne i Vågen. I middelalderen ville holmen og skjærene dempet bølgene i Østervåg, men ikke så mye som kaien.

Nøyaktige sammenlikninger av bølgeforskjellene får en ikke uten å gjøre modellforsøk eller beregninger, men da må middelalderens havbunnstopografi, samt plasseringen og størrelsen på holmene bestemmes først.

Figur 24: Kjerringholmene, Stavanger Steen og Jorenholmen. Ordet kjerling betyr tjære. Jorenholmen er her landfast, mens Kjerringholmene fortsatt er øyer og skjær. På utsiden av gata Østervåg er det fylt ut på stranda. Utsnitt av kart tegnet av Ulrik Fredrik Aagaard i 1726.⁹⁶

Hadde Østervåg marked i vikingtiden?

Ved krysset mellom Østervåg og Sølvberggata, er det et lag avsatt i sjøen med mye sand og skjell minst 1,5 meter under gata.⁹⁷ Det var da trolig ei sandstrand. Gata Østervåg er her om lag

⁹² Eldri Espedal Storhaug: Professor Knut Helle om Stavanger tilblivelse: Sabler ned Haug og Titlestads teorier, SA 12.2.2004, side 44.

⁹³ SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Utsnitt av kart nummer 12.

⁹⁴ Mandius Berntsen: Stedsnavn i Stavanger by og nærmeste omegn, Stavanger, 1939, side 132f skrev at Kjerringholmen har navnet etter et lite skjær som het Kjeringå. Skjæret lå utenfor den nordvestre odden av

holmen ved Børevigå. Det var så lavt at det ble overflødd ved flo sjø, og er nå innebygd i holmen.

⁹⁵ 24.2.1755 fortalte Johannes Olsen Dale at Holmen lå ubrukt til 1753, da han fikk festeseddel og bygde sjøhus der. Holmen på 13 sjællandske alen, ble ryddet for stein og gjort bekvem for å sette opp et naust. Se SBA, PA 267 Axel Kielland, boks 1, pakke 1-2, Lokalteter, side 60.

⁹⁶ Frederik den Femtes Atlas, bind 40, kart 70. Det Kongelige Bibliotek, København.

⁹⁷ Olle Hemdorf: Overvåking av prøvegraving Østervåg nr. 17, AmS 23.2.1994. AM topografisk arkiv mappe 3.

1,2m over dagens middelvannstand.⁹⁸ Om landhevingen siden middelalderen var 0,3m, var strandkanten omtrent i dagens gate.⁹⁹

Langgrunne strender ble i vikingtiden brukt som handelssteder.¹⁰⁰ En har rodd småbåtene opp på stranda, vasset i land og dradd båtene videre opp. Slik sett passer det med en sandstrand i Østervåg. Men der det ble drevet handel, forventer en å finne gjenstander knyttet til handel.¹⁰¹ Ingen slike funn er gjort. Det er også bare de færreste strendene som ble brukt til handelssteder.

Det er ingen gode argumenter for å hevde at det var et marked i Østervåg i vikingtid eller tidlig middelalder.

Biskopens brygge i 1297

Fra skatteinnkrevningen i Rogaland kom det mye varer til Kongens gård. Det er rimelig om varene kom i land i Østervåg. Det er også rimelig om kongen hadde en brygge. Men det er så langt ikke påvist hverken brygger, kaier, naust eller sjøhus.

Finn Bringsjord mente at *den gamle "Kongebrygga" må ha ligget i Østervåg.*

⁹⁸ Norgeskart.no.

⁹⁹ Landhevingen i Stavanger by er vurdert til henholdsvis 0,2-0,6m i Arnvid Lillehammer: Arkeologiske bidrag til Stavangers mellomalderhistorie, SMÅ for 1971, side 85, side 58. 0-0,5m siden middelalderen i Wilhelm Hetland (referent): Stavanger Torg – ledninger i (middelalder) grunn, møtereferat fra møte mellom Stavanger kommune og AM 9.7.1999, i AM topografisk arkiv, mappe 12A. Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 109 skrev: *Det har ikke vært vesentlig endringer i havnivå i Stavanger de siste 1000 år.* Litt lengre nede på samme side vises til to vannavsatte strandlag på Torget ved 0 moh fra ca. 800-1000 og 0,35 moh. fra ca. 770-1050.

¹⁰⁰ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 109f.

¹⁰¹ Axel Christophersen: I brygge, bod og strete, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, 1997, side 45.

Den skal så ha blitt overlatt biskopen på 1200-tallet.¹⁰² Det var neppe noen god grunn til at biskopen skulle feste bryggen, særlig når biskopen eide kai og bryggeplass inne i Vågen. Han kunne også bruke Ladegård som opplagerplass. I 1297 omtales Biskopens brygge i forbindelse med biskopens krangel om noe ved.¹⁰³ Det er foreslått at det var Bispebrygga i Østervåg, som vist i figur 2 og 3. Alternativet er at brygga lå i Vågen.

I 1617 og 1627 omtales bispens brygge, men uten at kildene knytter den til et bestemt sted.¹⁰⁴ Denne brygga er av flere tolket som den senere Bispebrygga i Østervåg. Navnet Bispebrygga i Østervåg brukes ikke før i 1699.¹⁰⁵ I 1737 omtales den som Thomas Halvorsens allmenning eller såkalte Bispebrygge.¹⁰⁶ Jeg har uten hell forsøkt å spore brygga mot biskoper. Thomas Halvorsen eide også Skabohagen i Østervåg. Så navnene på eiendommen og brygga kan være etter biskop Laurits Clausen Scavenius eller Scabo. Han var biskop fra 1605 til 1626.

¹⁰² Finn Bringsjord: Noen synspunkter på Stavangers historie fram til år 130, Pedagogisk senter, nr 134, Stavanger, 1978, side 19: ... *ut fra Baglersagen om havneforholdene, mener jeg at den gamle "Kongebrygga" må ha ligget i Østervåg.*

¹⁰³ DN II nr. 39 av 11.2.1297 - *vet vorum þa a biscops bryggiu* - Vi var da på Biskopens brygge.

¹⁰⁴ 19.3.1617 – Rettergangsmateriale: Stavanger byfogd, SAST/A-101408/001/3/30/30BA/L0001: Byting- og rådsturettprotokoll på digitalarkivet.no da det: *Och lagde med den (båten) i lanndt thill bisspens brøgh, der bor Matis Pigge...* Jeg har ikke funnet ut hvor Mattis' (Mattis Kølle?) pike bodde. Blant dem som nevnes var Willum Jonsen, som var naboen til Gårdsbrygga på Torget. 5.2.1627 etter A. E. Erichsen: samlinger til Stavanger bys historie, 1903, side 138, bar en kvinne ved fra bispens brygge til Johan Kandegyder. Han bodde på Kuholmen 1617-1618. Kuholmen ser vi av skattematene, der han er ført i begynnelsen av listene. Skattematene er satt opp geografisk, og starter på Kuholmen. Se listen over leidangen i 1617-1618.

¹⁰⁵ 24.8.1699 i SBA, PA 267 Axel Kielland samlinger boks 2, pakke 2, legg 3.

¹⁰⁶ SBA, PA 267 Axel Kielland, boks 2, pakke 2 nummer 3, side 44.

Et argument for at brygga lå i Østervåg, er at i 1627 og senere ble det levert fyringsved til denne brygga.¹⁰⁷ Det er ikke noen god grunn til at veden bare ble mottatt på én brygge i middelalderen. Bispebrygga ligger nederst i Sølvberggata. Sjøhus er ikke omtalt i Østervåg før i 1667.¹⁰⁸

Bryggenavnet i Østervåg er fra etter reformasjonen. Ordet bisp ble også brukt i stedsnavnene Bispenaustet på Kuholmen og Bispesjøhuset under Valberget. Etter reformasjonen kjøpte biskopene de eiendommene de hadde behovet for.

Etter min vurdering lå Biskopens brygge i 1297 i Vågen.

Middelalderen i Østervåg

Med bybyggelse i middelalderen, ville de trolig ha bygd en kirke. Det er mange middelalderfunn i byen knyttet til kirker og kirkegårder, men det er ingen spor i eller nær Østervåg. Så Østervåg kan ha hørt til Peterskirkens sokn.

Det er funnet en munkestein og et spinnehjul av kleberstein.¹⁰⁹ En munkestein er en teglstein som er større enn de som er vanlige i dag.¹¹⁰ Munkesteinen og spinnehjulet var i fyllmasser, men vi vet ikke hvor

fyllmassene kom fra.¹¹¹ De få middelalderfunnene er forsøkt forklart med manglende arkeologiske undersøkelser. Men svært mange funn fra Stavanger er gjort uten arkeologiske utgravinger, og avisene var flinke til å fortelle om funn.¹¹² Det kan likevel ha vært enkle hytter eller naust, som ikke etterlot seg særlige spor. På grunn av gravinger i gatene og bakgårdene, må en i dag ha flaks for å finne noe. Gode utgravinger får en neppe før et av husene rives, eller noen vil bygge kjeller; se figur 25.

Figur 25: Kart som viser med sort fyll der det er gravd ut kjellere. Husene uten kjellere og i bakgårdene, har de beste mulighetene for middelalderfunn. Utsnitt av utsjaktingskart laget av Helge Viken og Per Haavaldsen, Arkeologisk Museum, UiS i 1988-1992.

Flere har ment at Stavanger hadde navnet etter skjæret Stavanger Steen i Østervåg. Skjæret er vist i figur 26.¹¹³ Bildene av

¹⁰⁷ Det ble hentet ved fra brygga 5.2.1627. Se A. E. Erichsen: samlinger til Stavanger bys historie, 1903, side 138 og Mandius Berntsen: Stedsnavn i Stavanger by og nærmeste omegn. Stavanger, 1939, side 151 om fyringsved.

¹⁰⁸ 21.12.1667 pantsatte Hans Jonsen sitt sjøhus i Østervåg. Se Erik S Gundersen: Samlinger til Stavanger historie bind 3, Stavanger, 1953, side 77.

¹⁰⁹ Arne Kvitrud: Undersøkelser og gravinger som kan være fra Stavangers middelalder, 2024 på kvitrud.no.

¹¹⁰ Olle Hemdorff: Overvåking av prøvegraving Østervåg nr. 17, AmS 23.2.1994. AM, Topografisk arkiv, Stavanger middelalderby mappe 3. Kartet viser at grøfta var like over krysset mellom Sølvberggata og gata Østervåg. Store norske leksikon: Munkestein, 14.2.2009.

¹¹¹ Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 21. AM: Vedr. innleverte oldsaker funnet forskjellige steder i Stavanger, takkebrev til Paul Alf Ingebrigtsen, 21.10.1993. AM Topografisk arkiv, mappe 3. Spinnehjulet er fra 550-1200, og ble funnet i 1943 i Østervåg 21. Dateringen er fra Unimus.no for S11349.

¹¹² Eksempelvis skrev Avisa Stavangeren 19.12.1860 at på tross av store arbeider og utgravinger i den avbrente delen av byen er det ikke gjort særlig mange funn.

¹¹³ Se drøftingen hos Frode Iversen: Kongssteinen og navnet Stavanger, Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2020.

Stavanger Steen viser bare murte steiner, så skjæret var nok bygd av bolverk som sto på sjøbunn. Bolverk var kasser av laftede tømmerstokker som var fylt med stein. Bolverk i Oslo ble bygd for omlasting mellom store og små skip.¹¹⁴ Det samme kan det ha vært her. På Torget ble bolverk bygd fra 1100-tallet, og minst til 1592.¹¹⁵ Så alderen er uviss.

En annen hypotese er at Stavanger hadde navnet fra fjorden som gikk inn langs Klubbgata til Breiavatnet.¹¹⁶ Bynavnet er nok eldre enn bybebyggelsen, og er neppe viktig for forståelsen av byutviklingen.

Figur 26: Stavanger Steen med et lite mørkt hus og en robåt oppå. Større båter fortøyde her, og varer ble lastet over i mindre båter og fraktet i land. Den ble en del av kaien i 1898. Fotograf og årstall er ukjent.

Østervåg i 1567

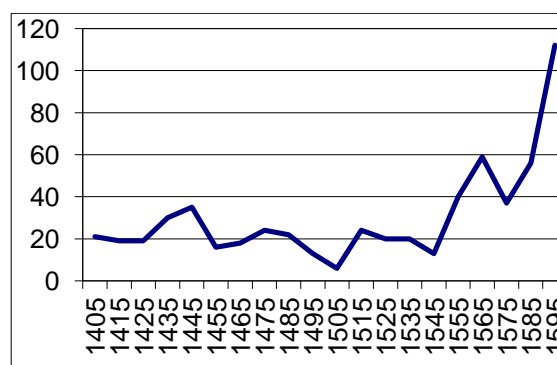
Kongens gård mottok skatter i form av varer på 1200-tallet. Det kan ha gitt arbeidsplasser i Østervåg. Som kapellangård på 1300-tallet var behovet for folk neppe stort på Arnegård. Senere holdt lagmennene til på Arnegård på 1400-tallet

¹¹⁴ Jan Brendalmo og Petter B. Molaug: To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300, Collegium Mediaevale, 2014, side 184.

¹¹⁵ NHD for 1592, side 230ff.

¹¹⁶ Per Hovda: Stavanger og nokre andre namn. Stavanger Museum årbok 1964, side 83. Asbjørn Simonsen: Rusk i byens blinkende øye. Hva bunslammet i Breiavatnet kan fortelle om Stavangers tidlige historie, Stavangeren nummer 3, 2013, side 10f.

og 1500-tallet. De reiste mye og drev neppe gården selv. De trengte lett tilgang til skyss og arbeidskraft. Det var neppe bybebyggelse i Østervåg, men det kan ha vært strandsittere. Dette var en slags husmenn, som i stor grad livnærte seg av sjøen, og som vi finner flere steder på Vestlandet. Der bodde ofte i små og elendige hytter.¹¹⁷ Fra 1349 kom pestene hyppig. Færre folk ga mindre inntekter, mindre handel og færre skipsanløp.

Figur 27: Antall personer i Stavanger som kan navngis for hver tiårsperiode i tiden 1400-1599. Antallet er plottet i midten av hver tiårsperiode. På grunn av skattelista fra 1567 er ikke tallet for 1560-tallet sammenliknbart med de øvrige periodene. Figur: Arne Kvitrud i 2004.¹¹⁸

I kongens regnskaper for 1567 er det skattelister, og en liste over de som betalte grunnleie til kongen. Skattelistene startet på Kuholmen, og fortsetter så til Bakken og Østervåg. Rekkefølgen på personene i listene hjelper til å finne ut hvem som bodde i Østervåg. Det er kun to personer som utrykkelig er oppført å bo i Østervåg. Det var Svend Guttormsson og svenske Ingeborg.¹¹⁹ Svenske Ingeborg var nok

¹¹⁷ Se for eksempel beskrivelsen av strandsittere i Halkild Nilsen: Kirkelige og religiøse forhold i Bergens stift: i biskopene Pavels' og Neumanns tid, Oslo, 1949, side 15.

¹¹⁸ Arne Kvitrud: Personer, familier og slekter i og i tilknytning til Stavanger i perioden 1400-1599, Stavanger, 2004, side 2ff.

¹¹⁹ NLR IV side 25f. I lista over innbetalt grunnleie til kongen finner vi *Suennnd vdj Østeruogh*. I lista over innbetalinger av leidangsskatten, finner vi på samme

Ingeborg Torfinnsdatter eller Ingeborg som var gift med Klaus. Svenske Ingeborg er da enten nummer seks eller 16 på lista, og Svend er nummer 12.¹²⁰ Det var altså minst fem eller sju skatteyttere i Østervåg.

Steinkargata er omtalt som Gata til Østervåg, og var hovedveien fra Kirkegata til Østervåg. Den var i nordgrensen for Arnegård. Det tilsier at veien ble laget tidligst på slutten av 1200-tallet. Tilsvarende lå Sørugata og Laugmannsgata i grensen mellom Arnegård og Hospitalet. Hospitalet ble opprettet omkring 1270, og veiene var tidligst fra den tiden. I starten var det nok stier. De andre tverrgatene var bredere, og derfor trolig yngre. Fyllmassene på stranda tilsier at gata Østervåg er yngre enn 1537.

Sammendrag

Diskusjonene om Østervåg har i stor grad vært i byens aviser. Uten skriftlige kilder og arkeologiske funn er det vanskelig å bevise eller motbevise noe.

Om en ikke finner noe i en framtidig arkeologisk undersøkelse, vil det dessverre heller ikke bevise stort.

Det var i oppgangstider fra midten av 1500-tallet. Antall tomter økte kraftig fram mot 1617. Det er trolig i denne tiden, at Østervåg fikk bybebyggelse. Det var minst fem hus i Østervåg i 1567.

plass i opplistingen *Suennid Gutthormssenn*. Jeg har regnet med at det er samme mann.

¹²⁰ Arne Kvitrud: *Personer, familier og slekter i og i tilknytning til Stavanger i perioden 1400-1599*, Stavanger, 2004, side 1.

Hospitalet

Hvorfor ble hospital opprettet? Hvilke interesser hadde kongen? Hvor lå hospitalets eiendommer, og selve hospitalet? Hvilke funksjoner hadde hospitalet?

Syke og fattige var et stort samfunnsproblem. Noen problemer ble løst ved å opprette et hospital. Hospitalet var i bakken mellom Klubbgata og Laugmannsgata. Det var her Peterskirken lå, og det var her Hospitalet hadde sine åkrer.

Opprettelsen av hospitalet

I 1269 eller 1270 grunnla biskopen et almissehus for fattige, som ble syke i byen. De kunne heller vente der på døden eller bedring, enn å bli flyttet syke, såret eller nesten døde fra hus til hus, slik det ble gjort før. Det skulle settes opp så mange hus som presten og mennene som tjente ham, mente var rimelig. Kongen la til Peterskirken, som var hans odelskirke. Biskopen ga bort åtte navngitte gårder og noen retter i en annen gård, som til sammen ga faste leieinntekter til hospitalet. Biskopen la til to inngjerdete åkrer ved veien som gikk østover til Skolebekken, der det sto hus på den andre siden. To inngjerdede tomter ble kjøpt til Hospitalet, men uten å fortelle hvor de lå.¹²¹

Persklosteret på Pedersgjerdet er omtalt i 1745, men er ikke kjent fra eldre kilder.¹²²

¹²¹ DN X nr. 4, med omdatering i RN 2 nr. 88 og 89, samt oversettelsene hos Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 119ff og 205 note 244 og RN 2 nr. 89. Almissehuset har jeg tolket som synonymt med hospitalet. Ordet hospital møter vi første gang i et dokument fra 27.2.1297 i DN III nr. 41, se også dateringen i RN II nr. 865. Arne Kvitrud: Stavangers middelaldergeografi – Betragtninger om kongens gård og odelskirke i Stavanger, Ætt og heim – lokalhistorisk årbok for Rogaland 2013, side 9.

¹²² Bendix Christian de Fine: Stavanger Amptes udførlige Beskrivelse, fra 1745. Utgave ved Per Thorson, Stavanger, 1987, side 88 – *Ellers har i gamle tiider i Stavanger været 2de Clostre, neml: Ste. Pers beliggende, hvor endu kaldes Ste. Pers-Gierde, nær hos Hospitalet,...*

Hospitalet ble nok oppfattet som et kloster.¹²³

Flyttingen av Olavsklosteret til Utstein, kan ha vært en grunn for at biskopen opprettet hospitalet.¹²⁴ Det forutsetter at flyttingen skjedde før 1270.

Figur 28: Utsnitt av Ulrik Fredrik Aagaards kart fra 1726. Hospitalet og Hospitalkirken er øst for Skolebekken. Breiavatnet er til høyre. Nord er mot venstre.¹²⁵

Hospitalets drift

Hospitaler i middelalderen kunne ha inntekter fra gaver, leieinntekter av gårder, almisser, tiende og avlatsbrev.¹²⁶

¹²³ Se drøftingen i Arne Kvitrud: Var det et benediktinerkloster øst for middelalderbyen i Stavanger? Ætt og heim – lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2015, side 22f og 26. Geir Atle Ersland og Arne Solli: Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815, Stavanger, 2012, side 92 skrev at *Dei som dreiv hospitalet var organisert som ordensgeistlege, det vil seia på same måten som munkar og nonner i eit kloster.* Geir Atle Ersland skev 4.11.2024 i e-post at *Når dette ikkje er nærmare begrunna, skuldast dette at for studiet av hospital i mellomalderen er dette ei vanleg oppfatning, eg trur neppe det finst kyrkje- og klosterhistorikarar som har ei anna oppfatning.*

¹²⁴ Geir Atle Ersland og Arne Solli: Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815, Stavanger, 2012, side 97.

¹²⁵ Frederik den Femtes Atlas, bind 40, kart 70. Det Kongelige Bibliotek, København.

¹²⁶ David Marcombe: Lepper knights. The order of St Lazarus of Jerusalem in England, c 1150-1544, Wordbridge, 2004, side 65. I 1347 i DN V nr. 193, ble for eksempel alle hospitalene i landet, dermed også det i

Hospitalet i Stavanger er bare omtalt i to 1200-talls kilder, så er det stille til andre halvdel av 1500-tallet. Trolig var hospitalet nedlagt på 1400-tallet. Folketallet i landet sank kraftig etter pestene som startet i 1349, og leieinntektene fra gårder falt fram til tidlig på 1500-tallet. Det var leiens marked, og leiene ble satt ned. Leieinntektene var på det laveste om lag en åttendedel av det de hadde vært før. Med færre folk ble det også færre gaver. Kunne hospitalet brødfø om lag seks til åtte pasienter før 1350, ville inntektene omkring 1500 ikke kunne brødfø mer enn bestyreren.

For å kunne starte på nytt, må Hospitalet ha skaffet seg nye inntekter. I mellomtiden ble trolig Hospitalet drevet som en slags finansinstitusjon. De hadde eiendommer som ga inntekter, som ble reinvestert ved kjøp av nye gårder. Gradvis økte formuen. Hospitalets eiendommer i Stavanger ble stykket ut i tomter, som ga årlig leieinntekter. Fra slutten av 1500-tallet fikk det også en del av tienden fra hele bispedømmet. Da de hadde nok penger, var tiden inne for å starte opp igjen.

Ved Myhregården i krysset Klubbgata og gata Østervåg var det en dam av ukjent alder. Dammen ble kalt Blekedammen.¹²⁷

Dammen var sirkulær og murt opp med liggende steiner. Blekedammen var på Hospitalets eiendom, men det er uvisst om den ble brukt av Hospitalet. Den lå øst for Skolebekken, som vist i figur 30¹²⁸

Stavanger, tilgodesett med penger i testamentet fra kong Magnus Eriksson og dronning Blanche.

¹²⁷ A. E. Erichsen: Samlinger til Stavangers historie, bind II, Stavanger, 1906, side 144 og 146f, Gundersen 1953, side 14, samt kildesammenstillingene i SAS, PA 1 Bærheim, boks IX, bok III, side 112 og Arne Kvitrud: Olavsklosteret i Stavanger, 2006, side 99f.

¹²⁸ Anders Bærheim: Stavanger og næringslivet i dag. Stavanger: Dreyer forlag, 1936, side 86 viser

Hospitalene var i første rekke for fattige med kroniske lidelser – som framskredne leddsykdommer og spedalske.¹²⁹ Oppfatninger av sykdommer var sammensatte, med konkurrerende forestillinger. Innen astrologi var de spedalske Saturns barn, som innebar at de var skitne. Der var vann et botemiddel.¹³⁰ I kristendommen var sykdom knyttet til synd, og vann var knyttet til dåp og mirakler. Bading av pasienter med leddsykdommer var viktig nesten uavhengig av sykdomsforklaring.¹³¹ Samtidig opplevde pasientene bading og skrubbing som lindrende.¹³²

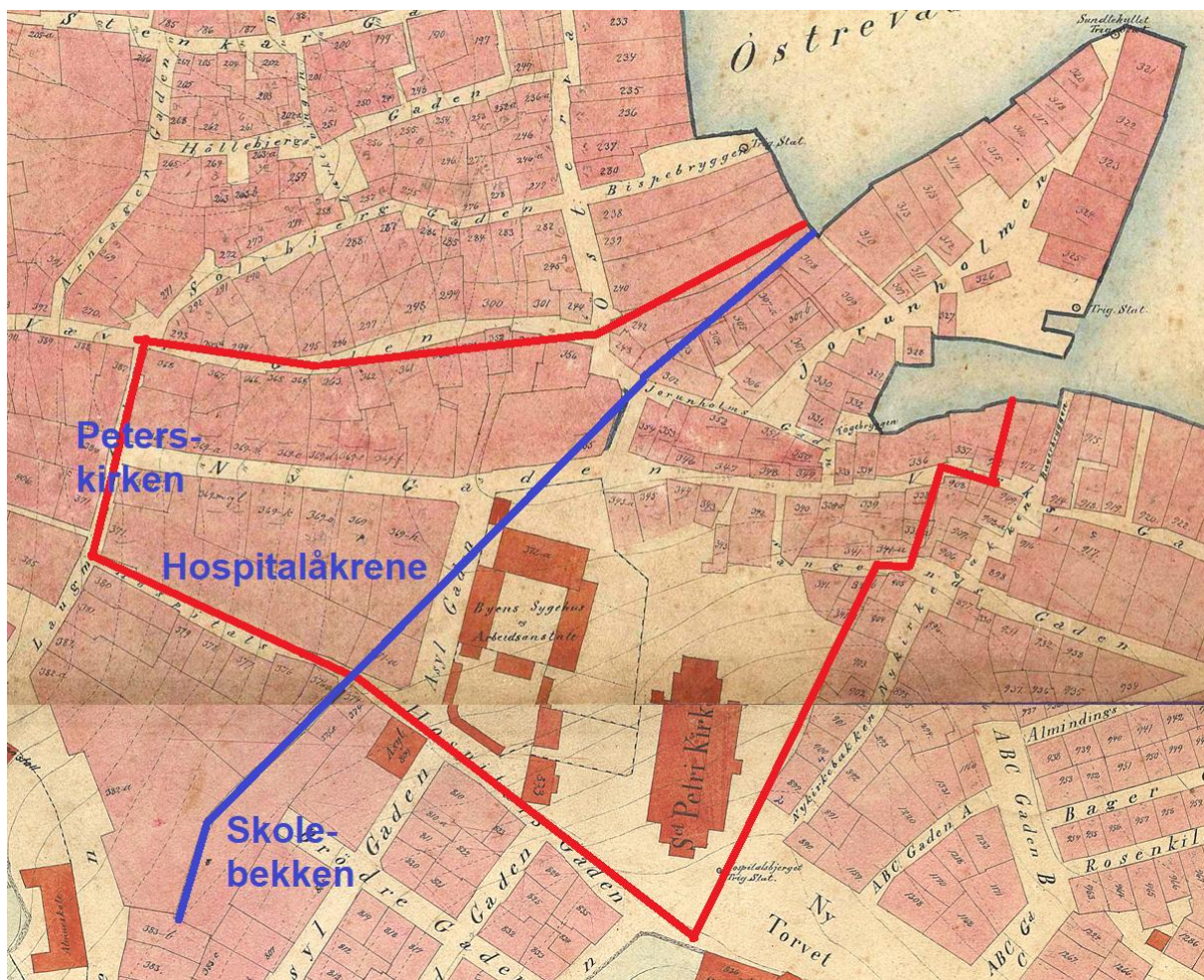
plasseringen av Dammen. Steinene rundt dammen er vist i fotografi i SAS, PA 1 Anders Bærheim, Albumet, album 11 – «Utenfor Myhre», uten dato. Bildet står i albumet mellom bilder fra 1947 og 1945.

¹²⁹ Grethe Authén Blom: Trondheims historie 997-1997, bind 1, Universitetsforlaget, 1997, side 170.

¹³⁰ Carole Rawcliffe: Leprosy in medieval England, The Boydell press, Woodbridge, 2006, side 124 og 226f.

¹³¹ David Marcombe: Lepper knights, The order of St Lazarus of Jerusalem in England, c 1150-1544, Wordbridge, 2004, side 9 og 138.

¹³² Carole Rawcliffe: Leprosy in medieval England, The Boydell press, Woodbridge, 2006, side 133 og 227.

Figur 29: Hospitalets eiendom på 1700-tallet, tegnet inn på et kart fra 1860-tallet med rød farge. Husene med brunfarge var Den kombinerte innretningen i dagens Arkaden, og Petrikirken. Jorenholmen er neset som stikker ut i fjorden. Skolebekken er markert med blå farge. Den rant for det meste, i det som nå er Klubbgata. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Et nytt hospital ble opprettet på slutten av 1500-tallet. De bygde omkring 1610 en ny kirke, som het Hospitalkirken. Kirken og hospital sto i det som i dag er kjøpesenteret Arkaden. Hospitalkirken hadde ikke egne inntekter, så da Peterskirken ble nedlagt, overtok trolig kongen inntektene fra Peterskirken.¹³³ Inntektsgrunnlaget tilsier at hospitalet var fattig, så det var neppe staselige bygg. I 1614-1615 hadde

Hospitalet: Hospitalkirken, stove, badstue, ildhus og fjøs. Husene hadde torvtak og pasientene hadde senger.¹³⁴ Hospitalene i England hadde i middelalderen typisk en et kapell, sovesal, et vakthus og et fjøs.¹³⁵ Beskrivelsen av bygningene i 1614-1615 minner om det en hadde i middelalderens England, så en kan argumentere for at hospitalet i Stavanger ble bygd opp igjen på gamle grunnmurer. Hospitalet og Hospitalkirken fra 1600-tallet lå øst for Klubbgata, i det som nå er kjøpesenteret Arkaden. På gårder lå tunet ofte oppe i bakker, der gjødselen fra fjøs lett kunne spres nedover til åkrene. Det naturlige, både ut fra knytningen mot Peterskirken og

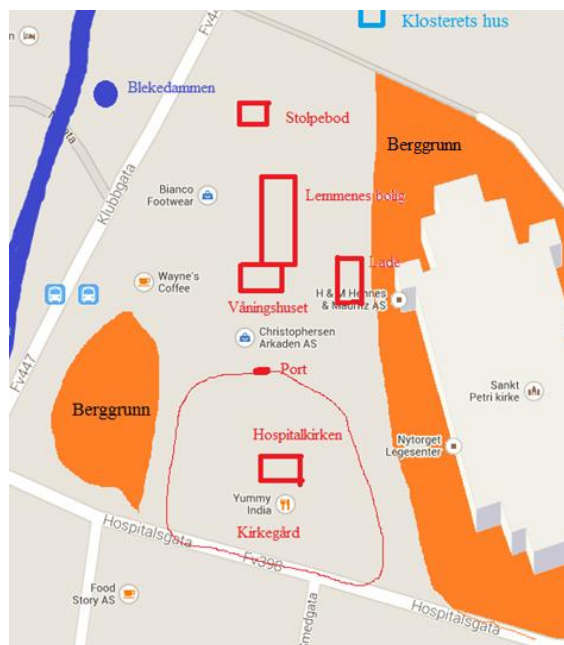
¹³³ Kåre Oddleif Hodne: Grågås, Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca 1620, Kristiansand, 1986, side 87.

¹³⁴ A. E. Erichsen: Samlinger til Stavangers historie, bind II, Stavanger, 1906, side 146f.

¹³⁵ David Marcombe: Lepper knights, The order of St Lazarus of Jerusalem in England, c 1150-1544, Wordbridge, 2004, side 105.

plasseringen av åkrene, er at hospitalet lå i bakken opp mot Laugmannsgata.¹³⁶ Trolig lå middelalderhospitalet nær Laugmannsgata.

Nå er Pedersgjerdet og Pedersdalen på østsiden av Klubbgata. Kartet over Hetland prestegård fra 1843 tegnet derimot inn Pedersgjerdet på begge sider av Klubbgata.¹³⁷ Det samme gjorde Anders Bærheim i sitt kart, som vist i figur 3.

Figur 30: En skisse med innbyrdes plasseringen av husene på hospitalet i 1807, markert med rødt. Det er funnet skjelettrestrester i Hospitalgata i høyde med Asylgata og Smedgata, og nedenfor Petrikirken. De oransje områdene hadde berggrunn eller skrinn jord over fjell, og var derfor uegnet som kirkegård. Petrikirken er til høyre. Skolebekken, Blekedammen og Klosterets hus er tegnet inn i blått. Klosterets hus er tegnet inn i Nygata 27, men det kan også ha vært i Nygata 34. Skolebekken gikk under

¹³⁶ Åkrene lå nord for Hospitalgata. Se DN III nr. 41: .. fra kirkiu gardenom allt till beksens, oc fra gardenom uid spitals akren fram till gotunnar uid Suithuns kirkiu garð.. som er: Fra kirkegården helt til bekken, og fra steingjerdet ved Hospitalåkeren fram til gatene ved Svithunkirkegården.

¹³⁷ SBA, Kart over Stavanger Sognekald benificerede Prestgaard Hetland, Oppmålings og reguleringsvesenet, 1843.

Myhregården.¹³⁸ Kartgrunnlag fra google.com. Tegning: Arne Kvitrud i 2015.

Oppsummering

Tegnerne av middelalderkartene i figurene 2-5, tok det for gitt at middelalderhospitalet lå øst for Klubbgata. Det var der Hospitalet og Hospitalkirken lå på 1600-tallet. Plasseringen er vist i figur 29.

Hospitalet lå i bakken mellom Klubbgata og Laugmannsgata. Det var her Peterskirken lå, og det var her Hospitalet hadde sine åkrer.

¹³⁸ Arne Kvitrud: Var det et benediktinerkloster øst for middelalderbyen i Stavanger? Ætt og heim, lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2015, side 21.

Skolen og skolemesterens gård

Når ble det skole? Hva vet vi om skolemesterne? Og om skolebygget? Hvilke inntekter hadde skolen? Hvorfor hadde skolen gårdsdrift?

Munker underviste i perioden 1100-1230 i en klosterskole, i eller ved Domkirken. Korprestene drev skolen videre fra 1230-tallet. Fra første halvdel av 1300-tallet lå skolen like nord for koret i Domkirken. Skolemesteren drev også en liten gård.

Klosterskolen

Omkring 1160–1165 dro en ung mann til Durham i nordøst-England. Han var utdannet av munk i klosteret i Stavanger. Dette var nok benediktinerklosteret ved Domkirken. Alle benediktinerklostre var pålagt å ha en kvalifisert lærer, så de må ha hatt det også i Stavanger.¹³⁹ Han fikk han en forferdelig sykdom. I Durham ble han så frisk. Dette ble betraktet som et mirakel, og beretningen ble nedtegnet.¹⁴⁰

Gutten var neppe den første skoleeleven i Stavanger. Men fortellingen viser at skolen i Stavanger har en lang historie, trolig helt tilbake til omkring år 1100.

¹³⁹ C. H. Lawrence: *Medieval Monasticism*, Third edition, Harlow, 2001, side 285.

¹⁴⁰ Latinsk tekst og norsk oversettelse (noe forkortet) er i Per Kristian Leirnes: *Latinundervisning i Norge i Høy middelalderen-med utgangspunkt i de latinske grammatikkfragmentene av Donatus' 'ars minor' og Alexander de Villa Deis 'de doctrinale puerorum'*. MS thesis. The University of Bergen, 2020, side 78f. Han skrev også: *Det kan også hende klerken ikke har fantes i det hele tatt, men vært brukt som et eksempel på en fantastisk, fremmed person, som man sannsynliggjør ved å plassere ham i tid og rom, men uten å oppgi navn. Hvis han finnes, hvorfor ikke kalle ham ved navn? Kort fortalt er det hensyn å ta, dersom en ønsker å bruke denne beretningen i videre forskning, men det er et interessant tilfelle, uten tvil.* Navnene Thuroldf (Toralf) og Scheleir (trolig Skjalg) og kong Inge tyder på at det er ekte. Edv. Bull: *Et kloster i Stavanger*, Stavanger Museums årshäfte, Stavanger, 1910, side 4 mente at: *Og historien selv bærer alle spor av at være pålitelig.*

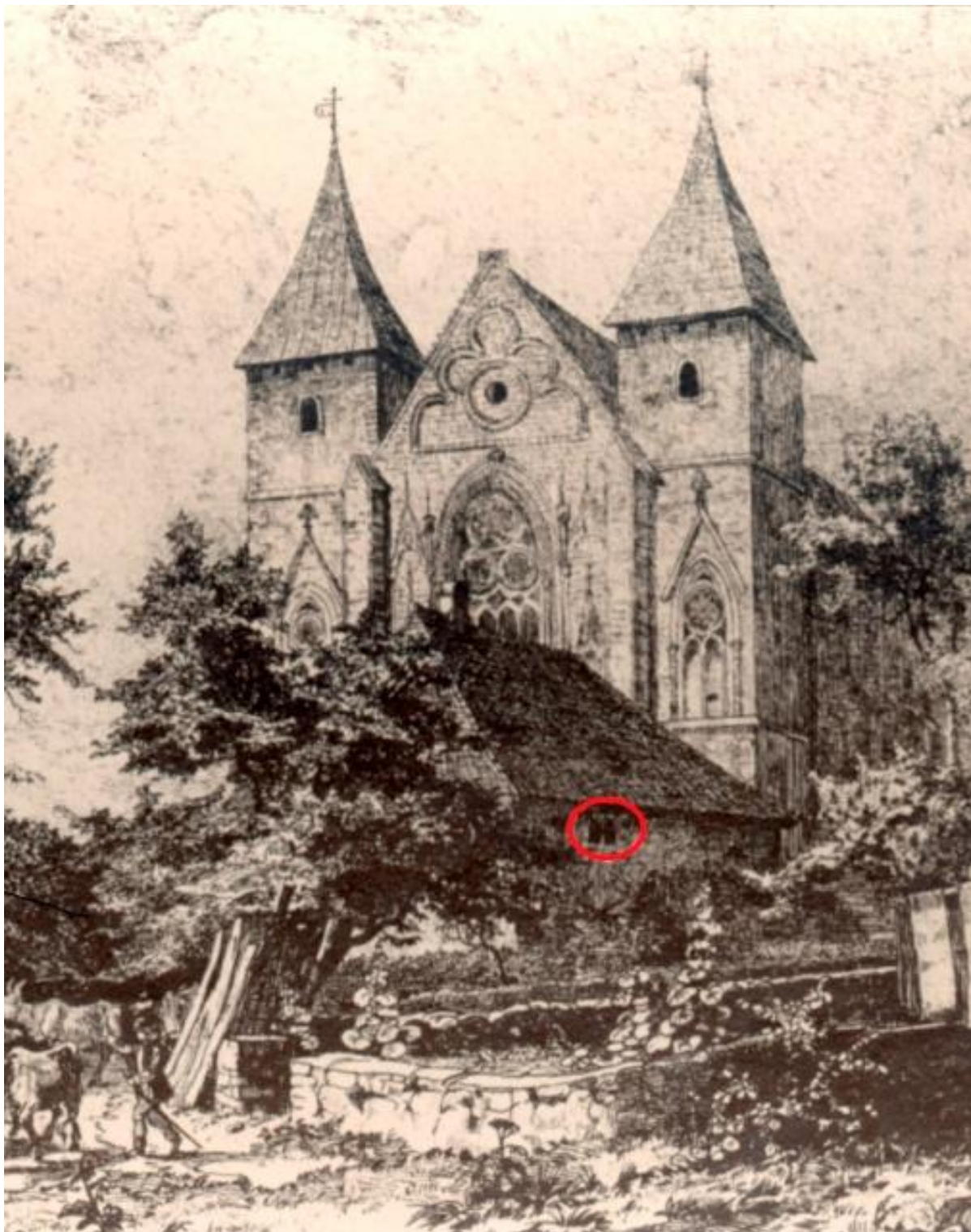
Skolemesterens gård

Skolebygget hadde to spissbuede vinduer, som vist i figur 31. Så bygget er neppe eldre enn 1220-tallet. En av veggene kan likevel ha vært en del av muren rundt Domkirken, og derfor eldre. I 1297 omtales en vei i dagens Kongsgate, mellom Kongens allmenning og kirkegården. Veien er vist i figur 19.¹⁴¹ Om skolen hadde vært der da, ville det vært naturlig å omtale den. Skoletomta må derfor ha blitt utskilt fra kirkegården etter 1297.¹⁴² På baksiden av dokumentet er det skrevet at dette var et brev om tuftene ved skolen. Håndskriften viser at teksten er fra perioden 1350-1450.¹⁴³ Dette er den eldste skriftlige kilden som knytter skolen til Kongsgata. Etter at pestene startet i 1349, var det neppe økonomisk grunnlag til å bygge en skole. Så skolen ble bygd en gang mellom 1297 og 1349.

¹⁴¹ DN III nr. 41 fra 27.2.1297, se også omdateringen i RN 2 nr. 865. *Kongen ga korsbrøðrom j Stawangre tuft ser til gardz austr þar sem stoua þeirra stenðr, niðr fra kirkiu gardenom allt till beksens, oc fra gardenom uid spitalis akren fram till gotunnar uid Suithuns kirkiu garð.* Oversatt blir det: *Kongen ga korbrødrene i Stavanger en tuft. Det var øst for der stuene deres står (trolig sankt Annas gård), ned fra kirkegården helt til bekken, og fra steingjerdet ved hospitalsåkeren fram til gatene ved Svithunkirkegården.* Jeg tolker dette som kvartalet mellom Kongsgata og Hospitalgata. DN IV nr. 54 er et bekreftelsesbrev, der det fortelles kongen ga *korsbrøðrom j Stawangre tuftir þær sem liggia j almenningi hans austr fra Mariu kirkiu garðe mæð sættom engiamærkiu.* Oversatt blir det: *Kongen ga korbrødrene i Stavanger tuftene som ligger i hans allmenning øst fra Mariakirkegården, slik de nå er merket inn.*

¹⁴² Knut Helle: *Stavanger fra våg til by*, Stavanger, 1975, side 108.

¹⁴³ DN III nr. 41. Bak på dokumentet leste Jo Rune Ugulen teksten som *Br(e)ff(irer) þwifhene m(ed) skulan*, som er brev om tuftene ved skolen. Han mente teksten var fra perioden 1350-1450 (NRA, referanse 2011/2010, e-post til meg 26.1.2011).

Figur 31: Skolen foran Domkirken, delvis gjemt bak noen trær. Skolen ble revet i juli 1840. To spissbuede vinduer på nordsiden er markert med rødt. Utsnitt av radering av Carl Maria Nicolaus Hummel fra juni eller juli 1840.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Raderingen tilhører Stavanger Museum. Steingjerdene på tegningen er ikke med på noe kart. Landskapsmaler Carl Hummel kom fra Eisenach til Christiania 8.6.1840, se Den Constitutionelle 10.6.1840. Skolen ble revet juli 1840, se Ola Kvalsund: Stavanger bystyres forhandlinger m.v. 1837-1843, Stavanger, 1919, side 279. Så bildet er fra juni eller juli 1840.

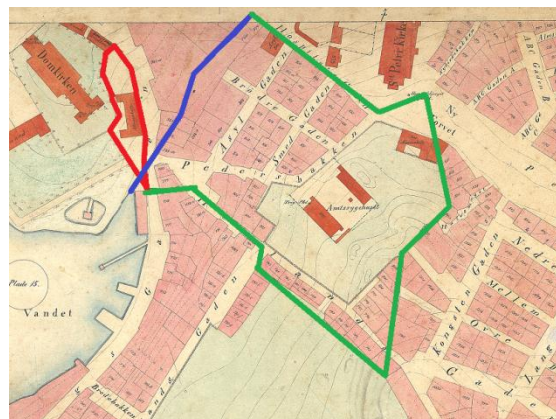
I 1541 krevde kongens befalingsmann at skolen igjen skulle opprettes, holdes ved like, og at skolemesteren og høreren skulle få nødvendig betaling.¹⁴⁵ Siden en skolemester omtales i 1522, var nok skolen bare nedlagt omkring reformasjonen i 1537. Med unntak av avbrekket ved reformasjonen, kan det ha vært skole sammenhengende i Stavanger siden 1100.

Skolens tomt gikk omtrent fra ruinene etter Mariakirken ved Domkirkeplassen, og til Klubbgata. Se figur 32. Tomta grenset mot kirkegården med et steingjerde. Ellers var det tregjerder. Skolemesteren drev et lite gårdsbruk, rundt skolen og på Pedersgjerdet øst for Klubbgata. Soknepresten, medhjelperen og skolemesteren hadde hver sin tredjepart av enga i Pedersgjerdet.¹⁴⁶ Biskopen ble medeier i 1571.¹⁴⁷ Andelen av Pedersgjerdet var mye større enn tomta som lå ved skolen. Skolemesteren hadde nok mesteparten av gårdsdriften sin der.

Skolen

I 1557 ble det klaget over at skolehuset, måtte forbedres, og skolemesteren trengte et sted å bo.¹⁴⁸ Det tok så tyve år før skolehuset ble utbedret i 1577 og 1578. Det ble gjort med stein fra det nedlagte Olavsklosteret og trematerialer fra et hus i Kriken.¹⁴⁹ Grunnflaten på skolebygget var

95 kvadratmeter, og det var bygd av gråstein og kleberstein.¹⁵⁰

Figur 32: Kart som viser Pedersgjerdet i 1844 med grønne streker, skolens eiendom med røde streker på 1860-tallet og Skolebekken med blå streker.¹⁵¹ Skolemesteren eide fjerdeparten av Pedersgjerdet på slutten av 1500-tallet. Pedersgjerdet var i 1844 fra Hospitalgata til Hetlandsgata, og fra like øst for Klubbgata til Nytorget og et stykke opp forbi Metodistkirken. Domkirken er øverst til venstre, Petrikirken og Nytorget er øverst lengre til høyre. Kartgrunnlaget er av K. F. Torstrup i årene 1863-1867. Foto: Stavanger byarkiv.¹⁵² Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Bygget var både skole, og bosted for skolemesteren og høreren. Skolen var i andre etasje, mens skolemesteren bodde sammen med sin familie i første. Høreren bodde på hemsens. Elevene bodde på Kongsgård fram til reformasjonen.

Skolen hadde flere inntektskilder, som almisser og fra en avgift ved begravelser. Avgiften ble kalt for *ligpenger*. I 1573 var det bestemt at skolen og hospitalet i

¹⁴⁵ NRR 1, side 61.

¹⁴⁶ Kåre Oddleif Hodne: Grågås, Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca 1620, Kristiansand, 1986, side 64.

¹⁴⁷ Arne Kvitrud: Stavanger domkapitells jordebok 1571, 2022, side 36 på kvitrud.no.

¹⁴⁸ A. E. Erichsen: Samlinger til Stavangers historie, bind II, Stavanger, 1906, side 191.

¹⁴⁹ 4.5.1577 i NRR 2, side 223f og 20.6.1578 i Andreas Brandrud: Stavanger domkapitels protokol: 1571-1630. Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania, 1901, side 467.

¹⁵⁰ Hans E. Næss: Samlinger til Stavangers historie. Fjerde bind, Stavanger, 1971, side 537 – Matrikelnummer 317 om 1807 - det var 22 alen * 11 alen = 13,8m * 6,9m. SBA, PA 110 A E Erichsen, Boks 23, Stavangeriana, Birkelands samlinger, Bilag X oppgir byggematerialene.

¹⁵¹ Tegningen av Pedersgjerdet er basert på SAS, Stavanger byfogd, Panteregister forstedene med navnerregister 1840-1855, Protokollnummer: AC 5. Den gir nummerne for eiendommene på Pedersgjerdet, som jeg så har tegnet inn på kartet.

¹⁵² SBA, K. F. Torstrup: Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Utsnitt av kart 13.

Stavanger skulle få en del av tienden i hele bispedømmet.¹⁵³ Bøndene på Agdesiden protesterte, men måtte gi seg etter hvert.¹⁵⁴ Men det ble endret til at bøndene årlig måtte betale et spann korn. Avgiften ble begrunnet i at elevene *lider bitter hunger, tørst og nakenhet*.¹⁵⁵ Ellers vet vi ikke stort om skolegangen og om elevene, før vi kommer inn på 1600-tallet. Formålet med skolen var i hovedsak å legge til rette for utdanning av prester og andre kirkelige stillinger.

Etter 1230-tallet var det slutt på munkere som lærere. Noen få lærere er omtalt fra 1263 til 1298.¹⁵⁶ Etter hvert ble det vanlig å kalle dem skolemestre. Skolemesterne klaget mange ganger over lønna, og omtaler seg som fattige. Egentlig var inntektene skyhøyt over vanlige folk, og omtrent som prestene i Domkirken. Skolemesteren mottok også festeavgifter fra rekke gårder og tomter i byen. Han fikk også deler av tienden fra tre kirkesokn og avgifter fra laksefiske i Sele og i Suldal.¹⁵⁷ Han fikk også inntektene fra sokneprestembetet i Madla sokn.¹⁵⁸ Hørerens lønn ble i hovedsak betalt av skolemesterens lønn.¹⁵⁹

Sammendrag

Munker drev i perioden 1100-1230 en klosteskole, i eller ved Domkirken.

Korprestene drev skolen videre trolig fra 1230-tallet.

Fra første halvdel av 1300-tallet lå skolen like nord for koret i Domkirken.

Skolemesteren hadde et lite gårdsbruk på begge sider av Skolebekken i Klubbgata.

¹⁵³ NRR 2, side 63 av 18.7.1573.

¹⁵⁴ NRR 1, side 131f av 2.8.1574.

¹⁵⁵ Holger Fr. Rørdam: Et Bidrag til Stavangers Stifts Kirkehistorie i det 16de Aarhundrede, Kirkehistoriske samlinger, rekke 4, bind 4, København, 1895-97, side 218.

¹⁵⁶ DN I nr 58 (*magistro Andree*) og DN X nr. 4 (*Eirikr mæistare*), med omdatering i RN 2 nr. 88 og 89. DN IV nr. 36 (*Arnulfus scolasticus Stawangrie*).

¹⁵⁷ NRA, Real. Ordn. Avd., 1618-1665 Jordebog med mer for Stavanger domkapitel. NRA, Rentekammeret, Real. Ordn. Avd., Benificeret gods 2, avskrift på kvitrud.no.

¹⁵⁸ Kirkehistoriske samlinger, rekke V, bind 2.

¹⁵⁹ SBA, PA 110 A E Erichsen, Boks 23, Stavangeriana.

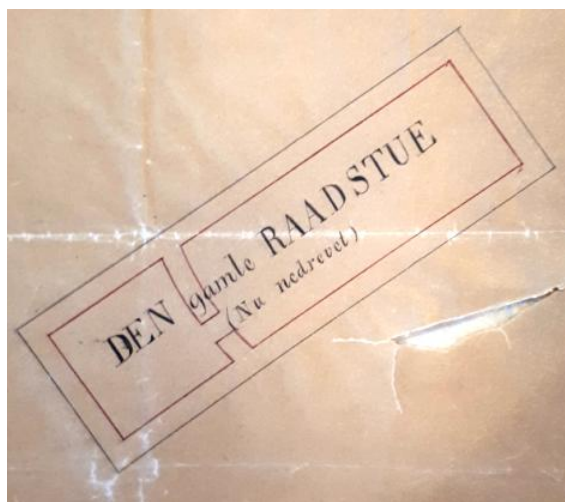
Mariakirken ved Domkirkeplassen

Når ble Mariakirken bygd? Hvorfor ha en kirke ved siden av Domkirken? Var der en eldre trekirke?

Mariakirken er bygd på murer fra 1100-tallet. Den ble så omgjort til en kirke omkring 1230. Spissbuede vinduer ble da satt inn. Den var kirke for korbrødrene i Domkirken og soknekirke for Vår frues sokn.

Innledning

I 1565 lå kirken ubrukt, men ble så brukt til ulike formål. Etter rivingen i 1883 ble det funnet brannrester, og noen få gjenstander. I 1961 ble den nordre grunnmuren, deler av grunnmurene i korgavlen og vestgavlen avdekket.¹⁶⁰ I 1964 ble om lag sju meter av fundamentet avdekket i den vestligste delen av sørveggen. Fundamentet er vist i figur 37.

Figur 33: Mariakirkens grunnplan. Kirkekoret er til venstre og kirkeskipet til høyre. Kirken var utvendig 20m lang og 6,6m bred. Murene var om lag 1,15m tykke.¹⁶¹ Utsnitt av skisse av Hallvard Lange fra 1883.¹⁶²

¹⁶⁰ Ola Øgar Svendsen: Mariakirkens fundamenter i Stavanger, notat OØS/AS 229, Riksantikvaren. Udatert, men trolig fra 1961, Riksantikvarens arkiv.

¹⁶¹ Ola Øgar Svendsen: Mariakirkens ruiner, notat A.229. Stavanger. OØS/AG. Udatert, men trolig fra 1964, Stavanger museums og Riksantikvarens arkiver og Ab,

Vurderingene av når Mariakirken ble bygd varierer uvanlig mye.¹⁶³ Begrunnelsen for å datere kirken til 1200-tallet er at den hadde vinduskarmer med spisse buer.¹⁶⁴ Videre var det i ruinene en mynt fra perioden 1263–1280.¹⁶⁵ Kirken er nevnt skriftlig første gang i 1286, og Mariakirkegården fra 1283.¹⁶⁶ Det er også foreslått at kirken er fra 1100-tallet med varierende

1965, side 147. Christine Tøssebro: Stavanger Domkirke, Domkirkeplassen, Kongsgård og Byparken, Stavanger. Arkeologisk overvåking av graving for ny belysning. NIKU Oppdragsrapport 302/2011, side 7, 18f og 23 gravde en grøft på innsiden av sørveggen i 2011 uten særlige funn.

¹⁶² SBA, PA 263 Fortidsforeningen, 1925 Domkirkens restaurering 1. Lange fortalte 8.8.1883 at det dessverre bare var ett riss i dårlig kvalitet. Trolig var det skissen som er vist i figuren.

¹⁶³ Jan Hendrich Lexow: Stavanger Rådhus. SMÅ for 1968, side 8f. Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 115-117 og 122f. Morten Stige: Stavangerkorets utvidelse og innflydelse, Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo, 1997, side 171. Fridtjov Birkeli: Norske steinkors i tidlig middelalder, Oslo 1973, side 218. Han gjentar det samme i senere bøker, men uten forklaring! Åslaug Ommundsen: Mariakirken og drapet i 1525: ny viten om Stavangers middelalderhistorie, Frå haug ok heiðni, nummer 4, 2003, side 9ff. Jan Brendalsmo i e-post til meg 25.9.2023 skrev: *At bygningen slik den framstår på yngre avbildninger har gotisk design, er hevet over enhver tvil. Selv om dette stiltrekket ble vanlig utover på 1200-tallet, ble den introdusert ved Nidarosdomen allerede mot slutten av 1100-tallet samtidig med bruken av kleber (i stedet for grønnskifer eller marmor). Samtidig gir kildematerialet for Mariakirken grunnlag for å diskutere en mulig eldre (romansk) bygningsfase og en mulig eldre trekirke på stedet.*

¹⁶⁴ Jan Hendrich Lexow: Stavanger Rådhus. SMÅ for 1968, side 6ff.

¹⁶⁵ Ola Øgar Svendsen: Stavanger – Mariakirkens fundamenter, fra nordmur, plan og oppriss, oppmålt i sept. 1961, Riksantikvaren. Tegningen an10161701160079 viser hvor brakteaten ble funnet.

¹⁶⁶ Åslaug Ommundsen: Mariakirken og drapet i 1525: ny viten om Stavangers middelalderhistorie, Frå haug ok heiðni, nummer 4, 2003, side 8, og side 12 med notene 9, 10 og 11 gir en oversikt over dokumentene. DI II nr. 112, se også RN 2 nr. 329 - som daterer det til høsten 1283. Det kan være Mariakirkegården i Bergen, men ut fra innholdet er det mer trolig i Stavanger, se også Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 114.

begrunnelser, og også at det tidligere var en trekirke på samme sted.

Siden det er flere metoder til å datere kirker, vurderer jeg hva som er mest rimelig.¹⁶⁷

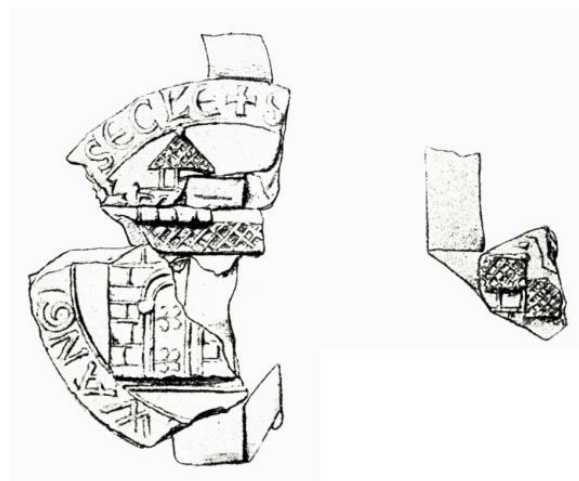

Figur 34: Mariakirken sett fra sørvest. Andre etasje ble bygd i 1828.¹⁶⁸ Tregjerdet foran bygget er fra 1837, og var for at arrestantene ikke skulle snakke med folk på utsiden. Stakittgjerdet er fra 1843. Utsnitt av et foto av Hans P. Thykier i månedsskiftet juni-juli 1866.

Seglmerket

Fellesskapet av korbødrene i Domkirken omtales første gang i 1236 eller noen få år tidligere som domkapitlet.¹⁶⁹ Det eldste kjente seglmerket til domkapitlet er fra første halvdel av 1200-tallet. Det er vist i figur 35.¹⁷⁰ Oluf Kolsrud mente at seglet

viste Domkirken, med sine særtrekk.¹⁷¹ Han tolket seglet som at Domkirken hadde takrytter.¹⁷² Etter mitt skjønn, viser seglet Mariakirken med takrytter. Figur 36 bekrefter at Mariakirken hadde takrytter på samme sted som i seglet, før 1725. Takryttere er små klokketårn bygd på tvers av mønet.

Figur 35: To fragmenter av det eldste kjente seglet til Stavanger domkapittel fra senest 1288 og fra 1307. Seglmerket viser trolig Mariakirken. Avtegning: Håkon Thorsen i Riksarkivet omkring 1880.¹⁷³

¹⁶⁷ Kirkekoret og kirkeskipet i Mariakirken har samme bredde. Dette ble brukt tidlig på 1100-tallet, for så å bli uvanlig i lang tid (Morten Stiges e-post til meg 25.9.2023). Den eneste steinkirken i Rogaland med samme bredde på koret og skipet, er klosterkirken på Utstein fra andre halvdel av 1200-tallet. Mariakirken har ellers et forhold mellom lengde og bredde nær 3:1 (64 fot og 21 fot), som Tempelet i Jerusalem. Klosterkirken på Halsnøy fra omkring 1164, har også samme forhold mellom lengde og bredde. Eidfjord gamle kirke fra slutten av 1200-tallet har også dette forholdet. Det kan spekuleres i mange sammenhenger, men dette er vanskelig å bruke.

¹⁶⁸ Anders Bærheim: Fra det forsvundne gamle Stavanger, SA, 1.8.1925.

¹⁶⁹ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 99 og 122.

¹⁷⁰ Thor Kielland og Oluf Kolsrud: Stavanger domkirke: en historisk-arkeologisk utredning. Stavanger fortidsforening, Stavanger, 1928 (manus), side 4: *Efter*

stilen å dømme, skriver det eldste segl sig fra første halvdel av 1200-tallet. Oluf Kolsrud: Hva kapitelseglene forteller og andre kilder bekrefter, SA 5.1.1934. Oluf Kolsrud brev til Jan Petersen 31.12.1929, SBA, PA 263 Fortidsforeningen, Boks D4. Hallvard Trættemberg: Norge: Domkapitelsegl, KLN, bind 3, 1958, side 206.

¹⁷¹ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 100. NRA, Kjeldeskriftavdelingen, Kapitel- og klostersegl. Se diskusjonen blant annet i Thor B. Kielland, Oluf Kolsrud, Anders Bugge og Doretea Platou: Stavanger domkirke : En historisk-arkeologisk utredning, Stavanger, 1933, side 30 og 51.

¹⁷² Jan Petersen i avisa 1. Mai, 12.2.1934 skrev at Thor B. Kielland, Anders Bugge og Mouritz Machepang var helt uenige med Kolsrud om tolkningen, og de betegnet det som et fantasibygge på Domkirken.

¹⁷³ NRA, Kjeldeskriftavdelingen, Kapitel og klostersegl, se også Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 100.

Figur 36: Mariakirken og Domkirken sett fra sørvest. Mariakirken er huset like til venstre for Domkirken, med takrytter. Murene omkring Domkirken er feilaktig tegnet som stakittgjerder. Stakittgjerder slutter samme sted som muren i 1708 (figur 21). Muren foran Domkirken ble revet og flyttet lengre fra Domkirken i 1725, da kirkegården ble utvidet. Så tegningen er eldre, men vi vet ikke hvor mye. Tegningen viser flere særtrekk av Domkirken, mens Kongsgård er helt feil. Utsnitt av et usignert og udatert bilde på lerret. Reproduksjon av Anders Bærheim i 1926.¹⁷⁴

Veggene, dørkarmene og vinduskarmene

Steinene i sørveggen av kirkeskipet, er lagt flate med fyllmasser og kalkmørtel i

midten. Dette ble kalt for kistemur.¹⁷⁵ Kistemurer med liggende steiner var vanlig på 1100-tallet og deler av 1200-tallet. Fra omkring 1250 og utover ble steinene satt på høykant, men de ble fortsatt bygd som kistemurer.¹⁷⁶ Veggene i Mariakirken kan være helt fra før 1100 til et godt stykke ut på 1200-tallet.

¹⁷⁵ Michael Birkeland: Utkast til Stavanger bys historie. Håndskrift i SBA, PA 110 Erichsen, IV, Samlinger fra 1860-årene opptegnelser, udatert, side 5 skrev: ... *de tykke dobelte Mure samt Vegstensindfatningerne over Dørene og ved Hjørnerne synes at bære Vidnesbyrd om Bygningens oprindelige Character.* Andreas Emil Erichsen skrev *Murene haver dertil en overordentlig Tykkelse, de er nemlig dobbelte som Tilfeldet var med ældre Tiders Kirkebygninger. Dørindfatninger af Vegsteen og Hjørnerne af Huset ogsaa fattede i Vegsteen aldeles som Kirkens Skib.* Se SBA, PA 110 A. E. Erichsen, boks 23 Stavangeriana, side 25. Erichsen hadde fra et eller annet tidspunkt Birkelands manuskript, så kildene trenger ikke være uavhengige.

¹⁷⁶ Cato Enger: Bispekapellet, Stavanger, Riksantikvariatet, notat 3.3.1953. SBA, PA 263 Fortidsminneforeningen.

¹⁷⁴ SAS, PA 1 Anders Bærheim, album 11, bilde 222, med foto av originalen. Anders Bærheims viser bildet og forteller om det i SA 3.4.1926.

Figur 37: Sørsmuren i Mariakirken sett mot øst. Den store steinen til høyre i forkanten, var nok trappetrinnet til portalen sørvest i kirken. Foto: Stavanger Aftenblad 22.9.1964.¹⁷⁷

Kirkegårdsmurene rundt Domkirken gikk til det nordøstre hjørnet av Mariakirken.¹⁷⁸ Siden muren vest for Domkirken ble revet omkring 1725, vet vi ikke nøyaktig hvor den gikk. Siden kirkegården var inngjerdet med høye murer, kan det være at Mariakirken bare hadde vinduer og dører på sørsiden og i korgavlen.

Flere kilder forteller om spissbuevinduer i kirken.¹⁷⁹ Det er mange endringer både i vinduer og dører, og sporbarheten av det som ble gjort er fraværende.¹⁸⁰ Nye

spissbuede vinduer og dørkarmen ble neppe bygd etter 1500-tallet. Vinduskarmen med spissbuer ble brukt ved Nidarosdomen fra 1180-tallet.¹⁸¹ I Luster i Sogn og i Bergen ble de brukt på 1220-tallet. De ble likevel ikke vanlige før midten av 1200-tallet. Slike tidlige spissbuede vinduer var høye og smale.¹⁸² Ut fra bruken på Vestlandet, er vinduene i Mariakirken tidligst fra 1220-tallet. Seglet viser likevel at døra i sørvest var rundbuet.

Siden Mariakirken var en del av murene rundt Domkirken, er trolig murene til Mariakirken like gamle som resten av murene. Muren mot Skolegården er fra perioden 970–1150, og muren mot Breiavatnet er fra perioden 1040 og 1180.¹⁸³

Hvorfor hadde Mariakirken en rundbuet dør og spissbuede vinduer? Det er vanskelig å komme utenom at de spissbuede vinduene ble satt inn etter at huset ble bygd. Murene til Mariakirken er nok fra omkring 1100.

¹⁷⁷ SA: Mariakirkens grunnmur – et fredet fortidsminne, 22.9.1964, side 1. Et tilsvarende bilde er i SAS, PA 156 Gunnar Wareberg, Album 12, bilde W-12-235. Det viser trappetrinnet bedre, men muren dårligere.

¹⁷⁸ SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Plate 4.

¹⁷⁹ Arne Kvitrud: Var der en Mariakirke i Stavanger på 1100-tallet? 11.12.2023 på kvitrud.no.

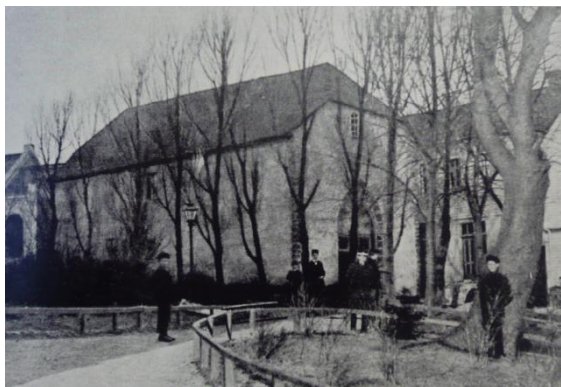
¹⁸⁰ 16.3.1837 – SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, protokollen, side 172. I 1883 kjøpt Johan Jacob Bennetter kleberstein fra Mariakirken, og fraktet dem til Sola ruinkirke, der de ble liggende ubrukte i hagen. Anders Bærheim: Sola gamle kirke, SA 21.12.1928 skrev: ... ved å måle op og stille disse

sammen får jeg det til å passe med overdelen av innfatningen til Mariakirkens store østvindu. Nesten samtlige stykker fra buens begynnelse til og med sluttsteinen finnes.

¹⁸¹ Øystein Ekroll: Med kleber og kalk : norsk steinbygging i mellomalderen, 1997, side 44.

¹⁸² Øystein Ekroll, Morten Stige og Jiri Havran (foto): Kirker i Norge, Middelalder i stein, 2000, side 36. Øystein Ekroll: Bygning og bruk, i Utstein kloster – og Klosterøys historie, Rennesøy, Stiftelsen Utstein kloster, 2005, side 219. Dale kirke i Luster har årringsdatert treverk til 1220-tallet. Se Anne Marta Hoff: Dale Kyrkje 750 år, Bergen og Luster, 2000, side 29.

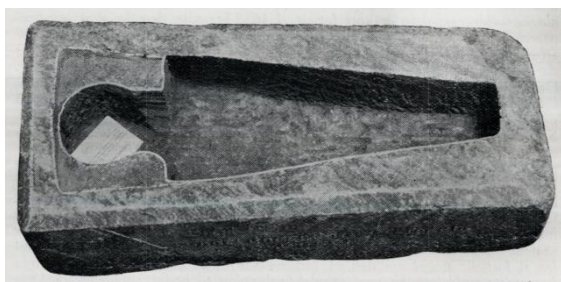
¹⁸³ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023.

Figur 38: Mariakirken sett fra sørøst mot korgavlen og sørsiden på bygget. Døra i østveggen var trolig et tidligere spissbuet korvindu. Fotografen er ukjent. Bildet er trolig fra en gang mellom 1868 og 1883.

Begravelser

Barnekisten ble funnet ved graving i kirkeskipet i 1883. Den er brukt for å datere kirken. Steinkisten er nær rektangulær, og er vist i figur 39.

Figur 39: Barnekisten fra kirkeskipet var uten lokk. Rundt hodet er det en mindre uthuling, som er om lag en centimeters dyp. Toppen av kisten er ganske ru og med flere sår. Uthulingene er grovt utført, uten polering. De øverste delene av utsidene, er derimot fint utført. Ut fra størrelsen på kisten, var det plass til et barn på omkring seks til 12 måneder.¹⁸⁴ Foto: Anton Wilhelm Brøgger i 1915.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Kisten er 86cm lang og uthulingen ca. 72cm. Legger til grunn at de døde ble gravlagt med utstrakte bein, som under Domkirken. Se Perry Magnor Rolfsen: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-1968, Bergen, 10.2.1968, AM, Topografisk arkiv, 613 Stavanger, Stavanger middelalderby. Tabellen i nettdoktor.no indikerer at det var plass til et barn på ca. 6-12 måneder.

¹⁸⁵ Anton Wilhelm Brøgger: Stavangers historie i middelalderen, Stavanger, 1915, side 172.

Rektangulære steinkister var nyere enn de med trapesform, og tilhørte som regel slutten av middelalderen.¹⁸⁶ Den samme utviklingen er det med gravsteiner, som begynte å bli rektangulære på 1300-tallet.¹⁸⁷ Barnekisten kan da være fra 1300-tallet. Lekfolk ble normalt ikke gravlagt under kirkegolvet før på 1200-tallet.¹⁸⁸ Konger unngikk reglene ved å bli gravlagt i kirkeveggene. Erling Skakke ble gravlagt i takdryppet utenfor koret.¹⁸⁹ Så det er helt usannsynlig at et barn ble gravlagt i Mariakirken på 1100-tallet.

Sørvest i kirkeskipet var det et fangehull.¹⁹⁰ Fangehullet er omtalt i 1793, men var fylt igjen i 1803.¹⁹¹ I 1883 var det sammen med kisten brente steiner, sju kanonkuler og smeltet klokke metall.¹⁹² Så

¹⁸⁶ Anders Bugge: Vore gamle gravminder, Oslo, 1926, side 15: ... er det sandsynlig at den rektangulære form ialfald som regel tilhører vor senere middelalder.

¹⁸⁷ Anders Bugge: Vore gamle gravminder, Oslo, 1926, side 31.

¹⁸⁸ Sæbjørg Walaker Nordeide og Steinar Gulliksen: First Generation Christians, Second Generation Radiocarbon Dates: The Cemetery at St. Clement's in Oslo, Norwegian Archaeological Review bind 40, hefte 1, 2007, side 18: *People were not generally buried inside a church before 1200.* I England var det ikke tillatt for andre enn prester å bli begravd i bygdekirker fram til 1100-tallet, se John Schofield og Alan Vince: Medieval towns: the archaeology of British Towns in their European Setting, 2003, side 185 og 187.

¹⁸⁹ Gerhard Fischer: Krypten i Stavanger Domkirke. Oslo, notat 7.8.1968, side 4. Riksantikvarens arkiv.

¹⁹⁰ Jan Hendrich Lexow: Stavanger Rådhus. SMÅ for 1968, side 10: ... i sør-vest ble gravet ut en kjeller som utgjorde et halvt underjordisk, mørkt fangehull – så lavt at en ikke kunne stå oppreist. Lexow kan tolkes som at det var i 1637-1638. Men jeg har ikke funnet det igjen i byregnskapene for disse årene. Fangehullet var 2,8m langt, 2,4m bredt og 1,65m høyt, se SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX A- utskriftsbøker, bok IV.

¹⁹¹ 28.10.1803 skrev O. A Løvold til stiftet om arresten, uten å nevne fangehullet, se SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX A- utskriftsbøker, bok IV - hentet fra Stavanger byfogds og skifteforvalters kopibok A nr. 2, 1793-1804, side 552. Jan Hendrich Lexow: Stavanger Rådhus, SMÅ for 1968, side 14.

¹⁹² SAT 13.4.1883 forteller: *Ved Gravning i Grunden under den forrige Brandvagtbygning er foruden den tidligere omtalte Runesten kommen for Dagen Spor af en nedbrændt Bygning (Vor Frue eller St. Mariæ Kirke?), idet brændte Stene, forkullede Træstykker og smeltet Klokke metal er fundet.* Ab 1882, side 207f forteller: ... I

barnekisten kan ha vært fyllmasse i fangehullet.

I 1883 lå skjelettet av en voksen person, uten kiste, under golvet i kirkeskipet. Selve nedgravningen var trapesformet.¹⁹³ Alle gravene øst for det romanske koret i Domkirken fra 1000-tallet og 1100-tallet var med kiste, så om graven er fra 1100-tallet, er dette uvanlig.¹⁹⁴ Det kunne ha vært en prest, men neppe i en grav uten kiste. Og igjen, lekfolk ble normalt ikke gravlagt under kirkegolvet før på 1200-tallet. I løpet av 1200-tallet endret gravskikkene seg, som en følge av endringer i teologiske oppfatninger. Det ble slutt på troen om en lang ventetid til dommedag. Den døde fikk øyeblikkelig sin personlige dom. Gravene ble enklere. Trekistene blir vesentlig færre i antall. Gravene ble ofte et hull i bakken, hvor den døde noen ganger ble gravlagt i en enkel kiste.¹⁹⁵

Mariakirkegården omtales fra 1283. På 1500-tallet ble det gjort en avtale om at Domkirken overtok Mariakirkens eiendommer og inntekter. Det ble avtalt at de som soknet til Mariakirken slapp å

grundvolden fandtes af løse sager brændte sten, forkullede træstykker og smeltet klokke-metal...

¹⁹³ SAT 13.4.1883 forteller at *I nærheden af Klæberstenskisten opdagedes lignende menneskelige Former udhuggede i selve Gruset, i hvilke fandtes Menneskeben; der har altsaa Begravelse fundet Sted uden Benyttelse av Kiste.* Ab for 1882, side 208 forteller: *I nærheden af kisten var der i auren en fordybning med samme form som kistens indre med af betydelig større dimensjoner, svarende til et voxent menneske.* Det samme er i Tor Helliensens brev mottatt 27.5.1883 hos Fortidsminneforeningen – NRA, PA 2007 Fortidsminneforeningen – Digitalarkivet RA/PA-2007/E/Eb/Eba/0011.

¹⁹⁴ Perry Magnor Rolfsen: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-1968, Bergen, 10.2.1968. Rapporten er i AM arkiv, Topografisk arkiv, 613 Stavanger, Stavanger middelalderby, side 26.

¹⁹⁵ Maiken Svendsen Raftvoll: Barn i sør-skandinavisk middelalder. En studie av barn i gravkontekst ved fire ulike kirkegårder, Masteroppgave i Arkeologi, Universitetet i Bergen, 2018, side 18 og 70.

betale for begravelser på vestsiden og nordsiden av Domkirken, og bøndene slapp å betale for spesifiserte seteplasser i Domkirken.¹⁹⁶ Mariakirkens kirkegård lå her, men vi kjenner ikke utstrekningen. Middelaldergraver ligger ofte i samme retning som kirkene. Mariakirken er om lag ti grader og Domkirken 33 grader fra østvest-retningen. Om daterte graver lå i samme retning som Mariakirken, ville det også fortelle noe alderen på kirken. Det er funnet skjeletter rundt Mariakirken, men det mangler opplysningene om retningene på skjelettene og alder.¹⁹⁷

Steinkisten sier ikke noe om alderen på Mariakirken. Begravelsen er nok fra 1200-tallet.

Brakteaten

En brakteat fra perioden 1263-1280, lå ved eller bak hovedalteret i koret. Brakteater er mynter som er preget bare på en side. Myntene som er funnet i middelalderkirker, er i hovedsak mistet av folk mens de ga pengeoffer.¹⁹⁸ Hadde brakteaten vært lagt der under byggingen, ville det vært mer naturlig å legge den midt i grunnmuren. Mynten er fra etter at kirken ble bygd.

Brakteaten er uegnet til å datere kirken.

¹⁹⁶ Arne Kvitrud: Prislister for begravelser og stolseter i Stavanger domkirke anno 1734, 2021 på kvitrud.no: *Frue sogn hafver fri iord paa vestre og nordre Side og ... mens paa disse Skamle og i Stolerne sidder hele Vor Frue Sogns folck baade Maænd og Qvinder som betaler intet.* Setene i kirken var i 1698 for bøndene i Frue sokn: *Tilhører Bønderne i var Frues Sogn efter den gamle Kirkebog.* Så byen var neppe en del av Frue sokn da avtalen ble gjort. Frue sokn dekket likevel noe av byen i 1299. Se Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 117.

¹⁹⁷ Arne Kvitrud: Var der en Mariakirke i Stavanger på 1100-tallet? 11.12.2023 på kvitrud.no.

¹⁹⁸ Svein Harald Gullbekk: Mistet eller gjemt? Lost or Hidden? Forvandling - Tro og hellige gjenstander i middelalderen, Trondheim 2019, side 73.

Figur 40: Biskop Arne (biskop 1277 til 1303), og biskop Kjetil (biskop 1304 til 1317) brukte segl, der baksiden viser Jomfru Maria med barnet og biskop Svithun med boka. Disse var de to viktigste helgenene i Domkirken. Dette avtrykket ble brukt av biskop Arne i 1303. Usignert og udatert avtegning i Riksarkivet.¹⁹⁹ Foto: Arne Kvitrud i 2013.

Var det ei eldre Mariakirke?

Tilbedelsen av Jomfru Maria er relativt ny i kirkelig sammenheng. I England utviklet den seg særlig fra andre halvdel av 900-tallet og på 1000-tallet.²⁰⁰ Det var over 2000 middelalderkirker dedikert til Maria i England. Antall mariakirker i klostre økte også kraftig på 1100-tallet. Det ble etter

hvert flere mariakirker enn til noen annen helgen, både for vanlige kirker og for klosterkirker.²⁰¹ Åslaug Ommundsen mente at det var en Mariakirke i Stavanger i tre fra 1100-tallet, som sto på samme grunn...²⁰² Erfaringer fra andre kirker viser at det ofte sto eldre trekirker på den samme tomte, ofte med en annen størrelse og orientering.²⁰³ Stavanger Amtstidende fortalte i 1883 at det var spor av en nedbrent bygning i Mariakirken.²⁰⁴ Teksten kan leses som at det var spor av en annen nedbrent bygning enn steinbygget. Tor Helliesen bekreftet ikke avisteksten i sin innberetning til Fortidsforeningen. Han lister opp funnene med de samme ordene og i samme rekkefølge som avisa, så trolig skrev han selv i avisa. Han må ha valgt å stryke teksten i innberetningen. Sannsynligvis var det rester av tak, vegger og golv, som brant i 1633. Mariakirken kan

²⁰¹ Michael Hicks: *Leavings or Legacies? The Role of Early Medieval Saints in English Church Dedications beyond the Conquest and the Reformation*, *The Land of the English Kin*, Brill, 2020, side 587. For klostresamfunn, se Matthew Mills: *Behold your mother: the Virgin Mary in English monasticism, c. 1050 - c. 1200*. Diss. University of Oxford, 2016, side 4: ... *she was the most popular patron of monastic foundations in medieval England and Wales, and the number of dedications to her is estimated to have risen from twenty-four at the time of the Conquest, to two hundred and thirty-five by 1216.*

²⁰² Åslaug Ommundsen: *Mariakirken og drapet i 1525: ny viten om Stavangers middelalderhistorie*, *Frå haug ok heiðni*, nummer 4, 2003, side 9ff.

²⁰³ Steinar Magnell: *De første kirkene i Norge. Kirkebyggingen og kirkebyggere før 1100-tallet*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2009.

²⁰⁴ SAT 13.4.1883 forteller at *Ved Gravning i Grunden under den forrige Brandvagtbygning er foruden den tidligere omtalte Runesten kommen for Dagen Spor af en nedbrændt Bygning (Vor Frue eller St. Mariæ Kirke?), idet brændte Stene, forkullede Træstykker og smeltet Klokke metal er fundet*. Ab for 1882, side 207f og Helliesens brev mottatt 27.5.1883 hos Fortidsminneforeningen – NRA, PA 2007 Fortidsminneforeningen – Digitalarkivet RA/PA-2007/E/Eb/Eba/0011, forteller ikke om en nedbrent bygning.

¹⁹⁹ NRA, Kjeldeskriftavdelingen, Segltekninger, Kyrkjelege segl A, Biskopar.

²⁰⁰ Mary Clayton: *The Cult of Virgin Mary in the Anglo-Saxon England*, Cambridge, 1990, side 267.

også ha vært utsatt for brann i 1434 eller i 1271-1272.²⁰⁵

Figur 41: Utsnitt av runesteinen fra Mariakirken. Den er på Arkeologisk museum. Til venstre er det et kryss, som er tolket som et Andreaskors. Teksten lyder i modernisert språkdrakt: *Kjetil reiste denne steinen etter sin kone Jorun Utyrmsdatter.* Foto: Arne Kvitrud i 2011.

Stolpekirker var vanligst på 900-tallet og 1000-tallet. De sto på nedgravde stolper, som var støttet sideveis med steiner. Stavkirkene var oftest bygd på sviller som lå flatt på bakken. Noen ganger kan det ha vært en kombinasjon av sviller og stolper.²⁰⁶ Jeg har sett gjennom bildene og tegningene fra utgravingene, og sett etter spor etter sviller, brente stolper eller steiner som sto rundt nedgravde stolper, men det er vanskelig å peke på noe. Det er heller ikke rapporter om skjeletter under murene.

Det var neppe noen eldre trekirke her.

Er kirkebygget et ombygd klokketårn?

Baglersagaene forteller omkring 1205: *Da løp de i Svithunkirken og inn i støpulen* (i den andre versjonen står det *opp i*

støpulen) ... *De gikk ut av støpulen og inn i sanghuset.*²⁰⁷ Sanghuset er koret. Støpul er et frittstående klokketårn ved siden av kirker.²⁰⁸ Men her er enklere å tolke teksten som et tårn i Domkirken, men det innebærer i så fall at ordet støpul hadde en videre betydning enn i dag. Støpuler er gjerne kvadratiske. Var støpulen frittstående, kan koret i Mariakirken ha vært støpulen.

Murene til Mariakirken kan også være fra inngangspartiet i befestningen av Domkirken. Den kan så ha blitt ombygd til en kirke, på samme måte som Skien kirke. Denne er ombygd fra et kastell eller vakttårn.²⁰⁹

Kirkemurene kan være fra en støpul eller fra en del av befestningen. For lite av murene er bevart, til å konkludere.

Sankt Annas gård

Sankt Annas gård lå omtrent midt på Domkirkeplassen, som vist i figur 42. Huset lå ved siden av Mariakirken, og er også kjent blant annet som Bispegården og Hotel de Nord. Navnet tilsier at gården er eldre enn reformasjonen. Flere av korprestene bodde nok i Sankt Annas gård. Gården kan være fra opprettelsen av domkapitlet, eller eldre. Ved Obstfelders plass lå Sankt Annas bro over

²⁰⁵ DN IV nr. 855 fra 6.7.1434. Jan Hendrich Lexow: Stavanger Rådhus, SMÅ for 1968, side 6 mente det kunne ha vært en mulig brann i 1434. Kirken kan også ha vært i dårlig forfatning av andre årsaker.

²⁰⁶ Steinar Magnell: De første kirkene i Norge. Kirkebyggingen og kirkebyggere før 1100-tallet. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2009, side 46, side 29, figur 7 og 44.

²⁰⁷ Fortellingen er i baglersagaene i Eirspennill fra ca. 1300–1325 og Skálholdtsbok yngsta fra ca. 1450. Det er noen nyanser, men hovedinnholdet er det samme. I den korte Eirspennill på heimskringla.no er teksten: *þá hljópu þeir í Svithunskirkju ok upp í støpulinn*. Som oversatt blir: Da løp de i Svithunkirken og opp i klokketårnet. I Skálholdtsbok yngsta på heimskringla.no er teksten: *þa hlupo þeir j Suithunskirkju ok jnnar j støpulinn... þeir gengo or stóplinum ok jnnar j saunghusit*. Som oversatt blir: Da løp de i Svithunkirken og inn i klokketårnet... De gikk ut av klokketårnet og inn i koret.

²⁰⁸ KLNLM, bind 8 side 522ff.

²⁰⁹ Øystein Ekroll: Med kleber og kalk : norsk steinbygging i mellomalderen, 1997, side 181.

Skolebekken.²¹⁰ Broa ledet til Sankt Annas gård. I 1572 var Kongens allmenning en del av Sankt Annas gård.²¹¹

Figur 42: Rekonstruksjon av området omkring Domkirkeplassen på 1780-tallet. Sankt Annas gård er Bispegården. Domkirken er til høyre. Trinitatisgrunnen er nede til venstre. Tegning: Anders Bærheim i 1934.²¹²

Selv om spissbuevinduer var i bruk i Trondheim på slutten av 1100-tallet, er trolig spissbuevinduerne tidligst fra 1220-tallet. Grunnmurene har et tidsspenn fra 1100 til litt etter midten av 1200-tallet. Ytterveggene er i en stil som var mest brukt på 1100-tallet, men den ble også brukt til midten av 1200-tallet. Samme bredde på koret og skipet var ikke vanlig, men ble brukt i begge århundrene. Brakteaten, runesteinene, begravelsen inn i kirken og barnekisten sier egentlig ikke noe om alderen på bygningen.

Mariakirken kan ikke dateres nøyaktig. Domkapitlet hadde Mariakirken som kirke fra omkring 1230. Siden seglet viser Mariakirken med en rundbuet dørkarm kan veggene likevel være fra 1100-tallet.

Vinduskarmene i spissbuestil er da satt inn i ettertid. Veggene kan opprinnelig være bygd for et annet og ukjent formål.

Det er ingen sikre spor etter en eldre Mariakirke i tre. Siden byen "manglet" en Mariakirke, kan trekirken under Domkirken være viet til Jomfru Maria. Da kirken ble svithunkirke, kan gjenstandene tilnyttet Maria ha blitt flyttet fra hovedalteret til et nytt mariaalter. Det ble bygd en ny Mariakirke mens Marialteret besto, med påfølgende strid om retter.

Veien videre kan være moderne arkeologiske undersøkelser, i ruinene og av skjeletter som måtte finnes i nærheten av kirken. Og ikke minst med dateringer. Mange spor gikk tapt ved rivingen og gravingen i 1883, og ved gravingene på 1960-tallet. I 1961 ble store deler av grunnmuren tatt bort, og satt på plass igjen etterpå. Det er rotet om så mye at det er usikkert om det er noe som kan brukes. Daterbare prøver under eller i sørveggen kan likevel være informative.

Sammendrag

Det spissbuede vinduene er satt inn i eldre murer. Det er ikke grunnlag for å si at Mariakirken ble brukt som kirke før omkring 1230.

²¹⁰ NRA, Katalog over tollregnskaper, XXI Stavanger, side 268ff. Gjelder regnskapsårene fra 1631-1632 til 1646-1647. Eldste skrivemåte er "S: Anne broe" i 1631-1632-regnskapet i NRA, Generaltollkammeret, Tollregnskaper, Stavanger 1623-1639, 1.

²¹¹ NRA, Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, Beneficeret gods 2, se også Johannes Elgvin: En by i kamp, Stavanger bys historie, 1536-1814, Stavanger, 1956, side 231 og side 53.

²¹² Trygve Wyller: Det Stavangerske klubbelskab og Stavanger by i 150 år, Stavanger, 1934, side 225.

Bygårdene på Skagen

Hvor var middelalderens Skagen? Hvorfor ble Skagen byens viktigste handelssenter?

Skagen var i middelalderen der Skagen Brygge Hotell er i dag. Området ble bebygget av korprestene fra slutten av

1200-tallet. På 1500-tallet ble Skagen byens viktigste handelssenter.

Figur 43: Sjøhusene på Skagen med gatenummer.²¹³ Skagen omfattet i middelalderen bare Skagen 28, 30 og 32. Foto: Ukjent fotograf i 1898.

Bygårdene på odden Skagen

Navnet Skagen betyr neset eller odden. Neset var området ved Skagen Brygge Hotell.²¹⁴ Men neset er nå en del av kaiområdet. *Ute på Skagen*, ble brukt som stedsangivelse. På 1600-tallet og 1700-tallet bodde skatteytterne i det området vi i dag kaller Skagen, i *fra Skagen til Torget*.²¹⁵ Etter hvert ble navnet Skagen

brukt om hele området fra Valberget til Torget.

Det er ikke mye å få ut av arkeologiske undersøkelser, så vi må bruke skriftlige kilder.²¹⁶ Skagen omtales som én eiendom fra 1296 til 1311.²¹⁷ Gården ble så delt opp i ytre, midtre og indre Skagen, en gang før 1349. Navnene Indre, Midtre og Ytre

likningskontor, pakke 29, Skattelikninger. Skatt fra Stavanger by 13.6.1725 til det Grønlandsk kompani i Bergen: "Fra Skagen til Torfvet".

²¹⁶ Arnvid Lillehammer: Notat: Gjeld Verdensteatertomta. Skagen 25-31, Stavanger. AM, 21.5.1982, Arnvid Lillehammer: Melding om undersøkelse av grunnen under Skagen 29, Stavanger kommune. AM, 11.6.1982 og Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 15.

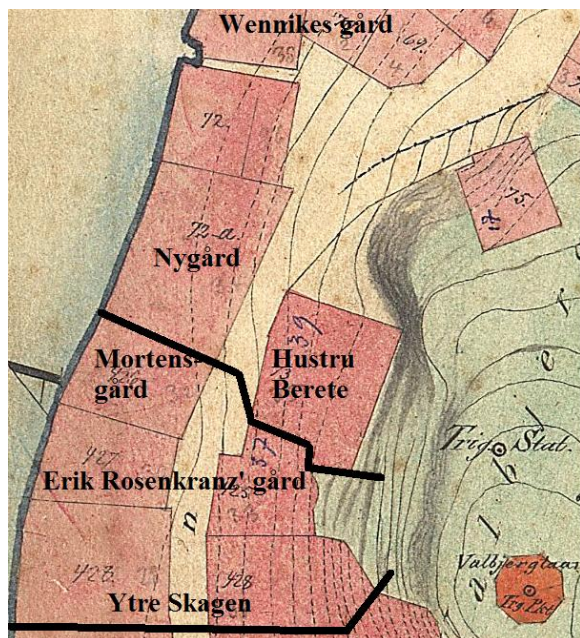
²¹⁷ DN IV nr. 13 på latin som *Ingimundus dictus de Skaganom, canonicus ecclesie Stawangrensis* og DN IV nr. 90 *Aslak a Skaghanom* av 26.2.1311.

²¹³ Erling Jensen: Stavangers historie 1800-tallet, erlingjensen.net, besøkt 13.2.2016.

²¹⁴ Figur 3 plasserte som meg, Skagen under Valberget. Både figur 4 og 5 plasserte Skagen mellom Torget og Prostebakken i sine middelalderkart.

²¹⁵ A. E. Erichsen: samlinger til Stavanger bys historie, 1903, side 124. For eksempel SAS, Stavanger

Skagen betegnet hvor på odden bygårdene lå. Indre Skagen var lengst i nord. Bygårdene hadde varierende navn over tid. Det var også gårdsnavn etter de som bodde der eller eide huset. Tomter ble slått sammen og de ble delt.²¹⁸

Figur 44: Bygårdene i middelalderens Skagen. De tykke svarte strekene markerer grensene for middelalderens Skagen. På grunn av oppdelinger og sammenslåinger av eiendommer, er grensene en indikasjon på grensene i middelalderen. Vågen er til venstre. Valbergtårnet nede til høyre.²¹⁹ Tegning: Arne Kvitrud i 2015.

Korprestene var grunneiere fram til 1537. I 1296 omtales presten Ingemund av Skagen, så Skagen ble nok utbygd av prestene i Domkirken, på deres eiendom. Dette kan være gården som senere omtales som Ingemundsgården.²²⁰

Nord for Skagen lå Nygård i Skagen 34, og Skagen 39 på oppsiden av veien. Trolig er dette gårder fra 1500-tallet. Prestene i

²¹⁸ Arne Kvitrud: Skagen i middelalderen, SMÅ for 2015, side 13ff.

²¹⁹ Kartgrunnlag fra SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867, plate 12. Foto SBA.

²²⁰ DN IV nr. 429, 624, 753 og 756.

Domkirken var grunneiere for begge eiendommene.²²¹

Figur 45: Hotel Skagen Brygge er bygd på middelalderens Skagen. Bildet er tatt fra Valberget. Foto: Arne Kvitrud i 2015.

Skagen som handelssenter

Gradvis økte behovet for å ta inn større båter. Det er nok årsaken til bybebyggelsen på neset, et godt stykke unna annen bebyggelse. Her var det dypere, og de kunne ta imot større fartøyer.²²² Samtidig kunne en løfte varer rett inn og ut av sjøhusene, uten å måtte mellomlagre. I tillegg bidro avfallstømming innerst i Vågen til at vanddybden gradvis minket der.

Skagen omtales ikke på 1400-tallet, men var neppe øde. I 1510 omtales den som om det bare var én eiendom.²²³ Omkring midten av 1500-tallet var Skagen igjen splittet opp. Mange av huseierne på 1500-tallet tilhørte adelsfamilier, som Orm, Benkestokk, Rosenkranz, Trond Iversson, fru Sirit og hustru Berete. Området var som handelssenter, attraktivt for investorer.

²²¹ A. E. Erichsen: samlinger til Stavanger bys historie, 1903, side 239. Kåre Oddleif Hodne: Grågås, Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca 1620, Kristiansand, 1986, side 74.

²²² Endre Elvestad: Marinarkeologiske registreringer i forbindelse med plan 1850 G Tusenårsstedet i Stavanger, Stavanger Museum, 29.6.2004, side 2.

²²³ NHD for 1622, side 160 der Olav Gunnarsson solgte gården Hana til Orm Eriksson. Handelen ble gjort på Skagen.

Så samlet Kristen Tranes på slutten av 1500-tallet Ytre Skagen, Erik Rosenkranz' gård, Mortensgård og Nygård til en eiendom. Han var den største importøren i byen, og drev handel med England.²²⁴ Mange sjøhus nær hverandre, ga mye lagerplass og enkel logistikk for handel i stort omfang.

Figur 46: Skagen 39 er opp trappa. Her lå i 1576 hustru Beretes stekerhus. Huset og muren ble revet i 1937. Foto: Carl Johan Jacobsen omkring 1900-1910.²²⁵

De mest verdifulle husene var sjøhusene, med sine varer. På grunn av brannfaren ble boligene med kjøkken lagt på oppsiden av gata. I England hadde handelshusene utsalgsstedet mot gata og lagrene lengst fra gata.²²⁶ Slik kan det ha vært her også.

Handelsfartøyer i Nord-Europa hadde ulike bruksområder og størrelse. Typiske kystfrakteskip hadde i perioden 1000-1300 en dypgang på omkring en meter og havgående skip om lag 1,4m.²²⁷ Vandybden ved Skagen 28-32 var om lag

to meter ved sjøhusene i 1898. Innerst i Vågen var dybdene mindre.²²⁸ Skagen kunne ta imot de fleste skipene, og langt flere enn inne i Vågen.

Jekter ble brukt mellom Stavanger og Bergen på 1500-tallet.²²⁹ De tok mellom to og seks lester. En lest tilsvarte et lastevolum på 12 tønner korn.²³⁰ Så de var relativt små. Utenlandske skip fortollet varer i 1567, men uten at skipstypen eller størrelsen ble oppgitt.²³¹ Kristen Trane var med å bestille et skip på 40 lester med to master i 1597.²³²

Sammendrag

Skagen var i middelalderen på odden, der Skagen Brygge Hotell er i dag.

Området ble bebyggt av korprestene fra slutten av 1200-tallet. Etter hvert ble dette byens viktigste handelssenter.

²²⁴ Johannes Elgvin: En by i kamp, Stavanger bys historie, 1536-1814, Stavanger, 1956, side 231, 41f og 451.

²²⁵ Erik S. Gundersen og Ingvar Molaug: Minneboken om Stavanger, Ødegaard forlag, 1958, side 91.

²²⁶ John Schofield og Alan Vince: Medieval towns: The archaeology of British Towns in their European Setting, London, 2003, side 109 og 115.

²²⁷ Axel Christophersen: I brygge, bod og strete, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, 1997, side 57.

²²⁸ Indstillinger med Bilage forelagt Stavanger Repræsentantskab i Aaret 1898, Stavanger, Dreyer Bogtrykkeri, 1899. Innlagt kart i Sag No. 165 Kaisagen, 16.11.1898. Endre Elvestad: Marinarkeologiske registreringer i forbindelse med plan 1850 G Tusenårsstedet i Stavanger, Stavanger Museum, 29.6.2004, side 2.

²²⁹ NLR V, side 13 og side 14. NLR V, side 115ff.

²³⁰ Trygve Holtebekk: Lest: målenhet. I Store norske leksikon. Besøkt 19.12.2015.

²³¹ NLR IV, side 207f.

²³² NHD for 1599, side 3ff.

Martinskirken i Kirkegata

Hvor lå Martinskirken? Når den ble bygd? Når ble den nedlagt? Kan det ha vært en prestegård?

Martinskirken med kirkegård kan være fra 1200-tallet. Den var i bruk fram til reformasjonen. Det kan ha vært en prestegård med et tun ved Kirkegata.

Kirkegården

En gang etter 1840 var det menneskebein dypt nede i bakken under Rolfsenbygget i Kirkegata 11.²³³ Det var også spor av gamle murer og rester etter begravelser fra toppen av Prostebakken og innover mot Arneageren.²³⁴ Ved graving i Skagen 9, var det i 1902 to kister ved siden av hverandre med menneskebein.²³⁵ Det var tidligere beinrester på samme sted.²³⁶ I 1904 ble det tatt opp tønnevis med menneskebein ved grøftegraving fra Domkirken til Prostebakken og Arneageren.²³⁷

Figur 47: Kirkegata 11 var på Martinskirkens kirkegård. Martinskirken kan også ha stått her. Foto: Arne Kvitrud i 2016.

Mange middelalderkirker i Rogaland har sirkulære eller ovale kirkegårder. Et forslag til plassering er vist i figur 48. Kirkegården lå på begge sider både av det som nå er Kirkegata og Urgata. Så gatene i middelalderen var ikke slik de er nå. De kan likevel ha vært blindgater som endte ved kirkegården.

Funnene viser til en kirkegård fra nedsiden av Urgata og mot Arneageren.²³⁸

Martinskirken

Kirken er omtalt fra 1286 til 1330.²³⁹ Vi kjenner navnene på tre prester fra 1295 til 1330.²⁴⁰ I 1298 var det en vikarprest. Det

²³³ Arne Kvitrud: Martinskirkens prestegård i Stavanger, Ætt og heim, Lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2017, note 27.

²³⁴ Ludvig Daae: Om Stavanger Stift i Middelalderen, Historisk Tidsskrift, bind 3V, 1899, side 285. Han viste til A. E. Erichsen som kilde: ... *Schive tænkte sig, at den var "at søge paa Toppen af den nu saakaldte "Provstebakke", da man "der og indover mod "Arneageren" har fundet Spor af gamle Mure og Begravelser"*.

²³⁵ Skagen 9 med matrikelnummer 439 grenset til Urgata 8 med matrikelnummer 420. Kistene var under skorsteinen, og lå delvis under en mur som støtte til Urgata 8.

²³⁶ Stavanger Avis: Fundne menneskeben. Gammel kirkegaard? 3.9.1902, Stavanger Amtstidende: Ligkistefund, 3.9.1902, SA: Ved udgravning, 3.9.1902. Vestlandsposten: Ved udgravning, 3.9.1902.

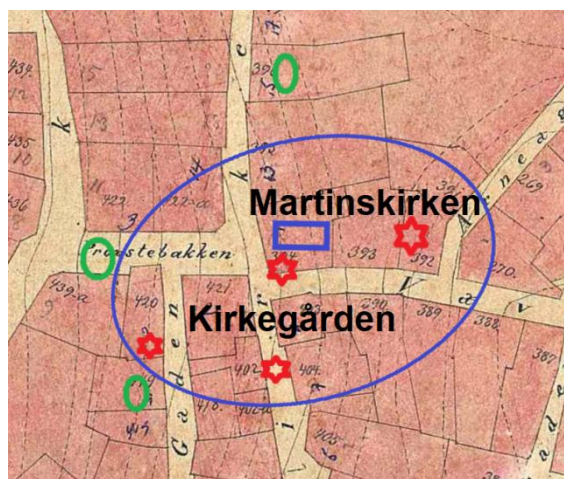
²³⁷ SA: Under gravningen, 30.7.1904, SAT og Adresseavis: Værrer og værrer, 29.7.1904. Chr. Henriksen: Stavanger i svunne dager, Stavanger, 1975, side 59, fortalte om *alle de menneskebein som ble funnet i området (fra Domkirken henimot Prostebakken) da man skulle legges kloakk og opparbeide gater*. Første utgave ble utgitt i 1908.

²³⁸ Arne Kvitrud: Martinskirkens prestegård i Stavanger. Ætt og heim – Lokalhistorisk årbok for Rogaland i 2017 note 31.

²³⁹ Første gang omtalt omkring 1286. Se DN I nr. 70 og dateringen i RN 2 nr. 457. Siste gang omtalt i 1330 i DN VI nr. 134.

²⁴⁰ Like før 8.9.1295 i DN IV nr. 16 – på latin «... *Aslaco rectori ecclesie beati Martini ...*». DN IV nr. 28 fra 13.6.1298. På latin «... *Bilews sacerdos vicarius in ecclesia beati Martini ciuitatis Stawangrensis...*». 24.3.1330 i DN VI nr. 134 «... *sira Saxa at Marteins kirkiu*».

tyder på at sokneprestene ansatte vikarprester til å stå for de daglige oppgavene, mens prestene selv var korprester i Domkirken.

Figur 48: Skisse med Martinskirken som et blått rektangel i Kirkegata 11 på toppen av Prostebakken. De fleste kirkene lå i omtrent østvest-retning, der koret var i øst. Den tilhørende kirkegården er vist som en blå ellipse. Røde stjerner viser omtrentlig funnsted for menneskebein. Små grønne ellipser viser at det er gravd uten funn av menneskebein. Dette var situasjonen omkring år 1300. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

I Kirkegaten 15 var det i 1855 eller 1856 et hjørne av en gammel mur. Den lå noe tilbake for gaten. Claudius Jacob Schive mente det var en kirke, og at kirkegården som gikk sørover til Kirkegata 11 og videre inn mot Arneageren.²⁴¹ Det er ikke gravfunn som understøtter en kirke eller kirkegård her. Avstanden fra kistene i Urgata til Kirkegata 15 er også så stor, at det neppe var noen kirke. Kirkene var oftest omtrent midt på kirkegården. Han hadde også en annen hypotese om at Martinskirken lå i krysset Prostebakken og

²⁴¹ Arne Kvitrud: Martinskirkens prestegård i Stavanger. Ætt og heim – Lokalhistorisk årbok for Rogaland i 2017 note 32.

Kirkegata.²⁴² Knut Helle mente at en plassering på bakken øst for Vågen, ville derimot være naturlig for en sognekirke i byen Stavanger. Han plasserte også kirken ved Kirkegata 11 i sitt kart, men med et spørsmålstejn.²⁴³ Dette er nok den mest trolige plasseringen.

Figur 49: Under Kirkegata 15 er det gamle murer. Foto: Arne Kvitrud i 2016.

I Domkirken var det en korkappe med broderte bilder.²⁴⁴ Ryggen av kappen viser biskopen i figur 50. Flere har antatt at det var biskop Svithun fra Winchester. Når Svithun avbildes holder han imidlertid en bok, som vist i figur 40. Biskopen holder i stedet et prosesjonskors. Dette er et kors som ble båret først i kirkelige prosesjoner. Det er uvanlig at en biskop bærer korset, så

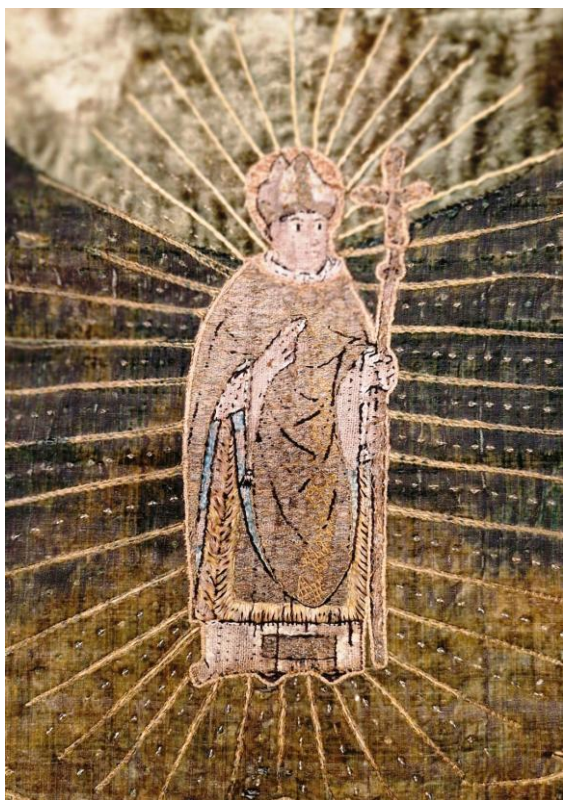
²⁴² Ludvig Daae: Om Stavanger Stift i Middelalderen, Historisk Tidsskrift, bind 3V, 1899, side 285. Han viste til A. E. Erichsen som kilde.

²⁴³ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 132 og 115.

²⁴⁴ Stavangeren 18.12.1866. Den kan ha vært i Hospitalkirken omkring 1620. Se Kåre Oddleif Hodne: Grågås, Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca 1620, Kristiansand, 1986, side 87.

dette var et særtrekk ved denne biskopen. Biskop Martin av Tours er flere ganger avbildet med et prosesjonskors. Et utsnitt av et alterstykke er vist i figur 51. Korkåpen viser da til Martin. Domkirken hadde ikke relikvier etter Martin eller noe Martinsalter, så kappen var neppe derfra. Den er da trolig fra Martinskirken. Siden kappen er datert til rundt 1500, kan Martinskirken ha vært i bruk fram til reformasjonen. Korkåpen var kostbar. Martinskirken var nok knyttet til korprestene i Domkirken. De hadde mye høyere inntekter enn vanlige sokneprester.

Trolig var Martinskirken i bruk fra midten av 1200-tallet til 1537.

Figur 50: Ryggen på korkåpen, som ble funnet i en kiste i Domkirken i 1866. Den er laget i England. Dateringene varierer fra 1485 til 1520.²⁴⁵ Foto: Arne Kvitrud i 2024.

Figur 51: Utsnitt av alterstykke som viser biskop Martin av Tours med prosesjonskors. Alterstykket ble laget i Bergen på 1300-tallet. Foto: Ívar Brynjólfsson, Islands nasjonalmuseum i 2002.²⁴⁶

Prestegård?

Området fra Valberget til Torget er vanskelig å tolke. Både stedsnavnene, grunneierne og bruken av området endret

og flere eldre publikasjoner. De angir alderen til ca. 1500. Andre har dateringer fra 1485 til 1520.

²⁴⁶ Alterstykket er fra Möðruvellir i Hörgárdalur på Island, og er nå i Þjóðminjasafn Íslands (Islands nasjonalmuseum - gjenstand 6430). Bildet er fått fra Þjóðminjasafn Íslands.

²⁴⁵ Justin Kroesen og Stephan Kuhn: *Middelalderens kirkekunst* - Universitetsmuseet i Bergen, 2022, side 188f

seg over tid. Det er gravd flere steder ved og i gata Skagen, men det er lite middelalderfunn.²⁴⁷ Området mellom Prostebakken og Valberget hadde nok lite bebyggelse. Kan det ha vært en prestegård? Men avstanden til Sankt Annas gård er likevel ikke større enn at presten fint kan ha bodd der også.

Fram til 1561 var en av prebendene til prestene i Domkirken, grunneiere fra Kongens gård og til Brattegata. I 1561 ble adelsmannen Erik Rosenkranz grunneier ved et makeskifte. Han reiste så tilbake til Danmark. Da han døde mistet arvingene kontrollen over hva han hadde eid. Det endte med at kongen overtok eiendommene. Kongen ga så eiendommene til Børnehuset (Manufakturhuset) i Bergen i 1671.²⁴⁸ De hadde heller ikke kontroll over hvilke eiendommer de eide. Da de i 1680 og 1742 etterlyst 34 manglende eiendommer, hevdet de fleste huseierne at de selv var grunneiere, uten at noen kunne motbevise det. De hadde jo aldri betalt grunnleie.²⁴⁹

²⁴⁷ Per Haavaldsen og Tore H. Olsen: Innberetning om undersøkelser i samband med utskifting av vann og avløpsledninger i forbindelse med gatebruksplan for Skagen, AM, 7.12.2000 – AM, Topografisk arkiv, boks 15 og Arvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 16.

²⁴⁸ Asgaut Steinnes: Om lovarbeidi etter Peder Claussøn Friis. Maal og minne, Oslo, 1962, side 60. Statsarkivet i Bergen, Stiftsamtmannen i Bergen, Grundebog for Bergen 1686-1696, nr. 2049. Mer om eiendommenes historie finner en hos Jan Giese: Manufakturhuset i Bergen og grunnleien i Stavanger, Bergens Tidende, 21.12.1968 og Arne Kvitrud: Huseiere og skatteyttere i Stavanger på 1701-1807, på kvitrud.no. Jeg har spurt NRA om kopi av dokumentet fra 1561, men de har ikke funnet det igjen.

²⁴⁹ SAS, Tingbok BA 24, Bytings- og raadstueprotokoller 1680-1683 for Stavanger, side 8. SBA, PA 267, Axel Kielland, pakke 2, nummer 3, side 40 og pakke 4b bok XIII.

Figur 52: Under Skagen 18 har arkeologer gravd i to omganger. Foto: Arne Kvitrud i 2014.

Under Skagen 18 er det ei sandstrand. Over den var det en fylling, blant annet med et trestykke fra en bygning. Det var fra en gang mellom 890 og 1220. Over fyllingen var det et keramikkskår som fra middelalderen.²⁵⁰ Siden dette var i fyllmasser, kan det ikke knyttes til en bebyggelse. Det var også et par mindre klebersteiner i grunnmuren.

Ved Zara-bygget i Kirkegata 22 var det utenfor inngangsdøra, store kantede steiner som kan være rester etter en mur. Den var orientert på tvers av gata.²⁵¹ Sørvest på tomte var det rester av golvet i et hus, på minst ni kvadratmeter. To kullbiter er datert til henholdsvis 1010-1160 og 1020-1190. De hadde først et hus med jordgolv, og så anlagt steingolv. Funn av leire i

²⁵⁰ Stavanger Avis 16.7.1902. Arne Kvitrud: Martinskirkens prestegård i Stavanger. Ætt og heim – Lokalhistorisk årbok for Rogaland i 2017. Trond Løken: Breiavatnet er Stavanger bys historiebok. AmS rapport, bind 12B, Stavanger 1999, side 391. Alexander Rory Dunlop: Innberetning om arkeologiske forundersøkelser i Skagen 18, Stavanger, NIKU Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU oppdragsmelding 004, Bergen, 1995, side 5. Arvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 16.

²⁵¹ Arvid Lillehammer: Notat til topografisk arkiv (gjeld Stavanger by), AM, 21.3.1972. Notatet er merket S9781. Arvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 17.

ildstedet kan tyde på at det var ei smie.²⁵² Det var vanlig å plassere smier utenfor gårdstunet, men tunet var neppe langt unna. Smia ble etter en tid forlatt, og tomta ble fylt med avfall.²⁵³ Videre var det en kokegrop med en diameter på om lag en meter øst for smia.²⁵⁴ Kokegroper er groper med et kullag dekket av brent stein. De ble brukt til å koke mat i. Gropa var brukt to ganger, i periodene 960-1050 og 1030-1230.²⁵⁵ Den var så stor at den kunne brukes til å tilberede mat for omtrent tretti mennesker.²⁵⁶ Vi vet ikke hvem som ble bespist, men størrelsen på gropa tilsier at den ble brukt ved spesielle anledninger. Dette er en bebyggelse som er eldre enn Martinskirken.

Figur 53: Tomta for Zara-huset etter rivingen av bygget til Norem Baade. Foto: Arne Kvitrud i 2014.

Murene og smia tyder på et tun. Hus fram til 1100 ble stort sett ble bygd på trestolper eller tresviller, og ikke grunnmurer. Tunet var nok eldre enn Martinskirken, men steinmurene tyder på at tunet også var i bruk i middelalderen. Det er nærliggende om tunet ble overtatt av prestene.

Sammendrag

Martinskirken kan være fra 1200-tallet, og var i bruk helt fram til reformasjonen.

Det kan ha vært en prestegård nordvest for kirken.

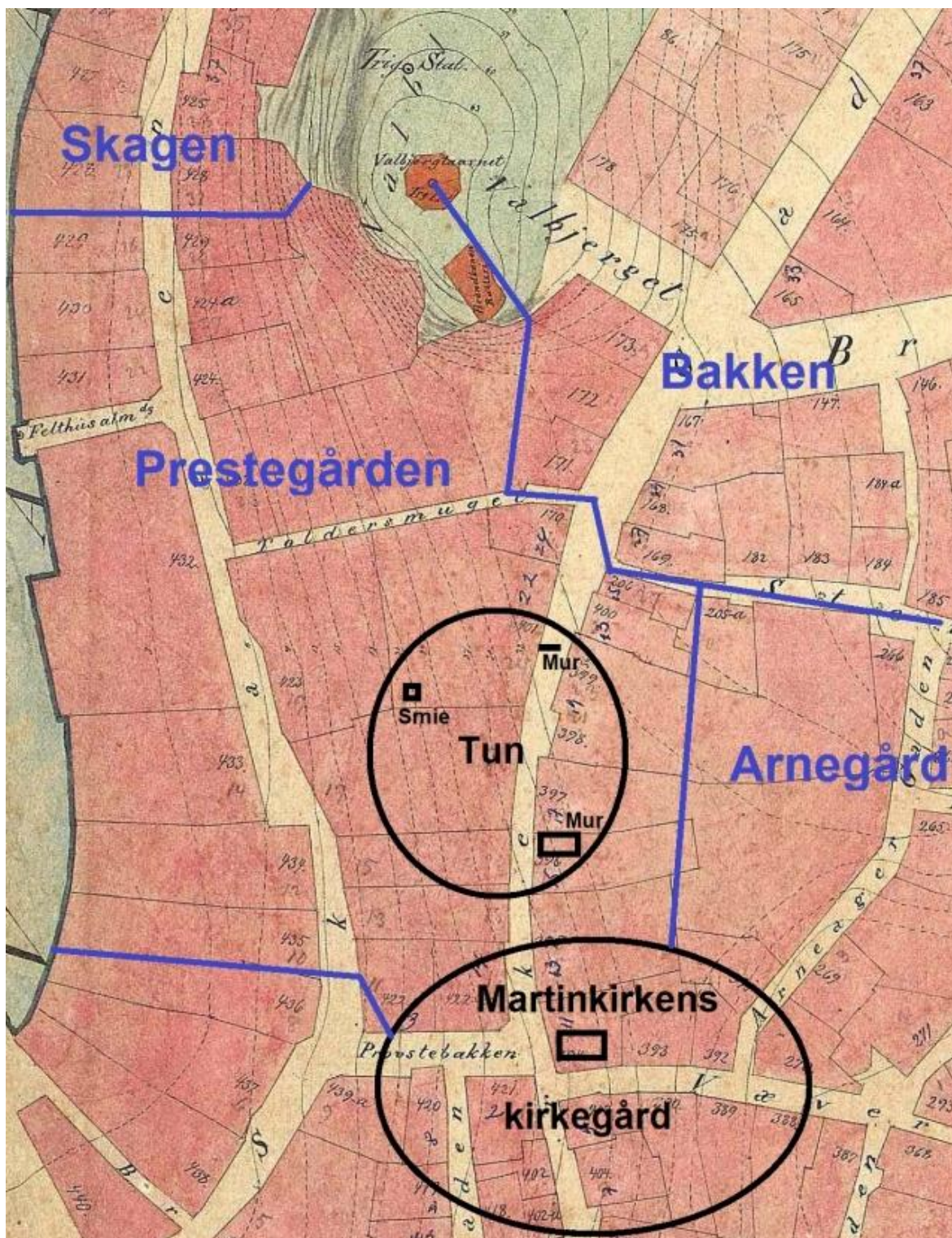
²⁵² Halldis Hobæk: Kirkegaten 22, Arkeologisk registrering ved etablering av nybygg. Stavanger kommune, Rogaland 2014, NIKU oppdragsrapport 123/2014, Oslo, 2015, side 12 og 14. Smia lå nederst på tomta mot Torget.

²⁵³ Halldis Hobæk: Kirkegaten 22, Arkeologisk registrering ved etablering av nybygg. Stavanger kommune, Rogaland 2014, NIKU oppdragsrapport 123/2014, Oslo, 2015, side 11f, 14, 28 og 29.

²⁵⁴ Wikipedia: Kokegroper. Besøkt 25.5.2016.

²⁵⁵ Den ene prøven hadde adskilte dateringsområder, som gjorde det naturlig å bruke 86 %-intervallet. 95 %-intervallet gir større usikkerhet.

²⁵⁶ Dagfinn Skre: The Skiringssal Thing site pjoðalyng. I Kaupang in Skiringssal, Kaupang Excavation Project Publication Series, Vol. 1, Norske Oldfunn XXII, side 385-406, Aarhus University Press, Aarhus, 2007, side 400.

Figur 54: En skisse med mulig plassering av kirkegården, Martinskirken og et gårdstun. Videre omtrentlige grenser for eiendommene omkring år 1250-1350. Rektangler er rester av hus eller mur. Vågen er til venstre.

Kartgrunnlaget er fra 1860-tallet.²⁵⁷ Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

²⁵⁷ SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867.

Uren og Bratten

Hvor var Bratten og Uren? Hvem var grunneier?

Gatenettet og bebyggelsen mellom Prostebakken og Brattegata endret seg over tid. Det ble fylt ut i sjøen i flere omganger. Gata Skagen og husene på sjøsiden av gata ble bygd på utfylt område fra 1400-tallet. Korprestene var grunneiere før reformasjonen.

Bratten

Bygården Bratten omtales i 1342 og 1348. Bratten og Brattegata kommer nok av at det var bratt. Brattegata var ei gate fra Domkirkeplassen og ned til gata Skagen. Gata er nå inne i kjøpesenteret Torgterrassen. Korbødrene var grunneiere, og hadde også bruksrettene.²⁵⁸ Huset var i 1348 i to etasjer.²⁵⁹

Figur 55: Golvbjelkene i Skagen 4a. Et stykke under bjelkene var det avfallsrester avsatt i sjøen på 1400-tallet. Huset kan tidligst være fra slutten av 1400-tallet. Foto: © Paula Utigard Sandvik, Arkeologisk museum, UiS i 2003.²⁶⁰

²⁵⁸ RN 5 nr. 558 fra 1342.

²⁵⁹ DN I nr. 311 *midlofteno j Brattenom*.

²⁶⁰ Paula Utigard Sandvik: Skagen 4a, Stavanger kommune. Arkeologisk og paleoøkologisk analyse av sediment fra prøveboringer oktober 2005, AmS oppdragsrapport 2005/12, Stavanger, 27.10.2005, side 5.

Husholdningsavfall og avfall fra husflid og håndarbeid viser til nærliggende bosteder. De som bodde ved Vågen dumpet avfallet på sjøen. Med tiden bygde avfallshaugene i sjøen seg opp, og medførte at seilingsdybden ved land minket. Det ble likevel ikke forbudt å kaste avfall i Vågen før på 1500-tallet.²⁶¹ Mellom Torgterrassen og Vågen er det opp til 4,5m tykke lag avfall i sjøen. Paula Utigard Sandvik mente at *avfallet frå aktiviteten på land som vart kasta ut i Vågen vart såleis gjennom heile mellomalderen med på å danne nytt land*.²⁶² Under gårdsdrift vil latrineavfall vanligvis blitt brukt til jordforbedring, så avfallslagene i Vågen kan være spor etter annen virksomhet enn jordbruk på 1000-tallet.²⁶³ Fra slutten av 1000-tallet kan avfallet være fra klosteret ved Domkirken. Hvor det eldre avfallet var fra, er uvisst.

For de som ikke bodde ved sjøen, var det mest praktisk å dumpe avfallet nær huset. Bodde en i en skråning dumpet en gjerne avfallet nederst på tomte, eller et stykke nede i bakken. I Urgata 2 ved Brattegata, var det *mengder* av skjell, horn og beinrester jevnt over hele kjellerens lengde. Laget var om lag en halv meter tykt.²⁶⁴ Det var okse, småfe, hjort, hare,

²⁶¹ Nasjonalbiblioteket i Oslo, ms 507 4o.

²⁶² Paula Utigard Sandvik: Skagen 4a, Stavanger. 14C-dateringar av sedimenta påvist ved boringar i oktober 2005, Oppdragsrapport 2008/9. Stavanger 19.2.2008, side 6.

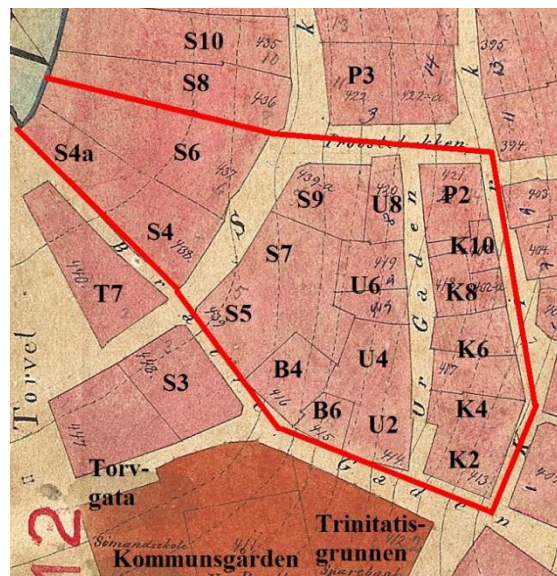
²⁶³ Knut Helle: Tidlig byutvikling i Vestnorge, Onsdagskvelder i Bryggen Museum – VII, Bryggen Museum, Bergen, 1992. bymuseet.no om tilsvarende funn i Bergen.

²⁶⁴ SA: En forhistorisk eller historisk kjøkkenmødding på Skagen? Interessante funn av skjell og beinrester under utgraving av en kjeller i Urgaten, 14.12.1927 og Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by.

ærfugl, torsk, østers og strandsnegl fra middelalderen.²⁶⁵ Dette var nok avfallsplassen for huset som sto i Kirkegata 2. Østers og artsmangfoldet er et rikdomstegn.²⁶⁶

I Kirkegata 2 var det rester av et hus av ukjent størrelse. Det var orientert noe på skrå i forhold til Kirkegata.²⁶⁷ Seks keramikkskår var fra høymiddelalderen. Ett av skårene var fra 1200-tallet eller helst 1300-tallet.²⁶⁸ Dateringer av trevirke fra huset ga mellom år 960 og 1240.²⁶⁹ Trevirket og keramikken indikerer at huset var fra omkring 1200, men med en ganske romslig usikkerhet.

Simonsgård var eid av prestene, og var nok ett av husene nær Domkirkeplassen eller i Kirkegata. Det var i 1354 to hus inntil hverandre, med en felles port i mellom husene. Dette ble kalt for en dobbeltgård.²⁷⁰

Figur 56: Gateadresser mellom Brattegata og Prostebakken er angitt med en bokstav som angir gatenavn og gatenummer. Bokstaven S viser til gata Skagen, B viser til Bakkegata, U til Urgata, P til Prostebakken og K til Kirkegata. For eksempel er S4 Skagen 4. I tillegg har jeg anmerket noen andre eiendommer som jeg omtaler. S4a viser til den ytterste delen av Skagen 4. Brattegata gikk fra Domkirkeplassen til gata Skagen og fortsatte i Lindahlsmauet til Vågen. Urgata gikk fra Prostebakken til Brattegata. Urgata er i dag ei blindgate. Torget er til venstre, og Vågen er øverst til venstre.²⁷¹ Tegning: Arne Kvitrud i 2017.

I bakgården til Skagen 7, var det også et lag med mye bein.²⁷² Mengden var mye mindre enn i Urgata 2. Beina var nok kjøkkenavfall fra et hus som sto like ovenfor, i Kirkegata 6 eller 8. Beina er ikke datert.

AmS, 2000, side 11. Urgata 2 hadde matrikelnummer 414 i kartene fra 1860-tallet. Huset ble revet ca. 1968.

²⁶⁵ Beina ble datert av A. Brinkmann ved Bergen Museum i et brev til Jan Petersen ved Stavanger Museum, 10.12.1928 i AM, Topografisk arkiv mappe 2, sak 276/28. Østers ble vanlige i arkeologiske byfunn i England fra tidlig på 1300-tallet. Se John Schofield og Alan Vince: *Medieval towns: The archaeology of British Towns in their European Setting*, London, 2003, side 223.

²⁶⁶ John Schofield og Alan Vince: *Medieval towns: The archaeology of British Towns in their European Setting*, London, 2003, side 230.

²⁶⁷ Reidar Bertelsen: Rapport om undersøkelsen av tomta til Kirkegaten 2, Stavanger, desember 1967 og desember 1969. AM topografisk arkiv. Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 13f. Huset lå med retning øst-nordøst mot vest-sørvest.

²⁶⁸ Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by, AmS, 2000, side 12.

²⁶⁹ Trond Løken: *Breiavatnet er Stavanger bys historiebok*. AmS rapport, bind 12B, Stavanger 1999, side 390f.

²⁷⁰ DN IV nr. 295. Knut Helle: *Stavanger fra våg til by*, Stavanger, 1975, side 151 og 157.

²⁷¹ Kartgrunnlaget er fra SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867.

²⁷² Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by, AmS, 2000, side 16 nummer 7.

Figur 57: Brattegata sett opp mot Kirkegata. Alle bygningene på bildet er revet. Gata og husene til venstre, er nå inne i Torgterrassen. Øverst til venstre i Brattegata er Kirkegata 2, var det et hus som kan være fra 1200-tallet. Nær hesten, går Urgata inn til venstre. Bilen kommer fra Torvgata. Brattegata er her bredere enn på 1860-tallet. Gata har også vært brattere, siden det lå mye fyllmasser nederst i gata.²⁷³ Foto fra Thomas Gjesteland i 1935.²⁷⁴

²⁷³ Jenny-Rita Næss: Melding om befaring i Kirkegt. 2, Stavanger, angående Brage-Fram-bygget. Torsdag og fredag 26. – 27. febr. 1970, AM, Topografisk arkiv, Stavanger bykjerne, mappe 1 og Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 16, punkt 12.

²⁷⁴ SAS, Fotoarkivet etter Thomas Gjesteland med tilvekstnummer SAS-1990/10:604 fra 1935 med bildeteksten «Bispegården» med brutt hjørne (til høyre).

Det var minst to middelalderhus i Kirkegata nær dagens Torgterrasse. De kastet avfall i bakken nedenfor og på sjøen.

Bratten lå nok i nederst i Brattegata, trolig i og omkring Skagen 5.²⁷⁵ Det kan også ha vært en gård fra Kirkegata 2 og ned til Vågen.

Gater og smau

Veier gjennom eiendommene var til ulempe for grunneieren, så veiene ble som hovedregel anlagt i eiendomsgrensene. Eiendomsgrensene viser derfor noen av hovedveiene.

I gata ovenfor Torget 7, Skagen 4 og Skagen 6 var det rester av et gatedekke av planker. De er datert til perioden 1405–1460.²⁷⁶ Det gir en omtrentlig alder på gata Skagen fra Torget til Prostebakken.²⁷⁷ I Trondheim var det allerede fra 1000-tallet brukt treplanker i gatene.²⁷⁸ Her var det også kjerrespor fra en eldre vei under plankene. Slik var det ikke på Skagen. Stein som gatedekke ble ikke vanlig før på 1500-tallet.²⁷⁹

²⁷⁵ Se drøftingen i Arne Kvitrud: Bratten og Uren i Stavanger, SMÅ for 2017, side 76ff. Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 151 mente uttrykket *nede i Bratten* også kunne være i underetasjen i gården. I så fall, kan vi ikke plassere Bratten.

²⁷⁶ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 37 og 112. Plankene lå over en sandfylling utenfor Skagen 3, som var fra 1100- eller 1200-tallet.

²⁷⁷ Den eldste kilden til denne gata er fra Skagen 32 under Valberget i 1576. Se Andreas Brandrud: Stavanger domkapitels protokoll: 1571–1630. Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania, 1901, side 466f.

²⁷⁸ Axel Christophersen: I brygge, bod og strete, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, 1997, side 58 og figur 62. Ingrid Smedstad: Ferdelsveier/infrastruktur, i Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 68.

²⁷⁹ Ingrid Smedstad: Ferdelsveier/infrastruktur, i Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder,

Om både gata Skagen fra Prostebakken til Torget og Urgata var fra 1400-tallet, må det ha vært en eldre gate. Kirkegården rakk nedenfor Urgata, og gata må dermed ha vært nedenfor. Avfallshaugene kan tyde på at Kirkegata 2 og Urgata 2 var én eiendom før år 1400. Videre var det en tilgrensende eiendom i nord, som etterlot seg avfall på nedsiden av Urgata. Samtidig var Skagen 3 bebodd på 1200-tallet.

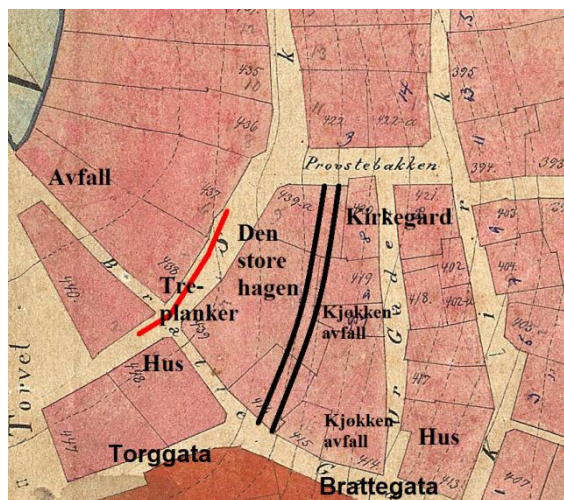
Figur 58: Restene av Urgata sett mot Prostebakken. Gata het Lille Urgata fram til 1860-tallet. Urgata var et tidligere navn på deler av det som nå er Kirkegata. Urgata ble trolig anlagt på 1500-tallet. Husene er yngre enn brannen i 1684. Foto: Arne Kvitrud i 2015.

Gata Skagen mellom Prostebakken og Torget, ble anlagt i første halvdel av 1400-tallet på utfylte masser.

En rimelig tolkning, er at før 1400 var det en vei fra nederst i Prostebakken, til der Brattegata møtte Torggata, og

befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 68.

derfra til Torget, omtrent som vist i figur 59.

Figur 59: Skisse over en mulig vei fra Prostebakken til Brattegata omkring år 1300. Treplankene angitt med rød strek, viser til en vei fra første halvdel av 1400-tallet. Fra denne gata kom en fra odden Skagen til Torget via Torggata. Tegning: Arne Kvitrud i 2017.

Sjøhusene

I vikingtiden og tidlig middelalder lå stranda i det som nå er gata Skagen.²⁸⁰ I gata ved Skagen 4 var det en nedslått eikepæl, som kan være fra 1100-tallet. Stan Reed tolket den som en mulig fortøyningspæl ute i sjøen.²⁸¹

Nederst i Torgterrassen ble det på 1100-tallet og 1200-tallet lagt ut grusfyllinger på stranda.²⁸² Senere fylte de ut i Vågen. Sjøhus ble bygd, og gata Skagen ble anlagt på utfylt område. Fra Skagen 10 har vi et målebrev for et sjøhus fra 1593. Eiendommen hadde da omtrent samme

størrelse som på 1860-tallet.²⁸³ Arkeologiske undersøkelser i andre norske byer viser at tomtebreddene økte over tid når en anla nye tomter. Det forklares med økende behov for lager og bo-områder.²⁸⁴ Husene i Skagen 4 og 6 står på fyllmasser, og er trolig bygd på 1400-tallet eller 1500-tallet.

Keramikk fra Skagen 3 er importert fra kontinentet og England.²⁸⁵ Det kan tyde på kjøpmenn, men korprestene kan også selv ha importert keramikk.²⁸⁶

Husflid og håndverk

Fram til midt på 1100-tallet var hovedregelen i Europa at håndverkerne var omreisende. De dro fra marked til marked for å lage og selge sine produkter. Midt på 1100-tallet ble de mer fastboende i byene, men dette skjedde senere i Norge.²⁸⁷ Avfall før 1200-tallet anses derfor i hovedsak som husflid. Unntaket var byggearbeider på kirkelige institusjoner, der håndverkere jobbet en periode i byen, før de flyttet til neste byggeprosjekt.

Reglene til Benedikt krevde at dagene til munkene var tredelt, med manuelt arbeid, åndelige sysler og hvile. Arbeidet kunne være jordbruk, håndverk eller husflid. Det innebar at klostrene kunne ha verksteder og hager. Navnet Urtegården på østsiden av Domkirken, tilsier at den opprinnelig var en klosterhage.

²⁸⁰ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 110.

²⁸¹ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 32, samt tillegget side 49f - datert til perioden 1039-1224.

²⁸² Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 37 og 112.

²⁸³ Arne Kvitrud: Bratten og Uren i Stavanger, SMÅ for 2017, note 46.

²⁸⁴ Arne Kvitrud: Bratten og Uren i Stavanger, SMÅ for 2017, side 82 note 30.

²⁸⁵ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 163.

²⁸⁶ Axel Christophersen: I brygge, bod og strete, Karmøyseminaret Havn og handel i 1000 år, Dreyer forlag, 1997, side 45.

²⁸⁷ Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 28 og 76f.

Funnene som er datert til før 1125, og som viser til husflid eller håndverk, er 16 bearbejdede biter av horn eller bein, 15 smeltedigelfragmenter, litt slag og fire biter lær.²⁸⁸ Etter å ha endevendt hele Torget er dette svært lite. Læret er trolig fra framstilling av klær eller sko. Avfall fra framstilling av kammer er funnet både i fyllmassene på Torget, og i Skagen 3. De eldste er fra en gang mellom slutten av 1000-tallet og midten av 1100-tallet.²⁸⁹ Munkene og legfolk i tilknytning til klosteret, kan ha laget kammer, sko, klær og andre husflidprodukter. Noe kan også være fra reisende håndverkere, men de kan ikke ha vært mange.

Avfallslagene under Skagen 4a er dominert av treflis, lærbiter, mose, nøtteskall, planterester og bein.²⁹⁰ Treflisene åpner for flere tolkninger.

Figur 60: Rester av en støpeform av kleber fra Skagen 3. De kan være fra støping av en sølvbarre, et likearmet kors og ei hempe eller smykke. Dette er mulige spor etter en sølvsmed

²⁸⁸ Helge Sørheim: Stavanger bys alder? Frå haug ok heiðni, nummer 1, Stavanger, 2019, side 5.

²⁸⁹ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004-2006, NIKU, oppdragsrapport 75/2016/1, Oslo, 2016, side 22 og tillegg side 12 og 14. Reed omtaler dem som reindyrgevir. Han forteller også at det var flere avkappet ender av taggene (e-post 15.10.2024).

²⁹⁰ Paula Utigard Sandvik: Skagen 4a, Stavanger. 14C-dateringar av sedimenta påvist ved boringar i oktober 2005, Oppdragsrapport 2008/9, Stavanger 19.2.2008, side 5-6.

på 1200-tallet. Foto: © Terje Tveit, Arkeologisk museum, UiS.

Fra 1200-tallet var det store mengder skoavfall i Skagen 3. Trolig var det bofaste skomakere. Det er også spor etter kammakere. Det er ett funn fra Skagen 3 som kan være fra en sølvsmed på 1200-tallet.²⁹¹ Det er også noe tau og glass, men ikke i mengder som tilsier større lokal produksjon.²⁹² I skriftlige kilde fra 1290-tallet og til 1400 omtales bare en steinarbeider, en maler, en smed, en klokkestøper og en kjelmaker.²⁹³

Fra 1400-tallet og 1500-tallet omtales derimot flere yrkesgrupper i de skriftlige kildene. Det er baker, bartskjærer (frisør), glassmester, gullsmed, kopperslager, maler, murer, sagmester, skinder (garver), skomaker, skredder, smed, snekker, tømmermann og vever.²⁹⁴ Byen var da mer utviklet, med mange spesialister.

Sammendrag

Korprestene var grunneiere før reformasjonen.

Gatenettet og bebyggelsen ble endret over tid. Det ble også fylt ut i sjøen. Gata Skagen og husene på sjøsiden av gata ble bygd på det utfylte området fra andre halvdel av 1400-tallet.

Mye av det eldste avfallet kan være fra husflid i klosteret ved Domkirken. Bosatte håndverkere kom fra 1200-tallet.

²⁹¹ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 160. Arkeologisk Museum: Museoteket ved AmS : Rogalandsfunn fra istid til middelalder, Stavanger, 1995.

²⁹² Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004-2006, NIKU, oppdragsrapport 75/2016/1, Oslo, 2016.

²⁹³ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 159.

²⁹⁴ Arne Kvitrud: Personer, familier og slekter i eller i tilknytning til Stavanger i perioden 1400-1599, Stavanger, 2004.

Figur 61: Lindhlsmauet sett fra gata Skagen mot Skagenkaaien. Torget 7 er til venstre, og Skagen 4 til høyre. Smauet het Povel skrivers allmenning i 1622 og Byfogdalmeningen i 1767. Smauet har også vært omtalt som Worse-

smauet. Smauet kan være anlagt på slutten av 1400-tallet. Husene er yngre enn bybrannen i 1684. Foto: Arne Kvitrud i 2013.

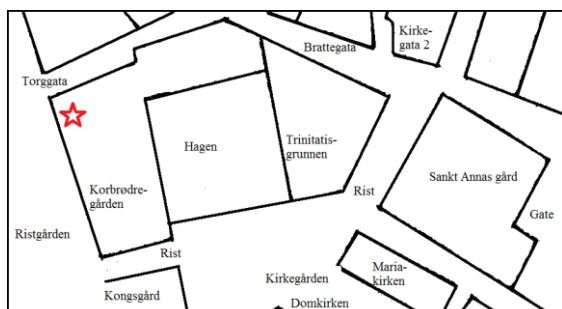
Trinitatisgrunnen

Hvor var Trinitatisgrunnen? Var der en Trinitatiskirke?

Trinitatisgrunnen var eid av korprestene og hadde en sentral plassering ved Domkirkeplassen. Det er uvisst hva den ble brukt til.

Trinitatisgrunnen

Trinitatisgrunnen i Kongsgata 4 er den nordlige delen av Sparebank-bygget. Plasseringen er vist i figur 62. Eiendommen var eid av korprestene ved Domkirken. På nordsiden av Trinitatisgrunnen gikk Brattegata. 11.000 bein i de nederste lagene i Skagen 3 kom nok fra en eiendom lengre oppe i bakken. Det kan ha vært fra Trinitatisgrunnen eller Korbrødregården.²⁹⁵

Figur 62: Eiendomsgrenser fra 1860-tallet foran Kongsgård og Domkirken, med stedsnavn som er brukt i teksten. Brattegata var den bratte bakken fra Kirkegata og ned til gata Skagen. Torggata var en sidegate inn mot Torget. Brattegata og Torggata er nå i kjøpesenteret Torgterrassen. Stjernen viser til en stor avfalldyngje.²⁹⁶ Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Trinitatis er latin, og navnet ble brukt om tomte mellom 1624 og 1838.²⁹⁷ Bruken av det latinske ordet tilsier likevel at det er fra middelalderen.

I 1278 ble det utstedte et avlatsprivilegium til de som på bestemte festdager besøkte Trinitatiskirken.²⁹⁸ Trolig var dette et annet navn på Domkirken, siden alle domkirker var viet til den hellige treenighet.²⁹⁹ Men det er likevel ikke slik at alle treenighetskirker er domkirker. Det er både treenighetskirker og domkirker i Visby og Upsala. Kan det så ha stått en Trinitatiskirke på Trinitatisgrunnen? Det senere huset på tomte lå langs Brattegata i østvest-retning, som en skulle forvente av en kirkegrunnmur.³⁰⁰ I nabohuset i Kirkegata 2, var det en kalkkonsentrasjon, som tyder på kirkelig byggevirksomhet i nærheten.³⁰¹

Det er funn fra vikingtid eller middelalder.³⁰² Men ikke funn som peker mot en kirke. Domkirken hadde også et

²⁹⁷ 8.4.1624 - Andreas Brandrud: Stavanger domkapitels protokol: 1571-1630. Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania, 1901, side 484f. SAS, PA 1 Anders Bærheim, Boks IXA, protokollen side 135.

²⁹⁸ DN III nr. 15. på latin: *ecclesia sancte trinitatis Stauangrensis*.

²⁹⁹ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 97, se også Anton Wilhelm Brøgger: Stavangers historie i middelalderen, Stavanger, 1915 side 162.

³⁰⁰ SBA, PA 110 A E Erichsen, boks 23 – kartskissen. Anders Bærheims kart hos Trygve Wyller: Det Stavangerske klubbelskab og Stavanger by i 150 år, Stavanger, 1934, side 225.

³⁰¹ Reidar Bertelsen: Rapport om undersøkelsen av tomte til Kirkegaten 2. Stavanger, desember 1967 og desember 1969. AM topografisk arkiv, side 4.

³⁰² Brev fra Marta Hoffmann ved Norsk Folkemuseum til Anders Bærheim 9.1.1960, brev fra Asbjørn Herteig ved UiB til Arne Skjølvold 9.5.1962 og brev fra Arne Skjølvold ved Stavanger Museum til Stavanger Sparekasse 24.5.1962. Kopier i topografisk arkiv på AM. Funnene er S11350 og S11354 begge i AM.

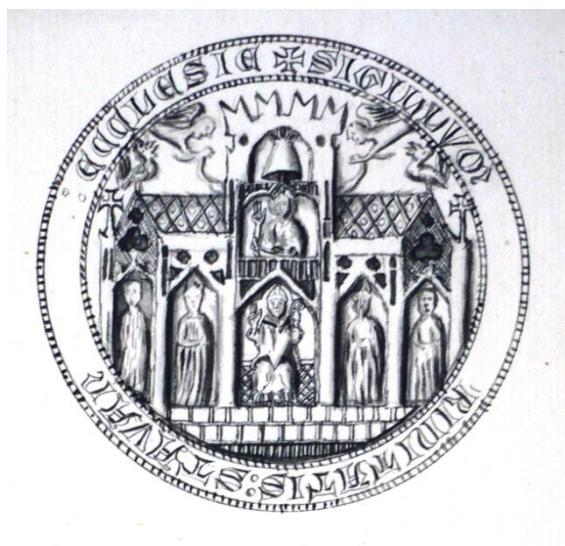
²⁹⁵ Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by, AmS, 2000, side 14: ... 11000 beinfragment av pattedyr, fugl og fisk.

²⁹⁶ SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Utsnitt fra kart 12.

treenighetsalter i 1478.³⁰³ Trinitatisgrunnen var eid av en av prestestillingene, og det nærliggende var at det var presten med ansvaret for Trinitatisalteret.³⁰⁴ Enda en forklaring er at tomta en gang var trekantet.

Trinitatisgrunnen er trolig utskilt fra Korbrødregården en gang i løpet av middelalderen.

Det er uvisst hva Trinitatisgrunnen ble brukt til, og om eiendommene nedenfor - Skagen 3 og Torget 7. hørte til denne Trinitatisgrunnen.

Figur 63: Treenighetskirkens segl fra 1385, som viser Domkirken. Biskopen er flankert av fire korbrødre, med biskop Svithun over biskopen. Avtegning: Terkel Klevenfeldt (1710-1777).³⁰⁵ Foto: Arne Kvitrud i 2007.

³⁰³ DN IV nr. 987.

³⁰⁴ SAS, PA 1 Anders Bærheim, IX A Utskriftsbøker, protokollen, side 133-135 med oversikt over grunnleier.

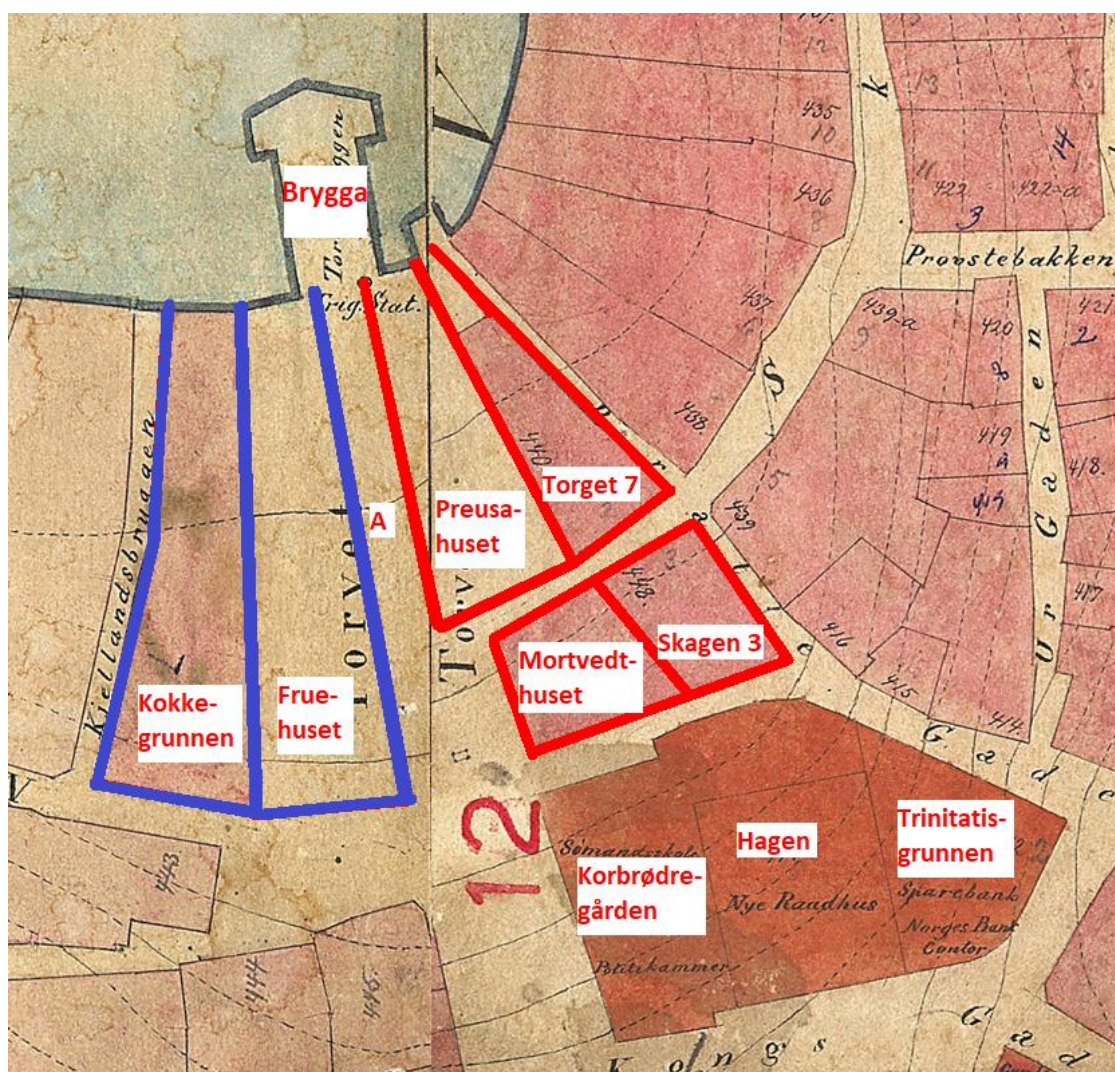
³⁰⁵ Tegning av Terkel Klevenfeldt (1710-1777). DRA, 860 Håndskriftsamlingen, I. Individuelle samlinger af blandet indhold, Klevenfeldt, Terkel, samlinger, pakke 50. Domkapitelets nyere segl er identisk med denne, bortsett fra teksten. I domkapitelets segl under dokumentet fra 17.6.1581 om Krikens plass har helgenen tydeligere en bok i hånda. Helgenen er da biskop Svithun. Denne tegningen er i NRA, Norsk Historisk kjeldeskriftinstitutt, Seglteikningar, i boksen Kyrkjelege segl B.

Korbrødregården

Hvem bodde mellom Domkirken og Vågen? Når ble området bebyggt? Hva ble husene brukt til? Når fylte de ut i sjøen? Når fikk de brygger, kaier og sjøhus?

Korbrødregården omfattet en eiendom ved Haakon VII's gate og to langstrakte eiendommer ned til Vågen. Korbrødregården var korprestenes spisested og festlokale.

Korprestene hadde oppgaver i kirken, men var også viktige for handel, og for utbyggingen av infrastruktur på Torget.

Figur 64: Eiendomsgrenser fra 1860-tallet mellom Haakon VII's gate og Vågen, med stedsnavn som er brukt i teksten er avmerket med røde streker. «A» er allmenningen som gikk fra Kongsgård til brygga. I tillegg er Fruehuset og Kokkegrunnen som begge hørte til Biskopens gård, avmerket med blå streker. Kartgrunnlaget er fra slutten av 1860-tallet.³⁰⁶ Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

³⁰⁶ SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Jeg har satt sammen to kart. Da kartene ble laget var allerede flere hus revet og blitt en del av Torget. For å kunne tegne inn tomtene, har jeg brukt mål angitt i skjøter.

Korbrødregården og Hagen

Korprestene eide Korbrødregården og Hagen nær hovedinngangen til Kongsgård. Ut fra tomtegrensene, kan en slutte at Trinitatisgrunnen ble utskilt fra denne eiendommen, og så ble Hagen utskilt. Se også figur 62. Korbrødregården omtales første gang i 1308.³⁰⁷ Gården var også kjent som Brødregården, Kommunen og Kommunsgården.³⁰⁸ Eiendommene er nok fra 1230-tallet.

I 1348 ble en mann tilbudt full kost på Korbrødregården som en del av et forlik.³⁰⁹ I 1445 frafalt biskopen sin rett til gjestebud hos domkapitlet på Domkirkens innvielsesfest, mot at domkapitlet frafalt sin rett til gjestebud hos biskopen jul, påske og andre dager.³¹⁰ Gjestebudet foregikk nok i Korbrødregården. Siste gang vi hører om huset i bruk var i 1525 da et måltid ble inntatt der av et større antall prester og lekfolk, med både kvinner og menn til stede.³¹¹

Setestova var husets viktigste rom.³¹² Navnet kom av at det var seter eller benker langs ytterveggene. Fra 1348 omtales korbrødrenes spiserom som refektoriet.³¹³ Spiserommet og setestova var nok det samme rommet. Ordet refektorium brukes

³⁰⁷ Brev fra UiB, Historisk Museum til Stavanger Museum 9.5.1962. Brevet er signert Asbjørn. AM, Topografisk arkiv, mappe 1, Stavanger bykjerne. Bilder av S8802 er på Unimus.no.

³⁰⁸ DN IV nr. 764 *var ek j komuneno j Stawangre*. DN I nr. 311 *af brødragharde*, DN IV nr. 152 *j brødra garde* og DN IV nr. 308 *j brødragarde*.

³⁰⁹ DN I nr. 311.

³¹⁰ DN IV nr. 896.

³¹¹ Torstein Jørgensen og Gastone Saletnich: Brev til paven. Norske forbindelser med Den hellige stol i senmiddelalderen. Stavanger, 1999, side 62-64 og 153f.

³¹² DN IV nr. 152, DN XIV nr. 6, DN IV nr. 288 og DN IV nr. 308.

³¹³ DN IV nr. 335 *j stofunni sem korsbrøddunnen æta j daghligha* og DN IV nr. 340 *j refectorio brødranna j Stafwangre*.

vanligvis om spiserommet i et kloster.³¹⁴ Så alle navnene viser til det samme rommet.

I 1924 var det store mengder østersskall mellom Mortvedthuset og Korbrødregården. Laget var omkring 12m langt og 60-70cm dypt.³¹⁵ Dette var nok avfall fra Korbrødregården. Under Mortvedthuset var det mye småbein fra tidlig på 1300-tallet.³¹⁶ Det var nok fra det samme avfallslaget som ble funnet i 1924. I så fall bekrefter det at Korbrødregården og Mortvedthuset var én eiendom. Avfallet ble neppe kastet hos naboen.

Eiendommene strakte seg fra Haakon VII's gate og ned til Vågen. Torget 7 og Skagen 3 kan ha tilhørt Trinitatisgrunnen. Preusahuset og Mortvedthuset tilhørte Korbrødregården.

Huset var spisested og festlokale for prestene og inviterte lekfolk.

Strandkanten og kaier

Ei strand med sand, grus og stein gikk tvers over det som i dag er midtre og nedre del av Torget.³¹⁷ Fyllinger ble lagt på stranda i flere omganger. Det begynte i andre halvdel av 1000-tallet eller tidlig på 1100-tallet.³¹⁸ Det ble på 1100-tallet også bygd ei brygge. Det ble så lagt en ny

³¹⁴ Eldbjørg Haug: Utstein kloster – og Klosterøys historie, 2005, side 121.

³¹⁵ SAS, PA 1, Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 3. Funnene ble gjort på tomta til den gamle Sjømannsskolen, i det som på kartene på 1860-tallet har matrikelnummer 449.

³¹⁶ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, vedlegget side 17.

³¹⁷ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 22.

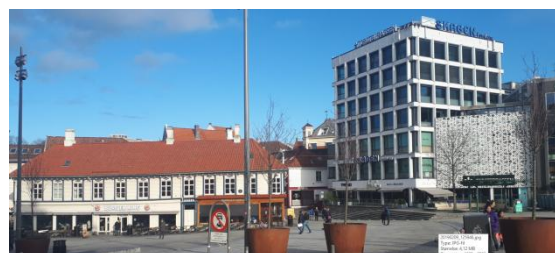
³¹⁸ Blant funnene er det en ringnål fra yngre jernalder (dvs. 550-1050). Se Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 23.

fylling tvers over store deler av Torget en gang mellom 1220 og 1250.³¹⁹ Den var minst 57m lang som vist i figur 66.³²⁰ Kaien var både i det som i dag er gata Skagen, på Torget og Kongsgårdbakken.³²¹ Den kan ha fortsatte lengre vestover. Kaien var nok et fellesprosjekt av korbrødrene, biskopen og Olavsklosteret.

Inne i Domkirkeskipet var det blant annet slagg, bearbejdede dyrehorn og en smeltedigel.³²² Funntypene passer sammen med funnene i fyllmasser på Torget. Noe av fyllmassene kunne da være fra Domkirkeområdet.³²³ Men det var ikke byggearbeider på Domkirken da den store kaien ble bygd. Fyllmassene på Torget og inne Domkirken kan være fra det samme stedet. Skolegården på Kongsgård må på et eller annet tidspunkt ha blitt planert. Når det er så lite funn fra derfra, kan det bety at de øverste lagene med jord er fjernet, men det gjenstår å vise.

Brygga og kaien ble nok bygd for å ta inn større båter, i forbindelse med byggingen av nye kirkelige institusjoner fra 1230-tallet. Det kom også store mengder varer i tiende og leieinntekter fra gårder, samt ved og husholdningsvarer. Det krevde organisering med mottak, lagring og videre omsetning av varene.

På 1400-tallet ble det igjen fylt ut i sjøen, eller bygd hus på bolverk. Bolverk eller senkkasser er trekasser satt på havbunnen. Disse ble fylt med stein og jord. Bolverkene kunne knyttes sammen på toppen med trebjelker eller tømmerstokker, og så kunne de bygge brygger eller hus på toppen.

Figur 65: Torget 7 til venstre. På sjøsiden ble en del av huset revet på 1850-tallet, så huset var lengre. Rett foran denne var Preusahuset, som nå er revet. Skagen 3 og Mortvedthuset lå like ovenfor. Der inngangen til Torgterrassen er i dag, på nedsiden av Sparebank-bygget, lå Torggata. Den førte til Brattegata som lå på baksiden av Sparebank-bygget, og er nå er inne i Torgterrassen. Foto: Arne Kvitrud i 2018.

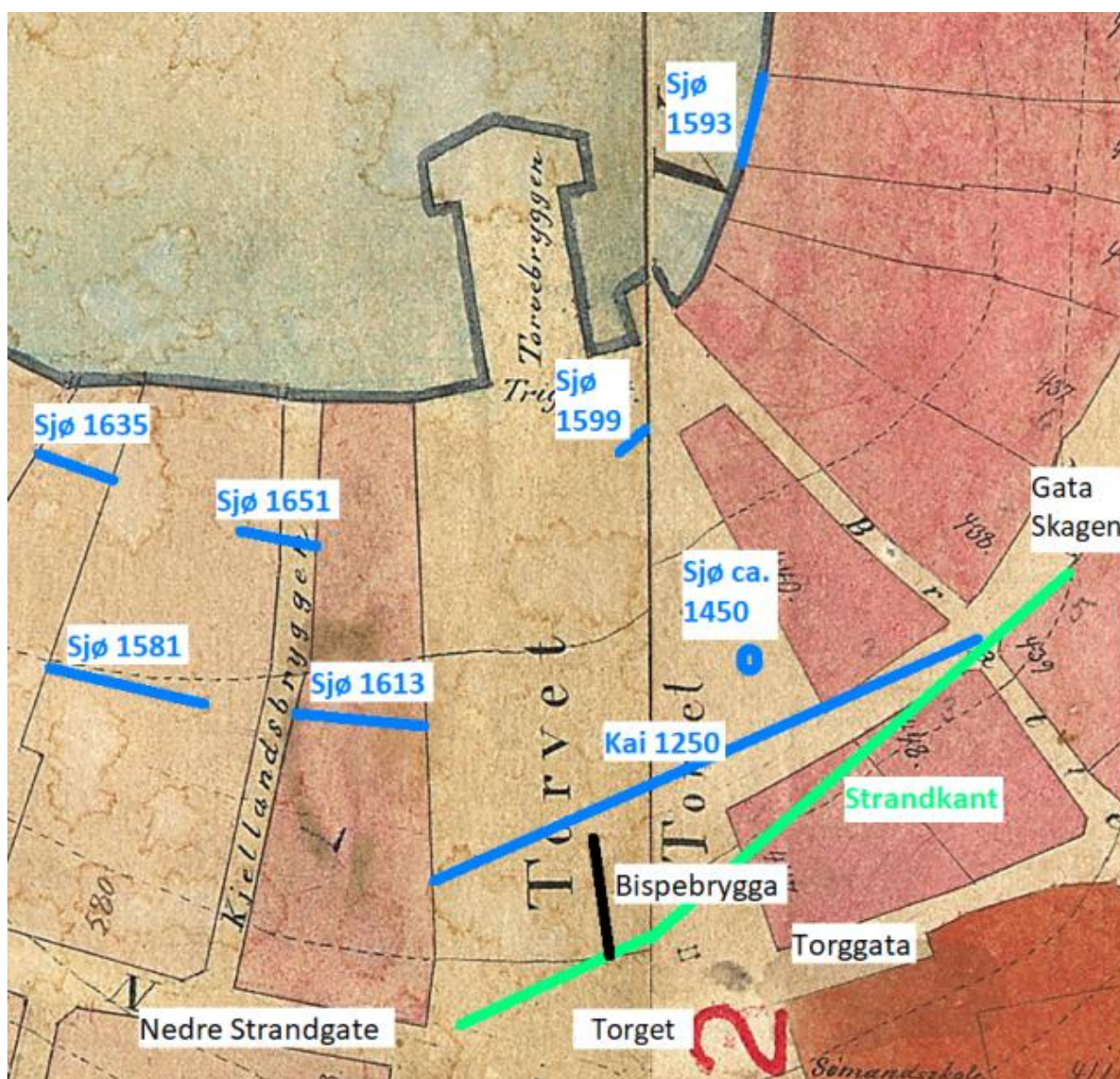
³¹⁹ Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2018, side 104.

³²⁰ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 23 og vedlegg 1 side 15.

³²¹ Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2018, side 104.

³²² Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Halldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022.

³²³ Jan Brendalsmo og Knut Paasche: Stavanger – før det ble en by, Historisk Tidsskrift, nr. 2, 2017, side 112.

Figur 66: Omtrentlig plassering av strandkanten om lag år 1000 er tegnet med grønt. Den delen av brygga fra 1100-tallet som er gravd ut, er markert med en svart strek og betegnet som Bispebrygga. Omtrentlig kaikant om lag 1220-1250 er angitt med "Kai 1250".³²⁴ Jeg har markert avfallet i Preusahuset, som er datert til 1419-1475, med "sjø ca. 1450".³²⁵ Videre er kaikantene fra historiske kilder på 1500-tallet og

1600-tallet tegnet med blått, og markert med årstall.³²⁶ Tegning: Arne Kvitrud i 2019.

Den eldste bebyggelsen

I Skagen 3 var det et hus med mange funn. Over strandgrusen var det fyllmasser og en kai. Huset sto på kaien. Husets lengderetning var noenlunde parallell med sjøen.³²⁷ Huset var nedbrent, og det var store mengder korn, keramikk, bein og

³²⁴ Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2018, side 106.

³²⁵ Per Haavaldsen, Paula Utigard Sandvik og Kerstin Griffin: Stratigrafisk vurdering av borekjerner fra Stavanger Torg – Tusenårsstedet, AmS Rapport 2000/4, Stavanger, 28.9.2000, side 6 og 14.

³²⁶ Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2018, side 106.

³²⁷ Arnvid Lillehammer: Arkeologiske bidrag til Stavangers mellomalderhistorie, SMÅ for 1971, side 60f og 238.

mye annet igjen i brannrestene.³²⁸ Dateringer av brent korn ga en alder med spennvidde fra år 1260 til 1410.³²⁹ Keramikken ble i hovedsak datert til 1100-tallet og 1200-tallet.³³⁰ Dateringene av kornet og keramikken, samt det vi vet om bybranner, tilsier at bygningen brant i 1271 eller 1272.³³¹ Skagen 3 ble så lagt øde, uten å bli bygd opp igjen i middelalderen.³³² Korbødrene bygde nye hus på odden Skagen. Etter brannen, gikk nok varehandel til og fra korbødrene, stort sett til Skagen.

Pollenanalyser fra Skagen 3 viser at det ble drevet intensivt åkerbruk i umiddelbar nærhet. Det var også mange hasseltrær i nærheten.³³³ Trolig var det i ”Den store hagen”, like nord for Skagen 3. Hagen er vist i figur 59.

Figur 67: Det brente golvet i huset på Skagen 3. De mørkeste fargene er sot og kull fra brannen. Foto: © Arnvid Lillehammer, Arkeologisk Museum, UiS i 1968.³³⁴

Preusahuset og Mortvedthuset

Vi kan følge beboerne i Preusahuset tilbake til 1592, da domkapitlet var grunneier.³³⁵ I 1851 ble huset revet.³³⁶

Figur 68: Mortvedthuset var det hvitmalte huset. Vi kjenner igjen Torget 7 til venstre, der Burger King holder til. Ved siden av Mortvedthuset bakgrunnen skimtes også taket til Skagen 3. Utsnitt av foto av Jacob Kvæstad i 1954.³³⁷

³²⁸ Arnvid Lillehammer: Skagen 3 og Stavanger i mellomalderen, *Frá haug ok heiðni*, nummer 2, Stavanger, 1969, side 231ff. Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 35-38.

³²⁹ Trond Løken: Breiavatnet er Stavanger bys historiebok. AmS rapport, bind 12B, Stavanger 1999, side 388f.

³³⁰ Arnvid Lillehammer: Skagen 3 og Stavanger i mellomalderen, *Frá haug ok heiðni*, nummer 2, Stavanger, 1969, side 236f.

³³¹ Arnvid Lillehammer: Skagen 3 og Stavanger i mellomalderen, *Frá haug ok heiðni*, nummer 2, Stavanger, 1969, side 237. Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 36-37.

³³² E-post fra Arnvid Lillehammer 27.1.2019.

³³³ Asbjørn Simonsen: Middelalder-vegetasjon på Skagen, Stavanger. *Frá haug ok heiðni*, nummer 2, Stavanger, 1969, side 239ff og Lillehammer, 1971, side 71f.

³³⁴ AM, UiS bilde SfB760 med tittelen *Brent tregolv, fra NØ*. Se også skissen hos Arnvid Lillehammer: Arkeologiske bidrag til Stavangers mellomalderhistorie. SMÅ for 1971, side 59, og bildene på sidene 58 og 60.

³³⁵ Tomta omtales 24.9.1592 og 1.9.1599 i NHD for 1599, side 230ff, så 25.3.1600 (Riksarkivets diplomsamling, i Digitalarkivet for året 1600, side 38ff) og 30.4.1612 i Andreas Brandrud: Stavanger domkapitels protokol: 1571-1630. Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania, 1901, side 476. Tomta er tegnet inn på kartene til Kartverket.no med matrikelnummer 58/1640.

³³⁶ Huset hadde navnet etter fogden Nicolai Lorens Preus som døde i 1715.

³³⁷ SBA, PA354 Jacob Kvæstad.

På Torget ble det kastet avfall i sjøen fra omkring år 1000.³³⁸ Utenfor kaikanten fra omkring 1220-1250, ble det så dumpet avfall i sjøen fram til en gang i perioden 1410-1475.³³⁹ Under gårdsdrift vil latrineavfall vanligvis blitt brukt til jordforbedring, så avfallslagene i Vågen er et tegn på annen virksomhet enn jordbruk alt på 1000-tallet. Her gikk også den korteste veien fra sjøen til Domkirken.

Sammendrag

Domkapitlet ble opprettet på 1230-tallet. Korprestene hadde oppgaver i kirken, men kan også ha vært viktige i tidlig handelsvirksomhet.

Det var to langstrakte eiendommer fra Haakon VII's gate og ned til Vågen. Korbrødregården var prestenes spisested og festlokale.

Figur 69: Omtrentlig utstrekning av bybrannene i 1633 og 1684. Bokstavene "B" viser til hus som vi vet brant i 1633, og "C" viser til hus vi vet brant i 1684. De røde og blåe strekene er omtrentlige grenser for brannene. Både Preusahuset og Mortvedthuset var berørt av begge brannene.³⁴⁰ Ved gjenoppbyggingene etter brannene, ble trolig mange eldre lag ødelagt i disse områdene. Tegning: Arne Kvitrud i 2018.

³³⁸ Paula Utigard Sandvik og Kerstin Griffin: Tusenårsstedet i Stavanger kommune: Rapport frå boringane i indre delen av Vågen i oktober 2006, AmS oppdragsrapport 2006/13, Stavanger, 27.11.2006, side 3 om tidlige undersøkelser og en boring helt ytterst i Preusahuset,

³³⁹ Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2018, side 104.

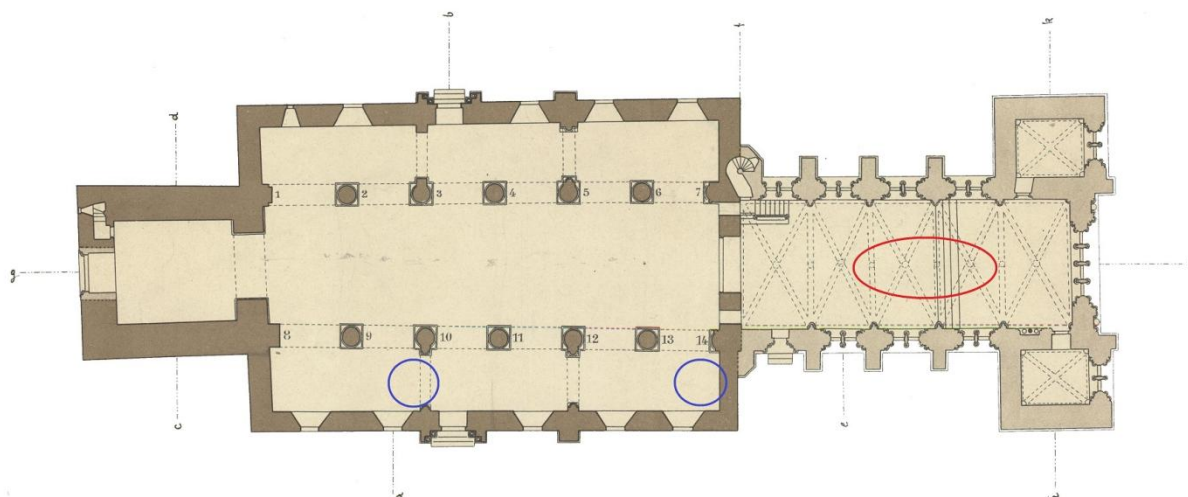
³⁴⁰ For mer om bakgrunnen for kartet, se Wikipedia: Bybranner i Stavanger.

Gårdstunet og trekirken på Domkirkehøyden

Var det et gårdstun der Domkirken er nå? Var det en trekirke og kirkegård?

Det var et gårdstun med en liten kirke og kirkegård. Dette var i og nær domkirkekoret. Runesteinen daterer kirkegården til omkring år 1000.

De arkeologiske undersøkelsene er vanskelige å tolke, dels på grunn av alle begravelsene inne i kirken, og dels ved rot i behandlingen av skjelettfunnene.

Figur 70: Kullaget som ble funnet i kirkekoret i 1967, lå inne i området merket med en rød ellipse. Det var om lag 15-18 kvadratmeter. Sporene etter fire trestolper lå under kullaget.³⁴¹ Plasseringen av to groper er markert med blå sirkler. De var begge om lag seks kvadratmeter. De er tolket som grophus eller avfallgroper.³⁴² Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Gårdstun?

Omkring 150 personer ble begravd under kirkeskipet mellom 1667 og 1803.³⁴³ Det var også mange begravelser fra 1200-tallet

til 1666. Begravelsene gjorde at eldre spor ble ødelagt, og tolkningen av funn er vanskelig.

Under koret var det et tykt kullag – se plasseringen i figur 70. Det er derfor foreslått at stolpehullene og kullet kan være spor etter et nedbrent stolpehus. Det er også foreslått at dette var fra en nedbrent kirke. Perry Rolfsen mente derimot at *kullagets kompakthet og tykkelse tyder på at det er rester av et kullager eller en nedbrent ved- eller tømmerstabel. Laget skiller seg fra andre antatt nedbrente hus i forhistorisk tid, hvor kullag ofte opptrer som tynne sjikt.*³⁴⁴ Dateringene fra kullaget spriker fra ca. 700 til ca. 1200, og det er usikkert hva som egentlig er datert.³⁴⁵

³⁴¹ Perry Magnor Rolfsen: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-1968, Bergen, 10.2.1968, side 27.

³⁴² Plantegning av Georg Bull i 1855, og bearbeidet av Johan Meyer i 1893, fra Stavangerbilder.no. Den røde ellipsen er etter tegningen til Perry Rolfsen og Torry Jøssang, AM, UiS fra 1967. Vitenskaplig arkiv 18/06406 Stavanger domkirke. Plansje 8: Stavanger domkirke. "Krypten", 1967, Bare løse bein – 2. nedgraving. Stolpehullene er markert i plansje 9: Stavanger domkirke. "Krypten", 1967, Nedskjæringer og nagler. Gropene er etter Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Halldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, side 48.

³⁴³ Arne Kvitrud: Gravsteder inne i Stavanger domkirke, 2021 på kvitrud.no.

³⁴⁴ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret; Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2022, side 147.

³⁴⁵ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret; Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2022, side 156.

Under kirkekoret var det over to tusen skjell, dyrebein, fuglebein og fiskebein.³⁴⁶

Det var bein helt ned mot den opprinnelige markoverflaten. Dyrebein er datert til tidsrommet 772–1160.³⁴⁷ Haakon Olsen mente at ut fra dyrebeinene, *vil en helst tenke på lag fra tidlig bebyggelse eller en middelalders gård.*³⁴⁸ Det var også noen gjenstander i jorda.³⁴⁹

Det var også dyrebein over hele kirkeskipet. Knokler fra en gris er datert til omkring 1100, og trekull fra det samme området er datert til omkring 1000.³⁵⁰ Det var også en beinkam fra 900-tallet eller 1000-tallet. Med stadige begravelser og omroting av jorda gjennom mange hundre år, er det vanskelig å bruke funnene. Mye av kirkegårdsjorda er flyttet inn fra andre steder, uten at vi vet hvor det kom fra.³⁵¹ Omkring 1300 ble golvhøyden i hele kirkeskipet hevet med en halv meter. Det må ha vært jord utenfra, som igjen ble

blandet inn i de dypere lagene ved begravelsene.

Vi vet altså ikke hva stolpene og trestabelen ble brukt til. Dateringen spriker mye.

Det er vanskelig å bruke løsfunnene og dyrebeina fra jorda inne i Domkirken. Vi vet ikke hvor de kom fra.

Avfallsgroper eller grophus?

Under det sørlige sideskipet i Domkirken var det to groper, som begge var om lag seks kvadratmeter. Den ene var i det sørvestre sideskipet, der materiale i gropa er datert til 1000-tallet. Den andre var i det sørøstre sideskipet, der materiale i gropa er datert til perioden 900-1050.³⁵² De er tolket som enten grophus eller som avfallsgroper.³⁵³ Grophus er hus der golvet er gravd ned under bakkenivå. Arkeologer mener det må være stolpehull eller stolper for å kunne tolke groper som et grophus. Hvis det ikke var stolper, er det mest sannsynlig avfallsgroper, latriner eller liknende.³⁵⁴ Det er ikke påvist stolpehull eller stolper her.

Vi har ingen sikre spor etter hus. Uavhengig av tolkningene, viser gropene at noen bodde der eller i nærheten. De ville neppe ha båret avfall opp på høyden for å grave det ned. Avfallsgroper ble gravd ved behov, og dekket til nå de var fylt opp.

Uavhengig av bruken, gir gropene gode argumenter for at det var et gårdstun, før kirken ble bygd.

³⁴⁶ Haakon Olsen: Utgraving under Stavanger domkirke sommeren 1967, brev fra Zoologisk museum, Bergen, 13.3.1969. AM Topografisk arkiv.

³⁴⁷ Beina av pattedyr, fugl og fisk ble sendt til Zoologisk Museum i Bergen 22.2.1968. Dateringene er etter Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgraving under koret; Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2022, side 157.

³⁴⁸ Haakon Olsen: Utgraving under Stavanger domkirke sommeren 1967, brev fra Zoologisk museum, Bergen, 13.3.1969. AM Topografisk arkiv. Det var også løse dyrebein sammen menneskebeina som ble sendt til Anatomisk institutt. De er foreløpig ikke undersøkt (e-post fra Perry Rolfsen 21.1.2021).

³⁴⁹ Perry Magnor Rolfsen: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-1968, Bergen, 10.2.1968, side 34. Det var to sleggehoder, glasskår, perle, klebersteinsskår, bronsebeslag, brynesteiner, bronsenål, beinkam, spinnehjul, en del av ei skålvekt og spillebrikke.

³⁵⁰ Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Haldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, side 23. Grisen er datert til perioden 1040-1160 og trekullet til perioden 993-1035.

³⁵¹ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgraving under koret; Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2022, side 147. Det var i koret opp til 1,2m påført jord. Det samme kan det ha det ha vært i kirkeskipet.

³⁵² Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Haldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, side 45ff og 60ff.

³⁵³ E-poster mellom Perry Rolfsen og Sean Dexter Denham oktober 2021, med kopier til meg. Hilde Fyllingen: Grophus – the «Missing Link» i Stavangers byhistorie? 2024 på uis.no.

³⁵⁴ E-post fra Perry Rolfsen til meg 12.8.2024.

Kristent samlingssted?

Rundt om i Rogaland er det spor som er tolket som kristen innflytelse i vikingtiden, men dette diskuteres. Det er dels graver som mangler klare hedenske tegn med lite eller uten gravgods, og dels graver med kristen symbolikk som voksllys og kors.³⁵⁵ Graver uten utstyr og skjelettgraver under flatmark ble også brukt før vikingtiden, og sier ikke stort om kristen påvirkning. Kristne graver hadde ikke gjenstander, så funn av kristne symboler er sammenliknet med funnet av en buddhafigur i en svensk grav. Men flere steder i landet er det likevel funn som er tolket som kirker eller kirkegårder fra seint på 900-tallet og tidlig 1000-tall.³⁵⁶

I grunnmuren på Mariakirken var det en runestein. Før selve runeteksten starter, er det et kryss. Det er tolket som et kristent andreakors. Dateringene varierer fra 990-tallet, til tidlig 1000-tall.³⁵⁷ Aslak Liestøl mente at steinkorset i krysset Kongsgata og Stiftelsesgata, ble laget til minne om Erling Skjalgsson, som døde om lag 1027-1028. Han mente den var laget like etter 1028 – *helst i 1029*.³⁵⁸

De første sikre sporene etter kristne i Stavanger er de to runesteinene, fra tidlig på 1000-tallet.

Skjelettene

Under Domkirkekoret var det omkring tretti graver og skjelettrestes.³⁵⁹ Anslagsvis

³⁵⁵ Per Hernæs: Karmøys historie – som det stiger frem, Karmøy kommune, 1997, side 232f.

³⁵⁶ Bergljot Solberg: Jernalderen i Norge, Oslo, 2000, side 312ff.

³⁵⁷ Arne Kvitrud: Stavanger i vikingtiden, Ætt og heim - Lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2020, side 157.

³⁵⁸ Aslak Liestøl: Runekrossen i Muséparken i Stavanger, SMÅ for 1953, side 75 nummer N252.

³⁵⁹ Se sammentillingen i Arne Kvitrud: Domkirkehøyden på 1000-tallet, SMÅ for 2020, side 99f. siden er denne utgitt Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Haldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i

var det bein fra 40 til 50 individer.³⁶⁰ De døde ble betraktet som kristne, siden de døde lå på ryggen, gravene var uten gravgaver, likene var ikke kremert og de lå med hodene i vest. Med ett unntak lå gravene noenlunde i østvest-retning eller i Domkirkens lengderetning.³⁶¹ Skjelettene ble i 1968 sendt til Anatomisk institutt i Oslo for analyser. Perry Rolfsen hadde et møte med dem i 1971, og etterlyste analyserapporten. Anatomisk institutt *fortalte at skjelettmaterialet var blitt blandet sammen og at materialet var så blandet at det ikke gikk an å finne ut av hvilke bein som tilhørte mine numre. Jeg ble stum og fikk bakoversveis*.³⁶²

Det er forsøkt å få orden på beina, men dessverre er opphavet til beina fortsatt svært usikkert. Perry Rolfsen forsto *ikke hvordan man ... har klart å knytte knokler til mine skjelettnumre*.³⁶³ Menneskebeina er datert til tidsrommet 670–1258.³⁶⁴ De eldste dateringene avviker mye fra de andre dateringene, og støttes ikke i andre funn. Det er også gjort analyser av kostholdet til de døde. Men det er også her usikkerhet om hvilke bein som faktisk er brukt.³⁶⁵

Skjelettrestene som er markert for seg selv i figur 71, må være fra før Domkirken ble

krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022.

³⁶⁰ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret; Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2022, side 152.

³⁶¹ Perry Magnor Rolfsen: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-1968, Bergen, 10.2.1968, side 10 og 33. Det er i Birka gravd ut et stort gravfelt, der gravene lå i øst-vest-retning, men der gravene hadde hedensk karakter. Se Steinar Magnell: De første kirkene i Norge. Kirkebyggingen og kirkebyggere før 1100-tallet. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2009, side 11. Så retningen er ikke et entydig kriterium, men ett av flere indisier.

³⁶² Perry Rolfsen e-post til meg 27.2.2021.

³⁶³ Perry Rolfsen, e-post til meg 19.3.2021.

³⁶⁴ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret, Viking, 2022, side 157.

³⁶⁵ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret, Viking, 2022, side 158.

påbegynt. Men vi vet ikke hvor mye tidligere. Det var for trangt under koret til at de kunne ha begravelser.

Retningene på skjelettene viser lengderetningen på en eventuell kirke. Ved Clementskirken i Oslo var det en eller to trekirker før steinkirken ble bygd omkring 1100. Retningene på trekirkene ble tolket ut fra retningene på skjelettene.³⁶⁶ Ved Olavskirken i Trondheim lå de eldste gravene nær retningen til den senere steinkirken. Det ble tolket som at den tidligere trekirken hadde samme retning som den senere steinkirken.³⁶⁷ Brukes den samme tilnærmingen på funnene som er vist i figur 72, er seks av skjelettene gravlagt i nær østvest-retning, mens to ligger nær domkirkens lengderetning. Tre ligger i mellom, og ett skjelett har beina mer mot nord. De som ligger omtrent i domkirkens lengderetning er trolig fra etter at Domkirken ble påbegynt, mens de øvrige er eldre.

Figur 71: Delen av kirkegården med godt bevarte skjeletter, er markert med et rødt

³⁶⁶ Sæbjørg Walaker Nordeide og Steinar Gulliksen: First Generation Christians, Second Generation Radiocarbon Dates: The Cemetery at St. Clement's in Oslo. *Norwegian Archaeological Review*, bind 40, hefte 1, 2007, side 4ff. Steinkirken var fra om lag 1120.

³⁶⁷ Trevor Anderson og Hans Göthberg: Olavskirkens kirkegård. Humanosteologisk analyse og faseinndeling. Riksantikvaren. Utgravningskontoret for Trondheim, 1986, del 2, side 26. Steinkirken var fra midt på 1100-tallet.

rektangel.³⁶⁸ Den røde ringen viser funnstedet for rester av fire skjeletter, som lå for seg selv.³⁶⁹ Østveggen i det romanske koret er markert med brun farge. Kirkegården kan ha vært brukt fra tidlig på 1000-tallet, og fram til brannen i 1271-1272. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

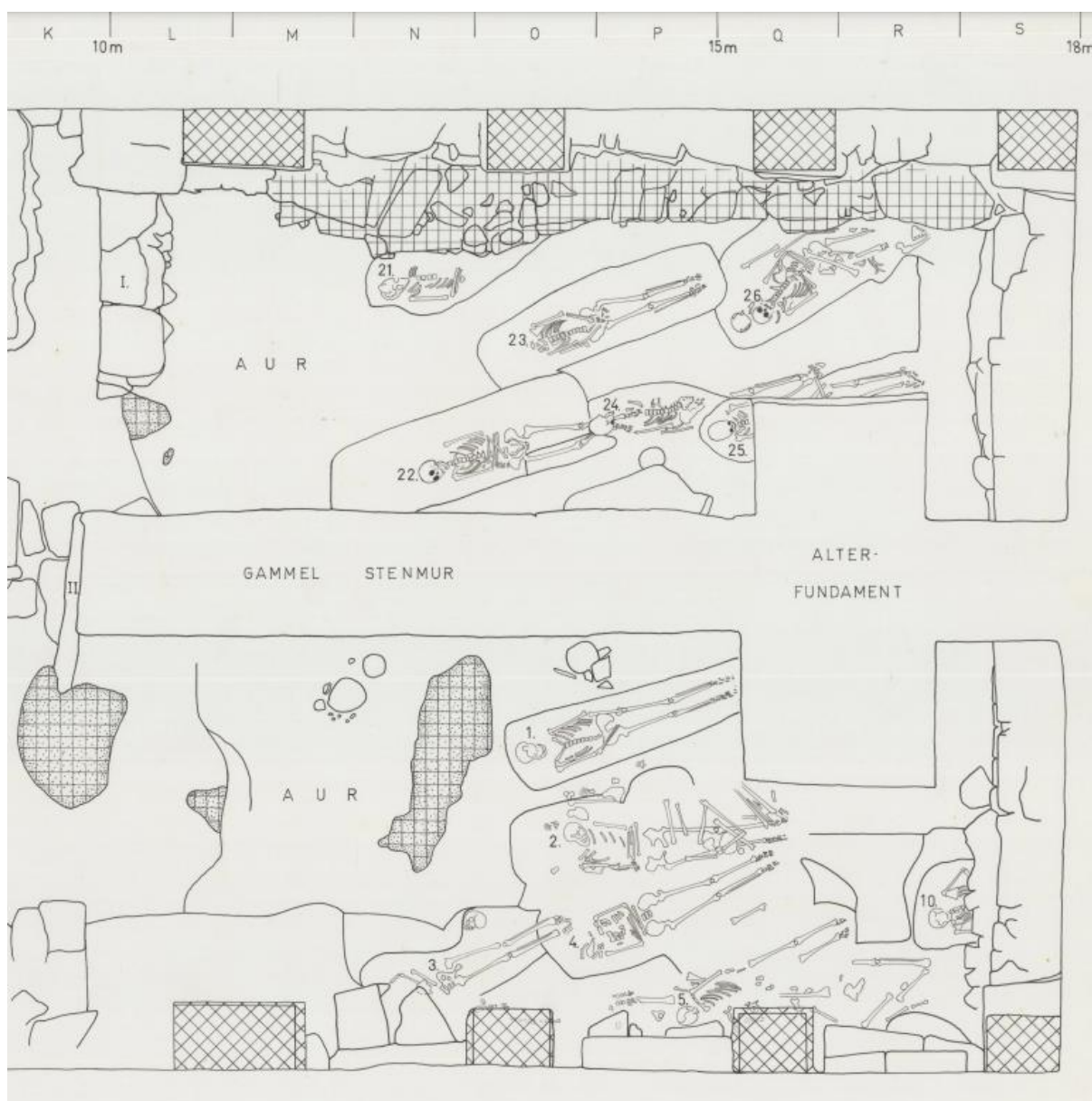
Måten armene lå i gravene, tyder på folk med ulike tradisjoner. Det liknet mer på graver fra York, enn andre norske kirkegårder.³⁷⁰ Perry Rolfsen gjetet på om det var folk fra det lokale lederskiktet, som kanskje var britiske misjonærer.³⁷¹ Men dette er uvisst.

³⁶⁸ Kartgrunnlag fra Kartverket. Seks skjeletter hadde mellom 25 og 29 graders avvik fra Domkirkens retning, og trolig eldre enn Domkirken. Kirkegården er lagt 27 grader fra Domkirkens retning.

³⁶⁹ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret; Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2022, side 152.

³⁷⁰ Arne Kvitrud: Domkirkehøyden på 1000-tallet, SMÅ for 2020.

³⁷¹ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret, Viking, 2022, side 159: *Var dette lederskiktet misjonærer fra De britiske øyer?*

Figur 72: Den sørøstre delen av korkjelleren i 1967, sammen med skjelettene fra første nedgraving. Kirkeskipet er mot venstre. Byparken og Breiavatnet er mot høyre. Utsnitt av tegning av Perry Rolfsen og Torry Jøssang i 1967.³⁷²

Midt under skipet var det et tungebein som er datert til 1000-tallet, men det lå sammen med restene av en trekiste fra 1600-tallet eller 1700-tallet. Beinet var gravlagt her på nytt.³⁷³ I kirkeskipet er det ikke funnet

graver som er eldre enn kirken. Under vestpartiet i Domkirken var det i 1939 et skjelett uten gravgaver i en trekiste.³⁷⁴ Fraværet av gravgaver og at det lå i samme retning som Domkirken, indikerer at det var fra etter at kirken ble bygd. Rundt Domkirken er det også funnet skjeletter og

³⁷²AM, Vitenskaplig arkiv 18/06406 Stavanger domkirke. Plansje 3: Stavanger domkirke. "Krypten", 1967, Tegningen er merket med "Første nedgraving."

³⁷³ Sean Denham og Theo Gil: Documentation and dating of a dry-stone wall and exposed soil profile beneath the

floor of Stavanger Cathedral, utkast til artikkel, 2019, side 8 - *burial 4*. Tungebeinet er datert til perioden 992-1121 (side 14).

³⁷⁴ Arne Kvitrud: Skjelettet i vestpartiet i Domkirken, 2023 på kvitrud.no.

skjelettresten, men så langt viser ikke dateringene at de er eldre enn kirken.³⁷⁵

Figur 73: Mange av skjelettene fra Domkirkens kor var godt bevart. Utsnitt av foto: © Perry Rolfsen og Svein O. Larsen, Arkeologisk museum, UiS i 1967.

Undersøkelser bekrefter at beina var blandet sammen med bein fra andre deler av landet.³⁷⁶ I dette kaoset, er det tryggest å se helt bort fra dateringene og kostholdsanalysene.

Skjelettene indikerer at en eventuelt eldre kirke eller kirkegård var i nær østvest-retning. Den var da 25 til 29 grader fra Domkirkens lengderetning.³⁷⁷

³⁷⁵ Arne Kvitrud: Domkirkehøyden på 1000-tallet. SMÅ for 2020, note 46.

³⁷⁶ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret, Viking, 2022, side 165.

³⁷⁷ Arne Kvitrud: Domkirkehøyden på 1000-tallet, SMÅ for 2020, side 103.

Kirkegården

Gulatingsloven krevde at det skulle være inngjerding omkring kirkegårdene. Det er uvisst når denne delen av loven ble skrevet. I en undersøkelse på Island, var det bare murer rundt ti av de 35 eldste kirkegårdene.³⁷⁸ Det er ikke spor etter gjerder eller murer ved koret i Domkirken.

En mulig rektangulær kirkegård i samme retning som de eldste skjelettene, er vist i figur 71. Den røde ringen viser funnstedet for deler av fire skjeletter som lå for seg selv. Perry Rolfsen konkluderte med at det er *meget sannsynlig* at det var begravelser her også.³⁷⁹ Trolig var det en sammenhengende kirkegård som dekket både ringen og rektangelet. Det var menneskebein like på utsiden av gavlmuren i dagens kor, men de ble ikke datert.³⁸⁰ Kvadratiske og rektangulære kirkegårder var den mest brukte formen i Nord-Europa og i Skandinavia.³⁸¹ I Rogaland var det derimot mest vanlig med ovale eller runde kirkegårder, men begge formene ble brukt.

En runestein ble funnet i den sørlige grunnmuren til Mariakirken i 1883.³⁸²

³⁷⁸ Guðný Zoëga: Early church organization in Skagafjörður. North Iceland. The results of the Skagafjörður Church project, Collegium Mediaevale, 2014, side 36.

³⁷⁹ Perry Magnor Rolfsen: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-1968, Bergen, 10.2.1968, side 12.

³⁸⁰ Otto Waitz, Indstillinger med Bilage forelagte Stavanger Representantskab i 1875, 7.1.1875, side 4.

³⁸¹ Guðný Zoëga: Early church organization in Skagafjörður. North Iceland. The results of the Skagafjörður Church project, Collegium Mediaevale, 2014, side 53, og Jan Brendalsmo og Frans-Arne Stylegard Runde kirkegårder, Årbok Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årgang 157, 2003, side 166ff.

³⁸² SAT, 20.3.1883: *En Runesten fandtes ilørdags i Grundmuren til den gamle Brandvagtbygning; den var desværre i 3 Dele...* SAT, 24.3.1883: *Runestenen, der blev fundet i Muren ved nedrivningen af Brandvaktbygningen...* Ab for 1882, side 208: *... fandtes i grundmuren af kirkens "vestre langside" en sten, som var brudt i fire stykker og har en runeindskrift... Stenen*

Dateringen avviker litt, men den er nok fra tidlig 1000-tall, men det er heller ikke utelukket at den kan være slutten av 900-tallet.³⁸³

Før selve runeteksten starter, er det et kryss. Det er tolket som et andreskors. Det tyder på at teksten er fra kristen tid. Slike kryss er det også på runesteiner fra Sørbø på Rennesøy som er omtrent samtidige med runesteinen fra Mariakirken.

Slike runesteiner sto ofte oppreist på kirkegårder, og var et tegn på at det var en kirkegård.³⁸⁴ Det er ikke spor av Mariakirkegården fra 1000-tallet, så runesteinen må være fra et annet sted. Det var neppe to kirkegårder i Stavanger på 1000-tallet. Så runesteinen er trolig fra kirkegården i korkjelleren i Domkirken. På samme måte ble en hel del eldre runesteiner i Danmark brukt til byggingen av landsbykirker, omkring år 1200.³⁸⁵

Runesteinen daterer trolig kirkegården til omkring år 1000.

Trekirke?

Det var ikke vanlig å gravlegge noen under kirkegolvet før på 1200-tallet.³⁸⁶ Det er da

er af kvartsskifer, 3,60 m. lang, 18,5 cm. bred og omtrent 22 cm. høj. Det samme er i Helliensens brev mottatt 27.5.1883 hos Fortidsminneforeningen – NRA, PA 2007 Fortidsminneforeningen – Digitalarkivet RA/PA-2007/E/Eb/Eba/0011. Helliensens har *og 22 cm. høj.* Uten å skrive omtrent.

³⁸³ Se sammenstillingen av synspunkter i Arne Kvitrud: Domkirkehøyden på 1000-tallet, SMÅ for 2020.

³⁸⁴ Cecilia Ljung: Elite Memorials and Social Networks: Burial and Commemoration in 11th-century Sweden. Viking encounters: proceedings of the eighteenth Viking Congress, Aarhus, Denmark, August 6-12, 2017. Aarhus Universitet press, Aarhus, 2020, side 288 – *Most scholars agree that the presence of early Christian grave monuments at a particular site usually indicates the location of a churchyard.*

³⁸⁵ Michael Lerche Nielsen: Runestenen i Horne og spørsmålet om stenens oprindelige placering. Fra Ribe Amt, side 446.

³⁸⁶ Sæbjørg Walaker Nordeide og Steinar Gulliksen: First Generation Christians, Second Generation Radiocarbon

ikke plass til noen stor trekirke mellom skjelettene. Prester kan likevel ha blitt gravlagt under golvet i kirken. Kirkene var plassert inne på kirkegårdene på Island og i Sverige.³⁸⁷ Jeg har heller ikke funnet noen norske kirker som var plassert utenfor kirkegården. Om kirkegården i Stavanger i starten var uten kirke, kan trekirken være bygd over de eldste gravene. I figur 74 er den røde kirken plassert over ett skjelett. Dersom naboskjelettet også er eldre enn trekirken, blir det plass til en noe større kirke som vist med blå streker. Perry Rolfsen foreslo derimot å legge kirken litt lengre vest. Der var det ikke graver.³⁸⁸ Kirkegården må da ha dekket det mest av dagens kirkekor. Og om kirken var noenlunde midt på kirkegården, må kirkegården også ha strukket seg et stykke inn i kirkeskipet. Her er det ikke funnet graver som er eldre enn kirken.

Det er også argumenter mot kirkene i figur 74. Gravene kan være plassert ut fra inngjerdingen av kirkegården, og ikke ut fra kirken. Videre er kirkene små. De er nesten like små som den aller minste undersøkte islandske kirken, som ikke var mer enn fem kvadratmeter.³⁸⁹ De er også mindre enn de andre stolpekirkene vi kjenner i Norge. Minst er Høre kirke i Vang, med et areal i skipet på 13m². Ved Clementskirken i Oslo er det plass til en

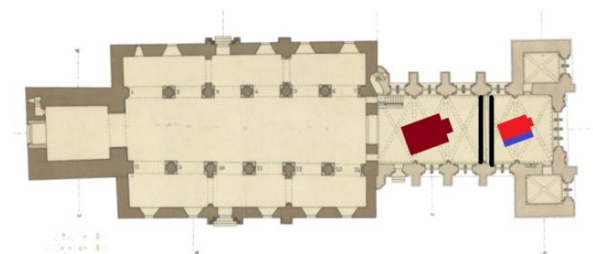
Dates: The Cemetery at St. Clement's in Oslo. Norwegian Archaeological Review, bind 40, hefte 1, 2007, side 18.

³⁸⁷ Jan Brendalsmo og Frans-Arne Stylegard Runde kirkegårder, Årbok Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årgang 157, 2003, side 167. Guðný Zoëga: Early church organization in Skagafjörður. North Iceland. The results of the Skagafjörður Church project, Collegium Medievale, 2014, side 18 og 44.

³⁸⁸ Perry Rolfsen: Stavanger domkirke – en arkeologisk utgravning under koret; Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2022, side 165.

³⁸⁹ Guðný Zoëga: Early church organization in Skagafjörður. North Iceland. The results of the Skagafjörður Church project, Collegium Medievale, 2014, side 44.

kirke på om lag 15m² mellom gravene. Stolpekirker var vanligst på 900-tallet og 1000-tallet. De fleste var rektangulære med et kor i øst.³⁹⁰

Figur 74: Mulige plasseringer av en liten trekirke. De røde og blå er to alternativer laget av meg. Den røde kirken er om lag sju kvadratmeter, og med det blå tillegget om lag ti kvadratmeter.³⁹¹ Perry Rolfsens forslag til kirke er avmerket i brun farge. Kirkeskipet er her om lag 12 kvadratmeter. Begge kirkene er plassert ut fra lengderetningene på skjelettene. Østveggen i det eldste koret er markert med svarte streker. Plantegning: Georg Bull i 1855, og bearbeidet av Johan Meyer i 1893.³⁹² Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Hilde Fyllingen mente at gropen ved korbueveggen gikk ut av bruk rundt 1040. Gropa inneholder fliser av kleberstein, og hun mente at korbueveggen ble bygd direkte over gropa: *Man kan derfor, med stor sannsynlighet si at Domkirken ble påbegynt på midten av 1000-tallet.*³⁹³ Så siste ord om Domkirkens eldste historie, er enda ikke skrevet.

Siden det ikke er spor etter en trekirke, kan det så ha vært en kirkegård uten kirke? Noen mener at det var kirkegårder i Norge

uten kirke, også for lengre perioder.³⁹⁴ Om det ikke var noen kirke, var kirkegården i bruk uten kirke i nær hundre år. Det er lenge, og derfor tvilsomt.

Christopher Hohler mente det trolig var en tidligere kirke inne i skipet i Domkirken, og at Domkirken ble bygd rundt denne. Videre at trekirken ikke ble revet før Domkirken begynte å bli ferdig. Han mente at skjevhetene i Domkirken kom av dårlig sikt, på grunn av den gamle kirken.³⁹⁵ Etter mitt skjønn ville de ikke ha bygd trekirken, så langt unna kirkegården. Johan Meyer forklarte derimot skjevhetene med manglende geometrisk kyndighet, og at det samme var i de fleste samtidige kirker.³⁹⁶ Det er heller ikke funnet spor etter kirken i kirkeskipet, heller ikke etter en tilhørende kirkegård. Jan Brendalsmo plasserte trekirken i overgangen mellom kirkeskipet og koret.³⁹⁷ Det blir her samme argument. Det er ikke spor etter kirken i kirkeskipet, eller en tilhørende kirkegård.

Dersom dyrkingen av Svithun startet før Domkirken ble påbegynt, var trekirken også viet til Svithun. Gjettingene på når relikviene kom til Stavanger varierer helt fra 1016 til 1150.³⁹⁸ Skriftet Breviarium Nidrosiense fra 1516, har en pretekst for bruk i Stavanger på Svithuns minnedag. Den inneholder opplysninger fra skriftet Vita S. Swithuni fra slutten av 1000-tallet. Prekenen er da yngre enn slutten av 1000-

³⁹⁰ Steinar Magnell: De første kirkene i Norge. Kirkebyggingen og kirkebyggere før 1100-tallet. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2009, side 18 og framsiden.

³⁹¹ Arne Kvitrud: Domkirkehøyden på 1000-tallet, SMÅ for 2020, side 110.

³⁹² Stavangerbilder.no.

³⁹³ Hilde Fyllingen: Grophus – the «Missing Link» i Stavangers byhistorie? Frá haug ok heiðni, Stavanger, 2024.

³⁹⁴ Arne Kvitrud: Domkirkehøyden på 1000-tallet, SMÅ for 2020, note 94.

³⁹⁵ Christopher Hohler: Remarks on the early cathedral of Stavanger and related buildings. Årbok Universitetets Oldsaksamling Årbok, Oslo, 1963-1964, Oslo, 1967, side 49.

³⁹⁶ Stavanger Amtstidende og Adresseavis: Munkekirken og domkirken, 6. juli 1893.

³⁹⁷ Jan Brendalsmo: Og mange andre hellige menns bein... I boka Vikingfylket Rogaland, 2021, side 310f.

³⁹⁸ Arne Kvitrud: Domkirkehøyden på 1000-tallet, SMÅ for 2020, side 110.

tallet, men vi vet ikke hvor mye.³⁹⁹ Det er i Norge også funnet fragmenter av en engelsk svithun-liturgi fra før 1080. Usikkerheten her er at vi ikke vet når dokumentet kom til Norge. Den eldre gulatingsloven krever at Svithuns messe ble feiret, men vi vet ikke når dette ble en del av loven.⁴⁰⁰

De historiske kildene beviser ikke at det var en trekirken. De utelukker det heller ikke.

Mariakirke eller Svithunkirke?

Vi vet ikke om trekirken var ei mariakirke, svithunkirke eller noe annet. Domkirken kan også ha vært ei mariakirke, fra byggestart til den ble ei svithunkirke. I 1299 fikk biskopen beslaglagt kalken, bøker og prydgjenstander i Mariakirken. En av de som deltok var presten ved Mariaalteret i Domkirken.⁴⁰¹ Det var nok en konflikt om hva som tilhørte Mariakirken og Mariaalteret.

Trekirken eller Domkirken kan i starten ha vært ei Mariakirke.

Sammendrag

I England har mange bygdekirker sitt opphav i private boligområder på 900-tallet og 1000-tallet, mens på Island ble de eldste kirkegårdene ofte plassert utenfor tunet eller ved gårdsgrensene.⁴⁰² Her har vi altså to forskjellige tradisjoner.

³⁹⁹ Michael Lapidge med bidrag fra John Anthony Crook, Robert Dushman, Susan Rankin, Lantfred Wulfstan og John Ælfric: *The cult of St Swithun*, Oxford: Clarendon Press, 2003, side 129 og 134.

⁴⁰⁰ Eldbjørg Haug: *Fra Stavanger-kirkens tidligste historie*. HT, 2009, side 464f. Se også *Den eldre Gulatingslova*, utgitt ved Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset, NRA, *Norrøne skrifter* nr. 6, 1994, side 42 (kapittel 18) - *svituns messa*.

⁴⁰¹ 11.4.1299 DN IV nr. 38. Knut Helle: *Stavanger fra våg til by*, Stavanger, 1975, side 117.

⁴⁰² John Schofield og Alan Vince: *Medieval towns: The archaeology of British Towns in their European Setting*,

Trolig var det den engelske tradisjonen som ble fulgt, med en liten gårdskirke i tunet. Kirkegården ble anlagt om lag år 1000.

London, 2003, side 190. Guðný Zoëga: *Early church organization in Skagafjörður*. North Iceland. The results of the Skagafjörður Church project, *Collegium Medievale*, 2014, side 33f.

Byggingen av Domkirken

Når ble Domkirken bygd? Når ble den til kirken vi kjenner i dag? Hva er det med 1125?

Domkirken ble til over en lang periode, og i flere byggetrinn. Første byggetrinn er trolig påbegynt på 1090-tallet, det andre ble ferdig omkring 1150. Vi kan ikke lengre vise til 1125 som byggeåret. Den siste større ombyggingen var på slutten av 1200-tallet.

Når ble Domkirken påbegynt?

Domkirken ble oppført som en såkalt romersk basilika, og i hovedsak med impulser fra England.⁴⁰³ Kirkeskipet er delt i tre, der taket i midtskipet er høyere enn i de to sideskipene. Sideskipene er sidestøtter til søylene, buene og veggene i midtskipet. Vinduene i midtskipet er høyt oppe, og over sideskipene. Koret lå noe høyere enn golvet i kirkeskipet. Murene var tykke og lysåpningene små.

Gerhard Fischer viste i 1964 at Domkirken ble bygd over en lang periode, og ikke i 1125. Vi kan da ikke vise til ett byggeår. Dessverre er det opprinnelige koret revet, så det nest beste er å datere de eldste delene av kirkeskipet. Det er flere måter å datere kirker og bygningsdetaljer på.

Figur 75: Toppen av steinsøylene i Domkirken består av et utsmykket søylehode (kapitel), og en firkantet dekkplate (abakus) øverst. Platene danner underlaget for de langsgående rundbuene (arkader) i kirkeskipet og takene i sideskipene. Utformingen av kapitelen varierer fra søyle til søyle. De er av varierende alder og de er laget av flere byggmestre. Detaljutformingen forteller om når de ble laget, og hvor byggmesteren hentet erfaringene fra.⁴⁰⁴ Foto: Arne Kvitrud i 2011.

En framgangsmåte er å finne liknende detaljer i andre kirker, som kan dateres. Det forutsetter at byggmesteren bygde i samsvar med motene.⁴⁰⁵ Det enkleste er å datere de eldste kapitelen i kirkeskipet ut fra forbilder i England. Disse er nærmest koret og korbueveggen. Kapitelen er de utsmykkede steinene på toppen av søylene. Se eksempelet i figur 75. Engelske putekapitel er stort sett datert til perioden 1077-1107.⁴⁰⁶ Det er også noen putekapitel i England som er yngre, men

⁴⁰³ Gerhard Fischer: Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen, Oslo, 1964, side 86. Christopher Hohler: Remarks on the early cathedral of Stavanger and related buildings. Årbok Universitetets Oldsaksamling Årbok, Oslo, 1963-1964, Oslo, 1967, side 10. Se også NIKU: Hvordan så Stavanger ut da Domkirken ble bygd? På niku.no i 2023, om knyttinger mot Normandie og det tysk-romerske riket.

⁴⁰⁴ Se også Wikipedia: Stavanger domkirkes kapiteler.

⁴⁰⁵ Morten Stige: Stavangerkorets utvidelse og innflydelse. Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo, 1997, side 33f.

⁴⁰⁶ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 107 om cushion capitals.

de gikk ut av mote omkring år 1100.⁴⁰⁷ Putekapitél er overganger mellom en rund søyle og en kvadratisk eller rektangulær dekkplate, og er utformet som en halv pute. De to første søyleradene har derimot kapiteler med spiralmønster, som også var mote til omkring 1100.⁴⁰⁸ Siden vi ikke vet hva som var vårt forbilde, må det uansett utvises skjønnt.

Skjønnsmessig gir denne metoden at Domkirken ble påbegynt omkring 1080-1100, men med litt usikkerheter begge veier.

Domkirken kan også dateres relativt i forhold til andre kirker. Christopher Hohler plasserte Domkirken i tid mellom Albanuskirken på Selja og Mikaelkirken i Munkeliv kloster i Bergen. Han mente at Albanuskirken ikke var eldre enn omkring 1100, og at Mikaelkirken ble planlagt omkring 1110.⁴⁰⁹ Slik daterte han de eldste delene av Domkirken til omkring 1105.⁴¹⁰ Marit Nybø mente derimot at Albanuskirken først ble påbegynt henimot 1090.⁴¹¹ Hans-Emil Lidén mente at Munkeliv ble påbegynt om lag 1120.⁴¹² Siden Hohler mente at Albanuskirken var ”nøkkelkirken” i forhold til Domkirken.

⁴⁰⁷ Morten Stige: Stavangerkorets utvidelse og innflydelse. Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo, 1997, side 33f.

⁴⁰⁸ Christopher Hohler: The Cathedral of St. Swithun at Stavanger in the Twelfth Century, Journal of the British Archaeological Association, juni 1964, side 51 om volutter, at de ikke var i bruk *senere enn de aller første år av århundredet*.

⁴⁰⁹ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 116.

⁴¹⁰ Christopher Hohler: Remarks on the early cathedral of Stavanger and related buildings. Årbok Universitetets Oldsaksamling Årbok, Oslo, 1963-1964, Oslo, 1967, side 37 – *it was begun about 1105*.

⁴¹¹ Marit Nybø: Albanuskirken på Selja : klosterkirke eller bispekirke? Avhandling til dr. art. graden, UiB, Historisk-filosofisk institutt, Bergen, 2000, side 206.

⁴¹² Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 118.

Denne metoden gir et sted mellom 1090 og 1105.

Marit Nybø mente at det virker rimelig å anta at planløsningen i Kristkirken ute på Holmen har vært forbilde for såvel kirken i Stavanger som kirken på Selja.⁴¹³ Kristkirken ble påbegynt mens Olav Kyrre var konge fra 1067 til 1093, men uten at vi vet nøyaktig når.⁴¹⁴

Det er flere stolpehull under golvet i de eldste delene av kirkeskipet. I det ene stolpehullet var det mørtelrester, som tyder på at kirken ble bygd eller var ferdig da stolpen ble fjernet.⁴¹⁵ Med nesten identiske dateringer, er nok alle stolpehullene fra stillaser mens Domkirken ble bygd. Samlet viser dateringene til perioden 1060-1120.⁴¹⁶ Stolpehullene gir ikke en presis datering av kirken, men de viser at det er mindre enn 2,5 prosent sannsynlighet for at stillasene er satt opp etter 1120.

Én skriftlig kilde samsvarer bra med dateringene over. Absalon Pederssøn Beyer skrev omkring 1570 at Domkirken ble bygd under Magnus Berrføtt. Han var konge fra 1093 til 1103.⁴¹⁷ Vi vet ikke hvilken kilde Absalon brukte. Opplysningen er interessant, men det var lenge mellom 1100 og 1570, så opplysningen kan derfor ikke tillegges stor vekt.

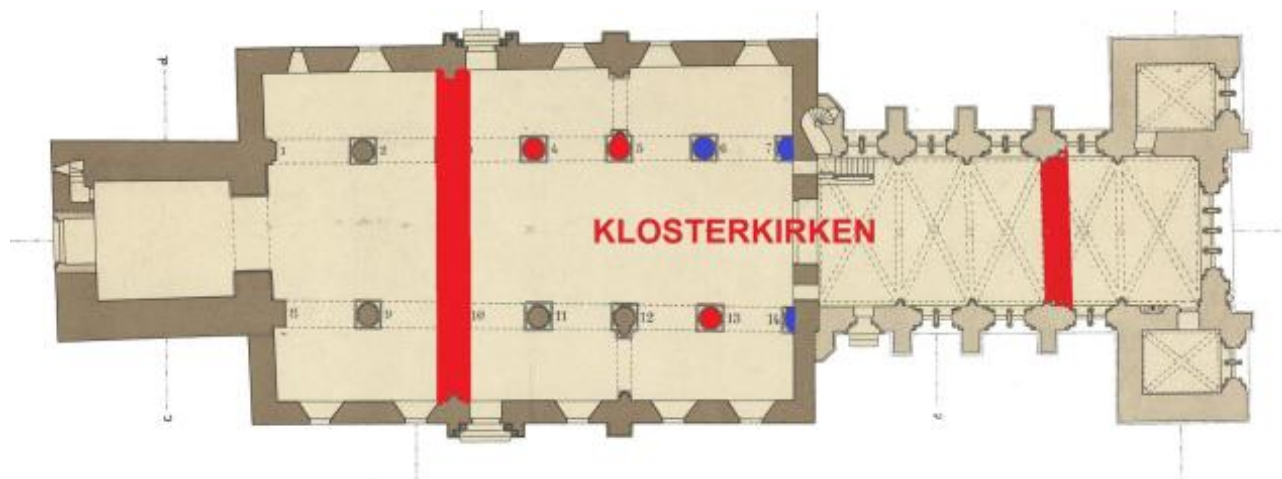
⁴¹³ Marit Nybø: Albanuskirken på Selja : klosterkirke eller bispekirke? Avhandling til dr. art. graden, UiB, Historisk-filosofisk institutt, Bergen, 2000, side 192.

⁴¹⁴ Knut Helle: Bergen bys historie, bind 1, Kongssete og kjøpstad, Fra opphavet til 1536, Bergen, 1982, side 70.

⁴¹⁵ Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Haldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, side 132, 65, 63 og 66.

⁴¹⁶ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023.

⁴¹⁷ Nicolay Nicolaysen: Norske Magasin. Skrifter og Optegnelser, angaaende Norge og forfattede efter Reformationen. Første bind, Christiania, 1858, side 78.

Figur 76: Gavlveggene i øst og vest omkring 1100, er markert med røde streker. Putekapitélene er markert med rødt, og kapiteler med volutter med blått. Restene av de tversgående steinmurene i sideskipene, er der den røde streken er. Basert på plantegning laget av Georg Bull i 1855, og bearbeidet av Johan Meyer i 1893.⁴¹⁸ Tegning: Arne Kvitrud i 2023.

Morten Stiges vurdering om at *det er trekk ved skipet som muliggjør en byggestart allerede i siste tiår av 1000-tallet*, virker rimelig på meg.⁴¹⁹ Kirkebyggere prøvde å bli fort ferdig med kirkekorene. Kirkene ble så innviet når koret var klart til bruk.⁴²⁰ Så koret ble nok tatt i bruk noen få år etter byggestart.

En rimelig tolkning er at kirkekoret ble tatt i bruk om lag år 1100, som et passe rundt årstall.

Klosterkirken 1100-1150

Kapitélene vest for sideportalene i skipet, er av andre typer enn lengre øst. Videre var det et opphold i byggingen av ytterveggene i sideskipene i det samme området.⁴²¹

⁴¹⁸ Stavangerbilder.no tegning Ka_0028_T0022_007_02.

⁴¹⁹ Morten Stige: Stavanger domkirke – den menneskelige katedralen. Stavangeren, nummer 3, 2013, side 55.

⁴²⁰ Eric Fernie: The Architecture of Norman England, Oxford University Press, 2002, side 90.

⁴²¹ Dag Nilsen: Stavanger Domkirke, Kan mulige matematisk baserte planleggingsmetoder forklare noen påfallende særtrekk ved bygningen, SMÅ for 2001, side 60.

Under begge sideskipene er det rester av tversgående murer, like ved portalene.⁴²² Trolig fortsatte muren også mellom søylene i hovedskipet. Det er ikke spor som med sikkerhet kan tolkes som et eldre vestparti.⁴²³

Østveggen i koret ble funnet under utgravningene i 1967.

Vestveggen og østveggen i kirken omkring år 1100, var som vist i figur 76.

Kirkebygget 1150-1271

Det er flere forslag til påfølgende byggetrinn i utbyggingen av kirken.⁴²⁴ Det jeg mener virker mest rimelig er i kortversjon:

Etter at kirken ble Domkirke, ble den forlenget vestover. Samtidig med at kirken

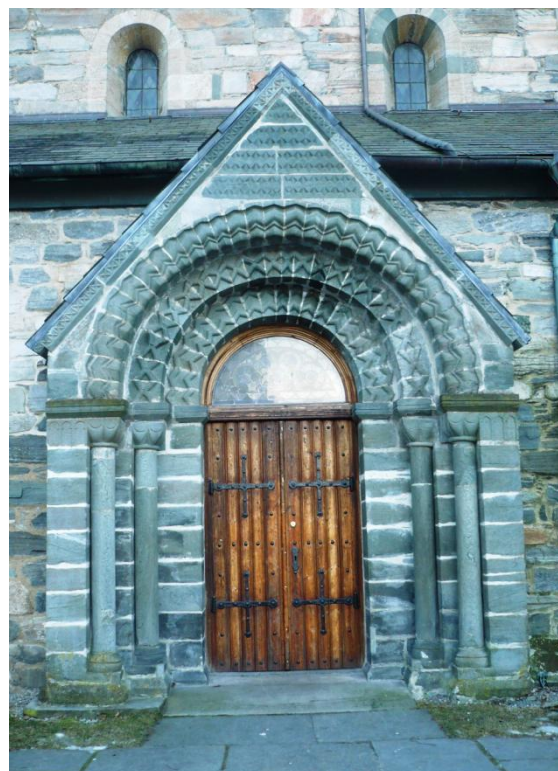
⁴²² Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Halldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, figur 58 og side 76ff. Det var også rester av en tverrgående mur i sideskipet vest for dette, men bare på sørsiden.

⁴²³ Det er murrester mellom søylene i nesten hele skipets lengde, men de har nok hatt en annen funksjon. Se Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Halldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, figur 59 og side 76ff. Muren er benevnt som SA5727.

⁴²⁴ Gerhard Fischer: Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen, Oslo, 1964, side 30ff og 85f. Christopher Hohler: Remarks on the early cathedral of Stavanger and related buildings. Årbok Universitetets Oldsaksamling Årbok, Oslo, 1963-1964, Oslo, 1967, side 9ff, 17f og 50.

ble forlenget, skiftet de ut portalene i sideskipene med en mer moderne type. Den ene er vist i figur 77. Sikksakkmønstre ble brukt i England som utsmykking fra slutten av 1000-tallet og framover, men som portalutsmykking var det senere.⁴²⁵ I England er portalene til abbedens hus ved Bristolkatedralen og klosterkirken Castle Acre, av de eldste som har portalutsmykkinger med sikksakkmønster. Disse portalene er fra 1140-tallet. Portalene i Domkirken kan da være fra omkring 1150, som et passe rundt årstall.⁴²⁶ Like på innsiden av portalene, er det også sikksakkmønstre i buene mellom søylene. Videre er det sikksakkmønster i buen mellom kirkeskipet og vestpartiet. Buene er nok fra samme tid, så det var ikke bare portalen som var ny.

Flere av kapitélene vest for portalene i kirkeskipet er forseggjorte, med ulike forbilder.⁴²⁷ Noen kan også være gjenbruk fra andre steder. I nordvest er det enklere utsmykkinger. Det kan ha vært for å spare penger, eller at de var inspirert av cistercienserordenen som ønsket ha billigere kirker. De fikk betydelig innflytelse fra 1130-tallet og 1140-tallet.⁴²⁸

Figur 77: Nordportalen i Domkirken med sikksakkmønster. Denne og den motstående portalen på sørsiden, er trolig bygd omkring 1150.⁴²⁹ Foto: Arne Kvitrud i 2012.

⁴²⁵ Eric Fernie: *The Architecture of Norman England*, Oxford University Press, 2002, side 276. Marit Nybø: *Albanuskirken på Selja : klosterkirke eller bispekirke?* Avhandling til dr. art. graden, UiB, Historisk-filosofisk institutt, Bergen, 2000, side 134, skrev at utformingen av sikksakkmønsteret og foldekapitelene i Domkirken, daterer dem til 1125-1150.

⁴²⁶ Arne Kvitrud: *Var Domkirken tilknyttet et kloster*, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 115.

⁴²⁷ Christopher Hohler: *Remarks on the early cathedral of Stavanger and related buildings*. Årbok Universitetets Oldsaksamling Årbok, Oslo, 1963-1964, Oslo, 1967, side 9ff, 17 og 50.

⁴²⁸ Gerhard Fischer: *Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen*, Oslo, 1964, side 43.

⁴²⁹ Christopher Hohler: *Remarks on the early cathedral of Stavanger and related buildings*. Årbok Universitetets Oldsaksamling Årbok, Oslo, 1963-1964, Oslo, 1967, side 26ff om sikksakkmønster, viser til klosterkirken Castle Acre i Norfolk som et mulig forbilde. Kirken ble innviet en gang i perioden 1146-1148.

Figur 78: Domkirken, der jeg med rødt har markert korgavlen og gavlen i vestpartiet, slik de var fra omkring år 1150 til 1271. Både koret og vestpartiet var kortere enn i dag. Vestpartiet var nær kvadratisk. Basistegning av Georg Bull i 1855, og bearbeidet av Johan Meyer i 1893.⁴³⁰ Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Fundamentene til ytterveggene i vestpartiet er fortsatt i bruk, som vist i figur 78. Gerhard Fischer mente det var et tårn over vestpartiet med en kvadratisk grunnflate.⁴³¹ Dette kan i så fall være klokketårnet som omtales omkring 1205. Vestpartiet har også de tykkeste veggene i hele kirken, som indikerer at tårnet kan ha vært her. De engelske katedralene hadde storslagne fasader og portaler i vest, mens bare noen mindre kirker hadde dører i vestfasaden.⁴³² Flere mener at den eneste adkomsten til vestpartiet i Domkirken var fra kirkeskipet.⁴³³ Engelske kirker som bare har inngang til vesttårnet fra kirkeskipet, hadde som regel porthus utenfor inngangene i kirkeskipet.⁴³⁴ Det mangler i Domkirken. Det var likevel et halvtak over

den nordre sideporten, men ikke noe hus.⁴³⁵ Om Domkirken hadde en vestportal, er derfor uavklart.

Som vist i figur 79, var kortaket og korveggene lavere enn i dagens kor.⁴³⁶ Det var også en krypkjeller under koret uten vinduer.⁴³⁷ Golvnivået i koret og skipet var en halv meter lavere enn i dag.⁴³⁸

Den mest rimelige tolkningen er én påbygging med bruk av flere stilimpulser.

Kirken som er vist i plantegningen i figur 78, sto ferdig omkring 1150.

Følgene av brannen

Den islandske Annalis Regii forteller om bybrannen. Teksten er skrevet inn i annalen i 1272. Samme år ble det fortalt om hendelser både fra 1271 og 1272.

⁴³⁵ Arne Kvitrud: Utdrag av utgiftene i kirkeregnskapene for Stavanger domkirke 1666–1822, på kvitrud.no, 2022 side 34.

⁴³⁶ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 98 og 99.

⁴³⁷ Perry Magnor Rolfsen: Arkeologisk undersøkelse under Stavanger Domkirkes kor 1967-1968, Bergen, 10.2.1968, side 39–42. Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Halldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, side 76.

⁴³⁸ Kristine Ødeby, Sean Denham, Kjartan Hauglid og Halldis Hobæk: Arkeologiske undersøkelser i krypkjelleren, Stavanger domkirke, Stavanger kommune, Rogaland, 2022, side 76 fant at golverterskelen på døra i koret var 52cm lavere enn dagens.

⁴³⁰ Stavangerbilder.no tegning Ka_0028_T0022_007_02.

⁴³¹ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, side 163.

⁴³² Eric Fernie: The Architecture of Norman England, Oxford University Press, 2002, side 231.

⁴³³ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 116.

⁴³⁴ Eric Fernie: The Architecture of Norman England, Oxford University Press, 2002, side 211 - plantegninger av normanniske soknekirker.

Tekstene ble nok skrevet inn hver sommer, da det kom handelsfolk til Island med nyheter. Bybrannen var da en gang mellom sommeren 1271 og sommeren 1272.

Etter brannen ble Domkirken ombygd.⁴³⁹ Koret ble revet. Det nye koret ble forlenget, men bredden og mye av grunnmurene ble beholdt. Det ble bygd i spissbuestil, med forbilder fra nordøst-England. Koret var ferdig om lag 1300. Det ble også bygd to tårn i øst.

Brannskadene i kirkeskipet ble skjult med tykke lag kalk. Da kalken ble tatt av i kirkeskipet på 1860-tallet, viste det seg at kirkeskipet var kraftig brannskadd og sotet.⁴⁴⁰ Brente og skadde steiner både i murene og i utsmykkinger ble fjernet, glatthogd eller skiftet ut.⁴⁴¹ Omfanget av restaureringen er kritisert i nyere tid, men mye var nok nødvendig.

Ytterveggene i vestpartiet ble revet etter brannen. Nye vegger ble satt opp, stort sett på de gamle fundamentene.⁴⁴² Det ble ikke bygd noe tårn. Åpningen i veggen mellom kirkeskipet og vestpartiet ble utvidet.⁴⁴³ Vestveggen mot Haakon VII's gate ble flyttet om lag to meter utover.⁴⁴⁴

Sammendrag

Det er gode argumenter for at Domkirken ble påbegynt på slutten av 1000-tallet. Den ble så utvidet vestover omkring 1150. Brannen i 1271 eller 1272 medførte at det ble bygd nytt kor og nytt vestparti.

⁴³⁹ Morten Stige: Stavangerkorets utvidelse og innflydelse. Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo, høsten 1997, side 44 og 65.

⁴⁴⁰ *Annalis Regii* i Gustav Storm: *Islandske Annaler* indtil 1578, Christiania, 1888, side 139 har: *Bò'arbrvni i Stafangri*, som er bybrann i Stavanger.

⁴⁴¹ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, *Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023*, note 103.

⁴⁴² Aftenbladets samtaler med Gerhard Fischer (SA, 22.4.1939 og 28.10.1939).

⁴⁴³ Gerhard Fischers brev til Stavanger kommune, 26.6.1959 i SAS, Biskopen i Stavanger, *Journalsaker, Kirker i bispedømmet, A-S, 1925–1988*. Fischers plansje 1 i 1964 tilsier at den opprinnelige bredden var mellom 1,5 og 2,3m.

⁴⁴⁴ Gerhard Fischer: *Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen*, Oslo, 1964, side 21 og SA: *Domkirketårnet helt ombygd i gotisk tid*, 28.10.1939.

Benediktinerklosteret ved Domkirken

Var Domkirken en klosterkirke? Hva slags kloster var det? Hvor bodde munkene?

Kirken ble påbegynt som en klosterkirke, der prestene levde som munkar etter Benedikts regler. Stavanger ble et bispedømme omkring 1130. Domkirken ble da en klosterkatedral. Klosterfellesskapet ble oppløst omkring 1230, og førte til opprettelsen av domkapitlet og Olavsklosteret.

Når ble kirken en domkirke?

Adam av Bremen skrev på 1070-tallet at Trondheim var et bispesete, og at det ikke var faste grenser mellom bispedømmene i Norge.⁴⁴⁵ Det var altså flere bispedømmer. Bremen var fram til 1104 erkebispesete for Norden, og forholdene i Norge burde derfor være godt kjent. En regner med at Stavanger ble skilt ut fra bispedømmet på Selja i Nordfjord. Dette bispedømmet er nok fra Olav Kyrres kongeperiode.⁴⁴⁶

Det er bevart en liste over nordiske bispedømmer, der Stavanger mangler. Lista kan være laget ved opprettelsen av erkebispesetet i Lund i 1103-1104.⁴⁴⁷ Bispesetet i Stavanger er i så fall yngre enn 1103-1104. Ordericus Vitalis skrev at kong Sigurd Jorsalfare grunnla de første bispedømmene og klostre i Norge etter brødrenes død i 1123.⁴⁴⁸ Denne kilden ble

tillagt stor vekt i 1925. Men siden det var biskoper i Norge på 1000-tallet, tar ikke dagens forskere utsagnet bokstavelig.⁴⁴⁹ Et nyere tillegg til sagaen Morkinskinna har en fargerik beskrivelse om biskop Reinald i Stavanger fra omkring 1128. Kong Sigurd skal ha skilt seg, og giftet seg på nytt i Stavanger. Morkinskinna er fra omkring 1220, og tillegget er laget en gang før 1275. Etter min vurdering er ikke innholdet rimelig eller pålitelig. Kongelige giftermål var viktige politiske hendelser. Dersom teksten ikke er oppdiktet, burde bryllupet ha vært omtalt også i den opprinnelige versjonen av Morkinskinna, og i andre kilder. Den første sikre opplysningen om biskop Reinald og at Stavanger var et bispedømme, er derfor da Reinald døde i 1135.⁴⁵⁰

Bergen rimkrønike fra omkring 1560, fortalte at kong Øystein opprettet bispestolen i Stavanger. Han var konge fra 1103 til 1123. Han innsatte så biskopen Bjørnar i Bergen og biskop Reinald på den samme reisen. Men siden Bjørnar var biskop i Bergen alt på 1000-tallet, blir opplysningen om Reinald også lite

oversettelse på side 169 i note 662. Ordericus Vitalis døde i 1142.

⁴⁴⁹ Se drøftingen hos Marit Nybø: Albanuskirken på Selja : klosterkirke eller bispekirke? Avhandling til dr. art. graden, UiB, Historisk-filosofisk institutt, Bergen, 2000, side 168f. Teksten er krøket, og kan tolkes på flere måter.

⁴⁵⁰ Oluf Kolsrud: Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper indtil Reformationen. Tillegg til DN XVII, Christiania, 1913, side 231. Annales Regii omtaler i år 1135 "*Liflat Reinaldz byskups af Stafangri*", se Gustav Storm: Islandske Annaler indtil 1578, Christiania, 1888, side 113. Teksten om 1128 er et senere innskudd som ikke finnes i en eldre variant av Morkenskinna, se Finnur Jónsson: Morkinskinna. København, 1932, innledningen side XXX: *Det er således al grund til at antage, at alle disse stykker er senere indsatte i den oprindelige sagatekst*. Beretningen er heller ikke i andre kilder.

⁴⁴⁵ Adam af Bremen skrev *nulli episcopatus certo sunt limite designati*. Bjørg Tosterud Danielsen og Anne Katrine Frihagen: Adam av Bremen, 1993, side 213 oversatte teksten med *er det ennå ingen bispedømmer med faste grenser der*.

⁴⁴⁶ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhitorisk årbok for Rogaland for 2023, note 125.

⁴⁴⁷ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhitorisk årbok for Rogaland for 2023, note 127.

⁴⁴⁸ Den latinske teksten er gjengitt hos Marit Nybø: Albanuskirken på Selja : klosterkirke eller bispekirke? Avhandling til dr. art. graden, UiB, Historisk-filosofisk institutt, Bergen, 2000, side 168 i note 659 og i engelsk

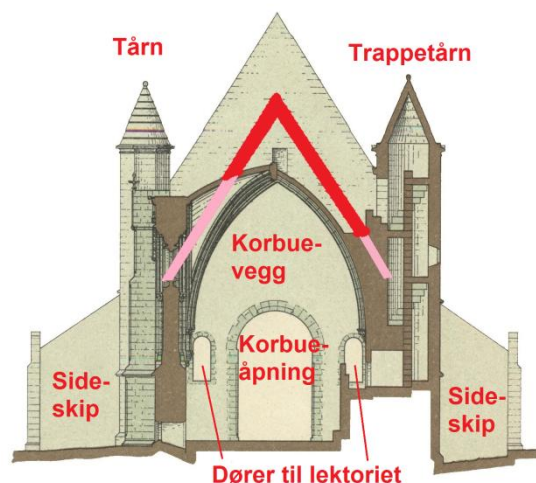
troverdig, siden den ikke bekreftes andre steder.⁴⁵¹ Det er rimelig å forkaste kilden som ubrukelig.

Reinald ble altså den første biskopen av Stavanger en gang mellom 1103 og 1135. Kirken ble da samtidig en domkirke. Det økonomiske grunnlaget for et bispedømme var neppe til stede før tienden ble innført. Tienden ble gradvis innført fra 1120-tallet og fram mot 1160-tallet.⁴⁵² Tienden gjorde biskopene rike. Samtidig var kirken også den store vinneren i omfordelingen av jordgods i borgerkrigen etter 1130.⁴⁵³ Bispesetet i Stavanger er nok en følge av innføringen av tienden. Dateringen av bispedømmet til 1120-tallet er da i tidligste laget.

Det var neppe noen biskop i Stavanger før omkring 1130, som et passe rundt årstall. 1125 er innenfor usikkerhetsområdet.

Var domkirken en klosterkatedral?

Siden kirken ble bygd før bispedømmet ble opprettet, må kirken ha blitt påbegynt med et annet formål. Vi har ikke så store soknekirker eller fylkeskirker i Norge, så slike tolkninger er lite trolige. Men kan den ha vært en klosterkirke?

Figur 79: Snitt som viser korbueveggen sett fra kirkekoret. De synlige delene av det opprinnelige kortaket i 1855, er markert med rødt. Jeg har tegnet forlengelser av takene til ytterveggene i rosa. Trappetårnet har trapper til loftet over koret. Tidligere var dette også trappene til loftet over kirkeskipet. Døra til kirkeskipet vises som et rektangel rett over korbueveggen. Basistegning av Georg Bull i 1855, og bearbejdet av Johan Meyer i 1893.⁴⁵⁴ Tegning: Arne Kvitrud i 2023.

Det ble ofte skilte mellom prester som arbeidet for lekfolk, og prester som levde avskjermet i et kloster. I England var det imidlertid klosterprester i omtrent halvparten av domkirkene. Disse domkirkene kalles for klosterkatedraler.⁴⁵⁵ Mange av klosterkatedralene i England ble opprettet på slutten av 1000-tallet, samtidig med at Domkirken ble påbegynt. Dette var en krevende organisering, og førte til mange konflikter. Spesielt dårlig fungerte det dersom biskopen ikke selv hadde bakgrunn fra et kloster.⁴⁵⁶ Domkirken var tidlig knyttet til engelske tradisjoner, men tok de også med seg ideene om klosterkatedraler?

⁴⁵¹ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster? Lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2023 er for positiv til teksten i Bergen rimkrønike fra omkring 1560: *Hannd stiftthett och Biiscops stoll y Staffuanger... Biørnarde Biiscop satthe hannd y Bergenn Riioold y Staffuannger med samme ferr...* i Geirmund Vislie: Bergens Rimkrønike, Utgave efter håndskriftene, Med en undersøkelse av krønikens tilblivelse og kilder, Oslo, 1925, side 15. Biørnarde (Bjørnar) var biskop midt på 1000-tallet, og teksten i rimkrøniken er derfor feil.

⁴⁵² Arnved Nedkvitne og Per G. Norseng: Middelalderbyen ved Bjørvika - Oslo 1000-1536. Oslo, 2000, side 175.

⁴⁵³ Sverre Bagge: Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen, HT 1986, side 181.

⁴⁵⁴ Stavangerbilder.no.

⁴⁵⁵ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 133.

⁴⁵⁶ C. H. Lawrence: Medieval Monasticism. Third edition, Harlow, 2001, side 134f.

Omkring 1160–1165 hadde en gutt fått undervisning av erfarne munkar i et kloster i Stavanger. Siden lærerne kalles munkar, tilhørte de benediktinerordenen.⁴⁵⁷ Så dro gutten til klosterkatedralen i Durham i England. Den var knyttet til benediktinerordenen.⁴⁵⁸ Det er usannsynlig at gutten skiftet orden, så han kom fra et benediktinerkloster i Stavanger. Når han i tillegg dro til en klosterkatedral og ikke til ett av mange vanlige benediktinerklostre, øker sannsynligheten for at Domkirken også var en klosterkatedral.

Biskop Reinald ble gravlagt i Munkeliv kloster, da han døde i Bergen i 1135.⁴⁵⁹ Munkeliv var et benediktinerkloster. Reinald ville neppe blitt begravd der om han ikke selv tilhørte benediktinerne. Å få en prest fra et vanlig benediktinerkloster til å bli en verdslig biskop, var uvanlig. Reinald ville derimot vært mye bedre kvalifisert om han kom fra en ledende stilling i en klosterkatedral.

I 1171 skrev paven til den tidlige biskopen i Stavanger om å fristille en munk til misjonsoppdrag.⁴⁶⁰ Siden han kalles munk, tilhørte han benediktinerne. Den nye biskopen var ikke vigslet, så Åsmunde var nærmeste overordnede enten som fungerende biskop eller som prior. Munken må ha vært i Domkirken.

I 1236 eller noen få år tidligere omtales abbeden i Olavsklosteret i Stavanger.⁴⁶¹ I neste setning omtales prioren på samme *loci*. *Loci* betyr lokasjon, sted eller plass. Men om Olavsklosteret hadde både abbed og prior, var det mer enn 12 prester.⁴⁶² Det var mye for koret i Olavskirken. Prestefellesskapet i Domkirken omtales samtidig som et domkapittel, mens prestefellesskapet i et kloster kalles konvent. Om de brukte konvent og domkapittel som synonymar, var prioren i Domkirken.⁴⁶³ I klosterkatedraler var biskopen abbed, og prioren daglig leder. Et tegn på at konvent og domkapittel ble brukt som synonymar, er stedsnavnet Konventgrunnen. Konventgrunnen var en del av felleseiet for de geistlige ved Domkirken.⁴⁶⁴ Priortittelen kan være brukt i overgangsperioden for lederen av domkapitlet.

Eldbjørg Haug mente at *Olavsklosteret i bispesetets første tid fungerte som et prestekollegium med oppgaver i kortjeneste og messehold ved domkirken*.⁴⁶⁵ Olavsklosteret hadde imidlertid augustinerkorprester. I tillegg er det et stykke å gå fra Olavskleivå og ned til Domkirken, når prestene måtte gå fram og tilbake hele året i all slags vær, og til alle døgnets tider. Hadde dette vært tilfelle, ville det naturlige være å bygge klosteret ved Domkirken, og ikke ved Olavskleivå. Trolig ble Olavsklosteret ikke opprettet før på 1230-tallet.

⁴⁵⁷ Eldbjørg Haug (redaktør): Utstein kloster – og Klosterøys historie, 2005, side 110 – *monachorum*.

⁴⁵⁸ Geirmund Edv. Bull: Et kloster i Stavanger, Stavanger Museums årshäfte, Stavanger, 1910, side 4. Vislie: Bergens Rimkrønike, Utgave etter håndskriftene, Med en undersøkelse av krønikens tilblivelse og kilder, Oslo, 1925, side 18.

⁴⁶⁰ DN XVII nr. 4. En biskop som gikk av, ble korbbror eller gikk i kloster. Se Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 110f. Munken omtales også her kalt *monachum*.

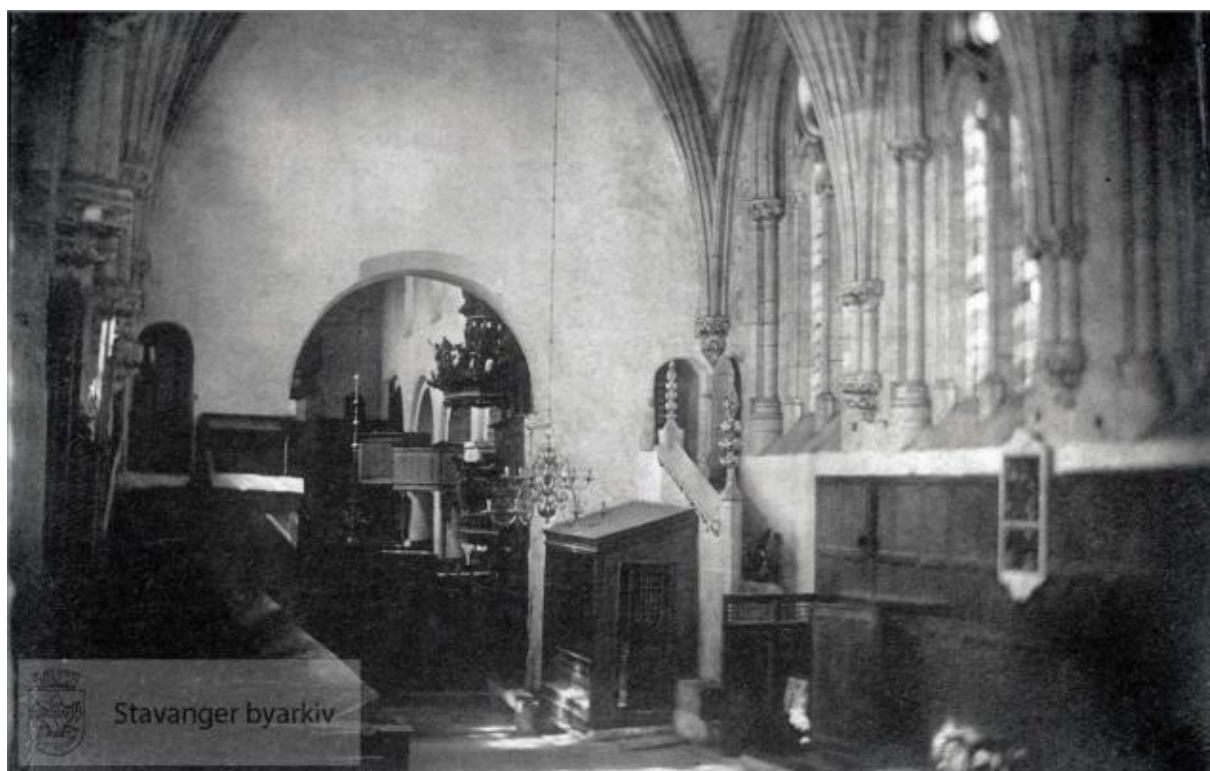
⁴⁶¹ Alexander Bugge: Erkebiskop Henrik Kalteisens kopibog, Christiania, 1899, side 192.

⁴⁶² Eldbjørg Haug: Utstein kloster – og Klosterøys historie, 2005, side 130.

⁴⁶³ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 140.

⁴⁶⁴ Konventgrunnen lå grovt regnet mellom Bergelandsgata og Breiavatnet, og fra Stiftelsesgata til Hetlandsgata

⁴⁶⁵ Eldbjørg Haug: Utstein kloster – og Klosterøys historie, 2005, side 119.

Figur 80: Den gamle korbueveggen sett fra koret mot kirkeskipet. Korbuen er midt på veggen, og de to åpningene ut til lektoriet er ytterst på veggen. Lektoriet var et galleri på korbueveggen mot kirkeskipet. Det var en slags prekestol med tekstlesing, prekener og kirkelige handlinger. Dørene i korbueåpningen er her fjernet. Foto: Hans P. Thykier sommeren 1866.⁴⁶⁶

Domkirken var en klosterkatedral, der prestene levde etter Benedikts regler.

Tilpassinger som klosterkatedral

Sammenhenger mellom bruken, liturgien og utformingen av kirkene er ikke åpenbar.⁴⁶⁷ I England var det mange klostre, og påvirkningen fra klosterbygg var stor. Kirker større enn bygdekirker, kopierte ofte løsninger fra klostre. Noen forhold ved Domkirken er tilpasset bruken som kloster. På grunn av utstrakt kopiering

fra klostre, var dette samtidig vanlige løsninger også for andre kirker.

Korbueveggen som vist i figur 80, dørene i korbueåpningen og dørene i åpningene til lektoriet, hindret menigheten fra å se hva som foregikk i koret. Opprinnelsen til slike korbuevegger er fra klostre, som brukte den for å skille mellom klosterets prester og lekfolk.⁴⁶⁸ De engelske katedralene har ikke lengre korbuevegger som i Domkirken, men det er tilsvarende i en rekke klostre og mindre engelske kirker.⁴⁶⁹ Korbueveggen ble ofte bygd først i en kirke, og er ofte bevart selv om det er gjort store endringer.⁴⁷⁰ I 1869 rev de

⁴⁶⁶ Stavangerbilder.no. SAT 30.6.1866.

⁴⁶⁷ Marit Nybø: Albanuskirken på Selja : klosterkirke eller bispekirke? Avhandling til dr. art. graden, UiB, Historisk-filosofisk institutt, Bergen, 2000, side 171ff.

⁴⁶⁸ Ian C. Hannah: Screens and lofts in Scottish churches, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland, Edinburgh, bind 70, 1936, side 182. Engelsk Wikipedia: Rood screen, besøkt 26.8.2021.

⁴⁶⁹ Se for eksempel Eric Fernie: The Architecture of Norman England, Oxford University Press, 2002, side 208ff.

⁴⁷⁰ John Schofield og Alan Vince: Medieval towns: The archaeology of British Towns in their European Setting, London, 2003, side 182f. Korbueveggen og koret i

korbueveggen i Domkirken, og korbueåpningen ble betydelig større.⁴⁷¹ Domkirken hadde en korsstuke, med et korsalter inne i stuken.⁴⁷² Stuker var små kapeller eller avlukker inne i kirker. Ordet kors kom fra krusifikset som hang på korbueveggen i kirkeskipet.⁴⁷³ Korsalteret var oftest menighetens alter, og sto i midtgangen i kirkeskipet.⁴⁷⁴ Stuken sto et stykke fra korbueveggen slik at prosesjoner gjennom korbueåpningen kunne passere. Stuken hadde steintak og var malt. Den var nok dominerende i kirkeskipet. I klostre var korsalteret plassert slik at klosterets lekfolk fikk plass mellom korsalteret og korbueveggen. Domkirken hadde også et øvre korsalter på lektoriet. Lektoriet var galleriet på korbueveggen i kirkeskipet.⁴⁷⁵

Korbueveggen med korsalteret delte Domkirken i to separate kirker. Det var nødvendig for at klosterdelen skulle fungere.⁴⁷⁶

Den første byggmesteren for Domkirken fulgte normer for klostre, eller

tradisjoner bygd på dem.⁴⁷⁷ **Den ble bygd som en klosterkirke.**

Prestenes boliger

I klosterkatedralene i England hadde prestene hus med inngang til koret, på samme måte som på Utstein kloster. Hus ved Domkirken er vanskelige å påvise, på grunn av alle begravelsene.⁴⁷⁸ Så det er uavklart hvor prestene bodde. Både i kartet fra 1708 i figur 21 og i tegningen i figur 36, er det et bygg like øst for korgavlén. Det er ikke med i figur 81 fra 1793. Omkring 1700 var det på kirkegården minst et bårhus, et kalkhus i Urtegården og to beinhus (ett på hver side av kirken). I 1666 ble et større hus flyttet fra kirkegården til skolen.⁴⁷⁹ Videre fant Gerhard Fischer flere steinsamlinger på utsiden av korveggen i nord.⁴⁸⁰ Her er det muligheter for spekulasjoner, uten at jeg har funnet ut av det.

Domkirken ble bygd samtidig, se Gerhard Fischer: Krypten i Stavanger Domkirke. Oslo, notat 7.8.1968, side 2. Kordørene omtales flere ganger i kirkeregnskapene. Se Arne Kvitrud: Utdrag av utgiftene i kirkeregnskapene for Stavanger domkirke 1666–1822, på kvitrud.no, 2022.

⁴⁷¹ Morten Stige: Stavangerkorets utvidelse og innflydelse. Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo, høsten 1997, side 46. Bredden på åpningen ble økt fra snau 3,4 meter til dagens 5,8 meter, også høyden ble økt betydelig.

⁴⁷² Gaute i Talgjes testament gjengitt i DN II nr. 24: *till krostvkæ gef ek sva mikit at stvkan verði vp gor oc hvælfð oc stæind.* = til korsstuken gir jeg så mye at stuken blir oppført, satt steintak på (hvelvet) og malt (steind). Trolig ble stuken gjenoppbygd etter brannen.

⁴⁷³ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 150.

⁴⁷⁴ Håkon A. Andersen: Olav Kyrrs Kristkirke i lys av liturgi og bibeltolkning, Kongelige Norske Videnskabers Selskab, Skrifter 2, Trondheim, 1995, side 17.

⁴⁷⁵ DN IV nr. 987 fra 14.10.1478: *Korsaltareth nedhersth og Korsaltareth øffra.*

⁴⁷⁶ Ian C. Hannah: Screens and lofts in Scottish churches, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland, Edinburgh, bind 70, 1936, side 182.

⁴⁷⁷ En rekke kirkelige handlinger som prosesjoner, ble utført både i klosterkirker og domkirker. Se Marit Nybø: Albanuskirken på Selja : klosterkirke eller bispekirke? Avhandling til dr. art. graden, UiB, Historisk-filosofisk institutt, Bergen, 2000, side 174.

⁴⁷⁸ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, side 168f.

⁴⁷⁹ Arne Kvitrud: Utdrag av utgiftene i kirkeregnskapene for Stavanger domkirke 1666–1822, på kvitrud.no, 2022.

⁴⁸⁰ Helge Schjelderup: Stavanger Domkirke og Bispekapellet – vedlegg med fotografier av tegninger hos Stavanger museum, 2006–2008, side 30. Tegningen mangler symbolforklaring, og er ikke så enkel å tolke.

Figur 81: Urtegårdsmuren er godt synlig bak trærne i det som nå er Byparken. Muren lå øst og sørøst for Domkirken. På maleriet ser en at muren var høy. Området mellom koret og muren ble kalt for Urtegården. Kongsgård er til venstre og Bispekapellet er mellom Kongsgård og Domkirken. Skolen er til høyre for Domkirken. Utsnitt av maleri av Fredrik Otto von Scheel i 1793.⁴⁸¹

Middelalderens domkirker, klostre, og bispegårder var ofte befestet med høye murer.⁴⁸² Muren mot Skolegården er datert enten til perioden 970–1020 eller 970–1150.⁴⁸³ Mot Kongsgata var det også

⁴⁸¹ Utsnitt av maleriet "Stavanger" i Marcus-databasen, Spesialsamlingene ved UiB. Hentet 20.10.2020.

⁴⁸² Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 150ff.

⁴⁸³ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 165,

murer. Det var trapper for å komme fra gata opp til kirkegårdsmuren med portal og ferist.⁴⁸⁴ I skråningen mot Breiavatnet var Urtegårdsmuren, som vist i figur 81. Denne muren ble bygd en gang mellom 1040 og 1180. Den var 4,5 meter høy, om lag en meter bred, murt med kalkmørtel, og med torv på toppen.⁴⁸⁵

Oppløsningen av klosterfelleskapet

Idealet om et klosterfelleskap for korprestene, var gammeldags på slutten av 1100-tallet. Domkapitler var en ny måte å organisere prestene, og omtales første gang

⁴⁸⁴ Arne Kvitrud: Utdrag av utgiftene i kirkeregnskapene for Stavanger domkirke 1666–1822, på kvitrud.no, 2022, side 68.

⁴⁸⁵ Arne Kvitrud: Var Domkirken tilknyttet et kloster, Lokalhistorisk årbok for Rogaland for 2023, note 167 og 168.

i Norge i 1152 eller 1153, ved opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros.⁴⁸⁶ Bergen fikk domkapittel på slutten av 1100-tallet.

Domkapitlet ble nok opprettet med prester fra klosterfelleskapet ved Domkirken. Grunnen til at Stavanger var seint ute, var nok at det allerede var et prestefelleskap. Hver enkelt prest ble nå på et vis en selvstendig næringsdrivende, med egne inntekter og utgifter, og etter hvert egne bosteder. Med flere aktører ble det etter hvert forskjeller i hvordan prestene drev sin økonomiske virksomhet. Oppløsningen av fellesskapet førte også til strid om retter, som toppet seg på slutten av 1200-tallet. Noen inntekter ble beholdt som et felleseie, for å dekke felleskostnader.

Kong Håkon Håkonsson stadfestet omkring 1233 gaven kong Magnus ga til biskopen i Stavanger. Det var hele byen Stavanger.⁴⁸⁷ Kongens brev ga biskopen offentlig myndighet i byen, og rett til leidangsskatten og straffebøter fra byen.⁴⁸⁸ Brevet er diskutert mange ganger, men tidspunktet tilsier at det også kan være knyttet til oppløsningen.⁴⁸⁹ Privilegier gitt av konger, var gyldige til kongen døde. Den nye kongen bekreftet da normalt bare

⁴⁸⁶ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 99.

⁴⁸⁷ Helge Sørheim: Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by. Bosetningshierarker og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder, UBAS 10, UiB, 2018, side 364 bora.uib.no. Geir Atle Ersland og Arne Solli: Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815, Stavanger, 2012, side 66ff gir hver sine sammendrag av diskusjonene mellom Knut Helle og Eldbjørg Haug.

⁴⁸⁸ DN I nr. 51. Knut Helle: Fra våge til by, Stavanger, 1975, side 128f. NRJ bind I, side 558.

⁴⁸⁹ DN I nr. 51 fra en gang i perioden 1226 til 1245: *Magnus konongs. er hann léét gera til vitnisburðar um. at hann gaf guði oc hinum hælga Sviðuno. bæen sialvan Stafangr*, se også sammendraget i RN I nr. 628: *Den gaven kong Magnus [Erlingsson] i sin tid ved sitt brev gav til Gud og St Svithun, nemlig hele Stavanger by*. Odd Sandaaker mente brevet var fra 1233. Se artikkelen Håkon Håkonson og Stavanger-privilegiet, HT for 1970, side 305.

de eldre privilegiene uten å gå i detalj. Formål med dette brevet, kan ha vært å bekrefte at gaven ikke var en del av fellesformuen. Samtidig kan det være at kong Sverre ikke etterlevde innholdet i brevet.⁴⁹⁰ Brevet viser til Magnus Erlingsson, som var konge fra 1161 til 1184.⁴⁹¹

Da klosterfelleskapet ved Domkirken ble oppløst, kan noen prester ha ønsket å fortsette med klostertilhørigheten, og å leve etter et sett med strenge regler. Mens klosterfelleskapet i Domkirken fulgte reglene til Benedikt av Nursia, så fulgte Olavsklosteret reglene til Augustin av Hippo. Dette var mer tidsriktig for nye klostre på 1200-tallet. Benedikts regler hadde idealene sine fra eremitter i Midtøsten, mens Augustins regler tok idealene fra apostlene. I praksis var det likevel ikke så stor forskjell mellom reglene, så overgangen var liten.

Olavsklosteret omtales første gang i 1236, samtidig som domkapitlet omtales for første gang.⁴⁹² Olavsklosteret og domkapitlet ble trolig opprettet omtrent samtidig.

Da klosterfelleskapet ble oppløst ble fellesformuen delt mellom korprestene, biskopen og Olavsklosteret. Nødvendige bygninger ble satt opp og de flyttet fra hverandre. Dette var ikke gjort på en dag, så oppsplittingen må ha tatt tid. Anders Bærheim argumenterte i hovedsak ut fra

⁴⁹⁰ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 84 med oversettelse av brevet og side 130.

⁴⁹¹ Geir Atle Ersland og Arne Solli: Stavanger bys historie, bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815, Stavanger, 2012, side 67f. Formuleringene minner om et tilsvarende brev om København fra andre halvdel av 1100-tallet. Dette brevet var nok malen for brevet om Stavanger.

⁴⁹² Alexander Bugge: Erkebiskop Henrik Kalteisens kopibog, Christiania, 1899, side 192.

navnene Eiganes og Eikanes, at det en gang var en gård som omfattet Ladegård, Eiganes, Hetland og Eikanes.⁴⁹³ Han har fått støtte i denne tolkningen.⁴⁹⁴ Denne storgården var nok eid av klosteret ved Domkirken fram til 1230-tallet.

Fellesformuen i om omkring Stavanger, kan hypotetisk ha blitt delt som vist i figur 82, der:

- **Korprestene fikk østsiden av Vågen og Østre bydel med Hetland, Konventgrunnen og Eikanes.**
- **Olavsklosteret fikk vestsiden av Vågen med Grimsageren, Eiganes og området langs vestsiden av Breivatnet og Kannik.**
- **Biskopen fikk området mellom korprestenes og Olavsklosterets eiendommer, fra Breivatnet til Vågen, samt Ladegård.**

Etter hvert, ble mange av medlemmene av domkapitelet, proster og sokneprester rundt om i Rogaland.

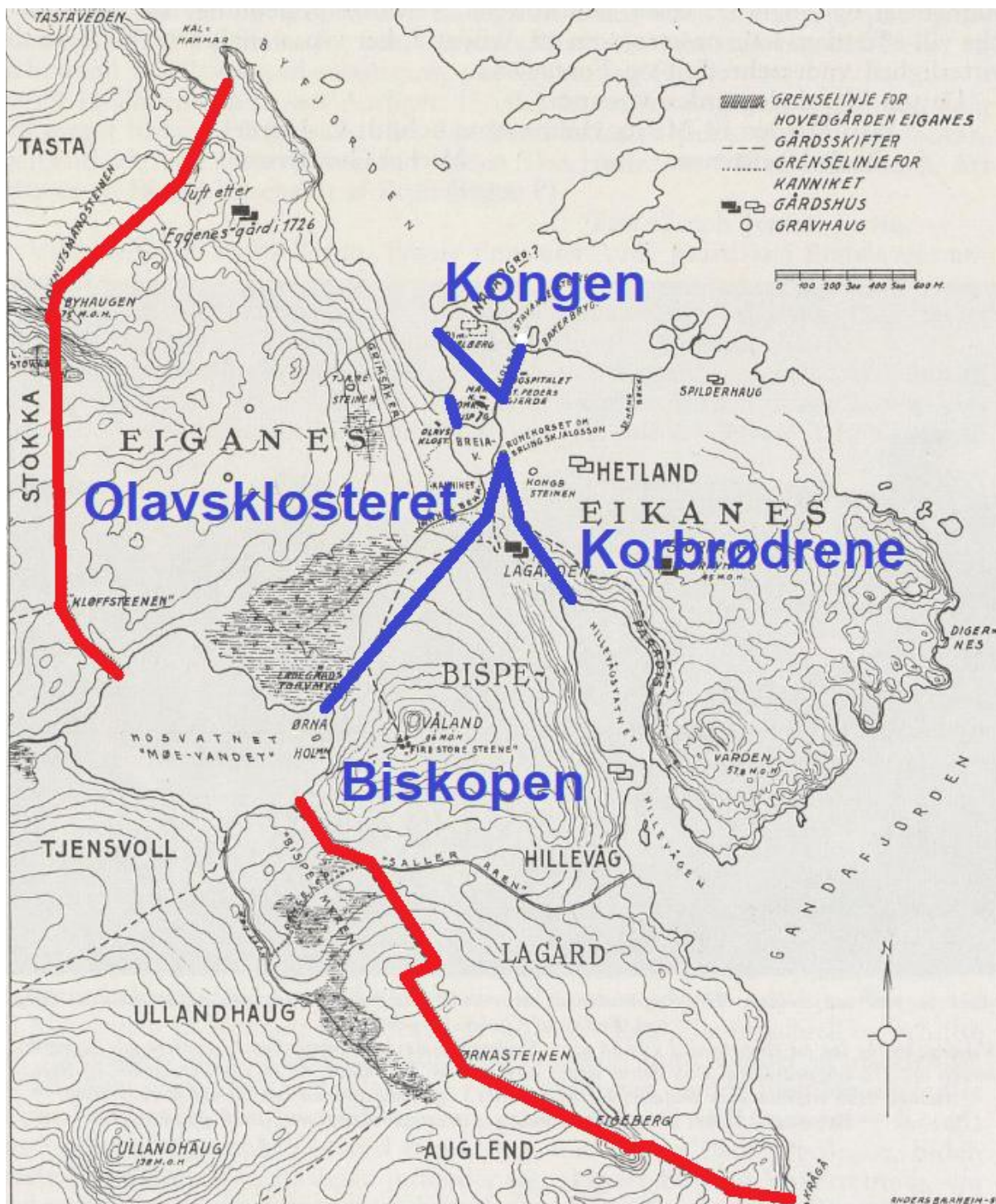
Sammendrag

Det er så mange indisier på at kirken ble bygd som en klosterkirke, at vi må ta det for gitt at det var et klostersonn ved Domkirken. De levde etter regler satt opp av Benedikt av Nursia.

Oppløsningen av klostersonnet ble et viktig steg fra en kirkeby fram mot en vanlig by.

⁴⁹³ Anders Bærheim: En markegangsforretning mellom Bispelagård og Hetland prestegård 1686 på gården Eikanes : med orientering i terrenget og om storgårdens deling i to gårdsparter og Bispelagård, SMÅ for 1958, side 96.

⁴⁹⁴ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 42-50. Frode Iversen: Kongssteinen og navnet Stavanger, Tidsskriftet Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2020.

Figur 82: Anders Bærheims kart med Ladegård, Eikanes og Eiganes.⁴⁹⁵ Jeg har fargelagt yttergrensene med rødt. Jeg har så delt området slik det hypotetisk kan ha ble gjort med blå streker. Olavsklosteret solgte størstedelen av sin eiendom fra andre halvdel av 1200-tallet og utover. Korset i Kongsgata ble grensestein for Olavsklosterets, biskopens og korprestenes eiendommer. En kan også spekulere i om korset også var grensestein for Eikanes og Hetland. En kan spekulere i om Konventgrunnen hørte til Kongens gård, slik at Kongens gård også var knyttet til korset. Men jeg anser det som lite trolig. Noen av byøene kan også ha vært en del av den opprinnelige eiendommen. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

⁴⁹⁵ Anders Bærheim: En markegangsforretning mellom Bispelagård og Hetland prestegård 1686 på gården Eikanes : med orientering i terrenget og om storgårdens deling i to gårdsparter og Bispelagård, SMÅ for 1958, side 96.

Byggearbeidene på Domkirken i 1554–1556

Hva skjedde på 1550-tallet? Hva forteller de om handel? Og om virkningene av reformasjonen?

Finansieringen av vedlikehold på Domkirken var et tilbakevendende problem. Kongen ble eier etter reformasjonen. Han tok seg av inntektene og avlønning, men uten å påta seg ansvaret for vedlikehold.

Innkjøp foregikk i stor grad direkte fra produsenter.

Snekkerarbeid

Domkirken ble ombygd og vedlikeholdt, trolig i perioden 1554–1556.⁴⁹⁶

Det ble kjøpt sperrer til svalene. Sperrer er de skråstilte stokkene i takene. Ordet sval eller svalgang blir nå brukt om en overdekt gang på siden av eller rundt et hus. Men det er ikke noe slikt på Domkirken. Sval må da ha vært brukt både om taket i hovedskipet og de to sideskipene. Det må ha vært brukt takstoler. Brukte de takstoler som minner om det kirken har nå, var det sperrer til å ha om lag to fot mellom hver takstol.

Det ble lagt planker øverst på murene.⁴⁹⁷ Håndverkerne festet så sperrene til lektene. Så la de bord på toppen. Øverst la de tjære.

⁴⁹⁶ Dateringen er i all hovedsak etter NRJ V, side 328-342 og som drøftet av Johannes Elgvin: En by i kamp, Stavanger bys historie, 1536-1814, Stavanger, 1956, side 231 og side 447, note til side 23. Som argument for dateringen viser Elgvin også til at presten Olav Tjøstelsson er omtalt. Han trenger imidlertid ikke være presten på Evje, som Elgvin antar. Alle prestene ble titulert som "herr", men det var ikke Olav. Regnskapet er ikke ført helt kronologisk.

⁴⁹⁷ Stavanger formandskab, Indstillinger, 1875, side 160. Kjetil H. Haaland: Fra Rogalands middelalder, Bygdekirker i stein, monumenter over fylkets aristokrati, Solum forlag, Oslo, 2001, side 64 skrev at en la to parallelle bord på toppen av murene i middelalderkirkene. Det er ikke opplysninger i regnskapet som bekrefter at det også ble gjort slik på Domkirken.

Til sammen ble det kjøpt inn 33 tønner tjære, eller om lag en tønne per 30 kvadratmeter. Det er ingen omtale av takstein eller torv.

Figur 83: Nordsiden av Domkirken med taket på hovedskipet og nordre sideskipet. Disse takene ble skiftet i 1554-1556. Utsnitt av foto: © Terje Tveit, Arkeologisk museum, UiS i 2020.

Mange bord ble også kjøpt inn, men på langt nær nok. Resten ble hogd i skoger der Domkirken var grunneier. Det er oppført utgifter til hoggingen, men uten tall på hvor mye som ble hogd. Det ble kjøpt inn eikebord til korgolv.

En smed lagde spikrer, og en god del ble kjøpt ferdige. En smed slo i tillegg skarvesøm til svalen.⁴⁹⁸ Det var en stor spiker. Det ble også kjøpt inn trenagler og jern. Jernene ble nok brukt til å feste taket til murene.

Det var ikke bare å dra på en byggvarebutikk og kjøpe det de trengte. Bygningsmaterialer ble kjøpt inn fra en rekke steder. Sperrene kom fra Vats. Bordene kom fra Vats, Karmsund, Stølen, Suldal, Jelsa og Avaldsnes. Tjæra kom fra Fedje, Hardanger og Vats. Trenagler ble

⁴⁹⁸ Norsk Ordbok på no2014.uib.no med oppslagsordet Skarvesaum.

kjøpt i Erfjord. Når varene var kjøpt, måtte det fraktes til byen. De ble fraktet dels med Domkirkens egen jekt, og dels med innleide fartøyer. Mannskapet fikk lønn og kost av kirken. Når jektene kom til byen, ble materialene fraktet til kirken, og alt måtte betales.

De som bygde var helst tømmermenn, men også noen båtsmenn. De som er oppført uten yrkestitler kan ha vært medhjelpere. Det ble også betalt for rivingen og for fjerningen av tømmer.

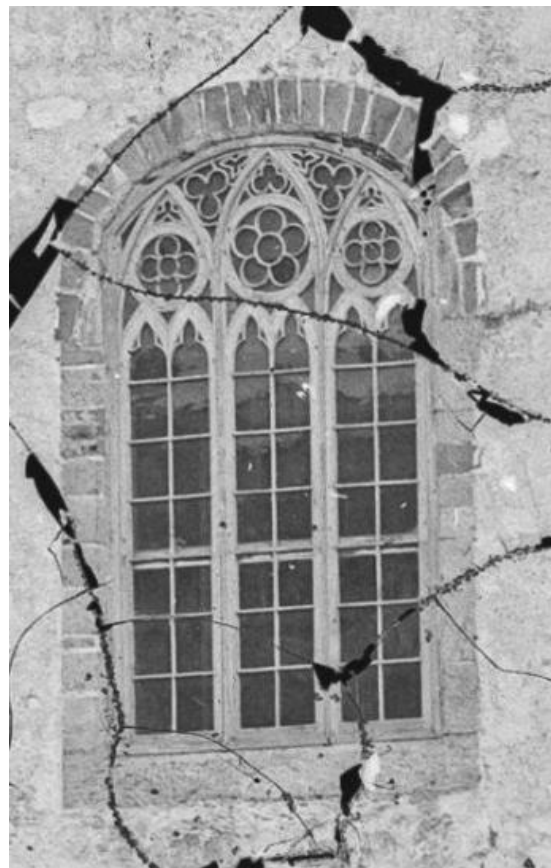
Tømmermennene fikk betalt tre daler for å bygge på kirkegavlen. Tre daler tilsvarer omtrent ti ukers arbeid. Siden det ble gjort større endringer i vestpartiet, kan tømmerarbeidet ha vært å bygge trapp, dør eller golv. Det kan også ha inkludert bygging av og fjerning av stillaser.

Da Mariakirken ble bygd opp igjen etter brannen i 1633 ble byggvarene i all hovedsak kjøpt fra kjøpmennene i byen. 80 år tidligere kjøpte byggherren mesteparten direkte fra produsentene.⁴⁹⁹ Innkjøpene til Domkirken ble i stor grad gjort etter gamlemåten, uten bruk av kjøpmenn.

Murarbeider

Det ble kjøpt inn *sy*. Så murte murmesteren på kirken, og han *slo sy*. At han slo *sy*, betyr at han blandet *sy*. *Sy* var et navn for kalk eller kalkmørtel. Kalkmørtel var kalk og sand.⁵⁰⁰ Det ble også kjøpt inn stein, men uten angivelse av mengde eller type. Gerhard Fischer mente at det store vinduet over hovedinngangen i vest og den øvre

delen av vestpartiet var *antakelig bygd etter 1500*. Figur 85 viser at vestpartiet ble hevet eller at de øverste steinene ble skiftet ut.

Figur 84: Utsnitt av bilde som viser det store vinduet over vestportalen. Her er det en blanding av stiler. Det kan være fra ombyggingene på 1550-tallet. Vinduet er skiftet to ganger siden 1880-tallet. Foto: Knud Knudsen i 1885 eller 1886.⁵⁰¹ Fotografiet er noe skadet.

⁴⁹⁹ Arne Kvitrud: Gjenoppbygging av Mariakirken (rådstuene) i Stavanger i 1637-1638 på kvitrud.no.

⁵⁰⁰ Skrivemåtene er *sy*, *syd*, *sy* og *syidt*. Ordet "Sie" som ble brukt om fugingen av steinkirken Vangen kyrkje på Voss i 1710, har trolig den samme betydningen (Bård Eskeland, e-post til meg 10.10.2020).

⁵⁰¹ Bildet og opplysningene om det er fra Universitetet i Bergen, på marcus.uib.no som bilde ubb-kk-1318-0186.

Figur 85: Steinmurene på sørsiden i overgangen mellom vestpartiet og sideskipet. I sideskipet som er til høyre i bildet, er det steinsetting med steinene lagt flatt over hverandre fra ca. 1150. Nederst i vestpartiet, som er til venstre, er det steinsetting fra slutten av 1200-tallet. Det er steiner på høykant og med småstein i mellom.⁵⁰²

⁵⁰² Hans-Emil Lidén: Bygningane på Halsnøy kloster, i Økland med flere, 2013, side 60. I eldre murverk ble steinene lagt med langsiden flatt og steinene stakk inn i muren for å få best mulig bæring. Da en fikk murverk i gotisk stil var det skjedd en utvikling i styrken til kalken. En satt da steinene på høykant på yttersidene, og fylte inn

Øverst i vestpartiet er det nyere murer der steinene igjen er lagt flatt over hverandre. Disse er nok fra 1550-tallet. Foto: Arne Kvitrud i 2017.

med småstein som fyllmasse. Disse murene omtales ofte som *kistemurer*, med et ytre skall av store fine steiner på høykant, og med stein av varierende størrelse innvendig.

Vinduer og glass

Adam glassmester ble hentet inn fra Bergen.⁵⁰³ Han gjorde først ferdig vinduene i koret. Så satte han inn 30 store og små vinduer. Glassene ble festet med bly. Han jobbet i alt i 22 uker. I tillegg ble det kjøpt inn *jern* til vinduene, som en smed satte på plass. Jernet var nok til jerngitter på vinduskarmer. Vinduet i vestpartiet ble skiftet ut, som vist i figur 84.⁵⁰⁴

Figur 86: Innvendig i Domkirken etter at den gamle korbueveggen ble revet. Bakerst i koret skimter vi glassmaleriene med bilder. Glassene og bildene kan være fra 1550-tallet. Glassene ble ødelagt ved steinkasting ved flere anledninger, og ble skiftet ut på slutten av 1800-tallet. Tresnitt av Chr. Zeuthen etter foto av Carl Lauritz Jacobsen i 1869.⁵⁰⁵

I 1745 ble det fortalt at det var glassmalerier i koret, blant annet ett av en ”katolsk” biskop.⁵⁰⁶ Tresnittet fra 1869 som er vist i figur 86, viser at flere av vinduene i øst hadde tegninger av

⁵⁰³ Han er ikke oppført i borgerboka for Bergen. Se Nicolay Nicolaysen: Bergen Borgerbog, bind 1, 1878.

⁵⁰⁴ Gerhard Fischer: Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen, Oslo, 1964, side 45f.

⁵⁰⁵ Tresnitt *Parti af Stavangers domkirke efter Restaureringen* (Chr. Zeuthen etter foto av Carl Lauritz Jacobsen), Illustreret Tidende, No. 530, 21.11.1869, side 61.

⁵⁰⁶ Bendix Christian de Fine: Stavanger Amptes udførlige Beskrivelse, fra 1745. Utgave ved Per Thorson, Stavanger, 1987, side 64. Se også Skillingsmagasinet: Stavanger Domkirke, 3.12.1853.

mennesker. Adam kan også ha laget vinduene. At de var katolske, trenger ikke bety annet at klærne var gammeldagse.

Arbeidsfolkene

Lønn ble beregnet per dag, og varierte mye mellom yrkene. Dyrest var glassmesteren som tok en daler i uka, men da var bly og glass inkludert. En tømmermann fikk to daler for sju ukers arbeid. I tillegg til penger, ble lønn utbetalt i *naturalia* som blant annet smør, korn, øl, kjøtt, fisk, sølv, en stut og ei ku. Betalingsformen var gunstig for Domkirken da mye av inntektene kom som *naturalia*. Vi ser også at dyr ble kjøpt inn for å betale avtalt lønn.

Mange fikk også kost i tillegg til lønn. Der kirken betalte kosten, ble det kjøpt inn øl, brød, smør, kjøtt, laks, sild og flesk. En arbeider fikk ”fri seng i min gård”, mens de øvrige tilreisende skaffet seg overnatting selv. Glassmesteren fikk også betalt reisen til Bergen.

Finansieringen

Reformasjonen beriket kongen, og ribbet Domkirken, biskopen og korprestene for inntekter. En viktig del av inntektene til korbrødrene var det som ble kalt prebender. Det var samlinger av eiendommer og retter som ga inntekter. Fram til reformasjonen ble prebendene fordelt mellom korprestene. Etter reformasjonen tok kongen kontrollen, og brukte også inntektene i prebender som avlønning for folk i statsadministrasjonen. Biskopen og prestene fikk lønn, som ble bestemt av kongen. Reformasjonen førte til nedleggningen av Mariakirken, Olavskirken og Martinskirken. Trolig ble Peterskirken nedlagt tidligere. Domkirken ble da soknekirke. Soknekirkene var i utgangspunktet lite berørt av reformasjonen, men kongen fikk nå

kontroll over inntektene og eiendommene de andre kirkene hadde før.

Pengene til byggearbeidene kom neppe fra kongen. Trolig var det meste fra en innsamling i bispedømmet.

På tross av arbeidene i 1554-1556, skrev Jon Guttormsson til kongen allerede i 1557 at Domkirken snart faller ned, om den ikke får hjelp med det første.⁵⁰⁷ Han ville ha penger fra kongen, og reiste også til København for å klage. Kongen var ikke lydhør, og det endte med at han mistet jobben. I 1564 skrev kongen at Domkirken var svært forfallen, og beordret geistligheten i bispedømmet til å betale catedraticum som en årlig avgift til Domkirken. Det var for å holde kirken ved like.⁵⁰⁸ Avgiften ble den klart største inntektskilden til Domkirken.⁵⁰⁹ Catedraticum var en avgift fra middelalderen, så dette var nok bare en påminning. Det tok sju år før Jon Guttormsson fikk noe gehør, men det kom ingen penger fra kongen.

Siden har kirken vært restaurert og ombygd en rekke ganger. Vi må nok innse at om vi vil beholde kirken, kommer det stadig nye behov for kostbare restaureringer.

Sammendrag

Innkjøp foregikk midt på 1500-tallet fortsatt i stor grad direkte fra produsenter, uten særlig involvering av handelsborgere.

Finansieringen av vedlikeholdet på Domkirken var et problem. Kongen ble eier av Domkirken etter reformasjonen, og tok seg av inntektene og avlønning. Men uten å påta seg ansvaret for vedlikeholdet.

Kongens ønske om å øke inntektene var driveren for at Martinskirken, Olavskirken og Mariakirken ble lagt ned.

⁵⁰⁷ Andreas Emil Erichsen: Samlinger til Stavangers historie, bind 2, 1906, side 190-192 – *faller snart ned, vden den faar hielp mett thett første.*

⁵⁰⁸ DN VI nr 801 fra 5.5.1564.

⁵⁰⁹ Arne Kvitrud: Stavanger domkapittels jordebok 1571, 2022, side 36 på kvitrud.no.

Biskopens gård fra Breiavatnet til Vågen

Når ble Kongsgård bosted for biskopen? Hva var der tidligere?

Det er uvisst hvor biskopen bodde fram til omkring 1230. Etter oppløsningen av klosterfellesskapet, bodde trolig biskopen på dagens Kongsgård. Den var en del av Biskopens gård. De eldste husene inne på Kongsgård er ikke funnet igjen, men fra midten av 1200-tallet ble det gradvis bygd hus. Eiendommen på Torget var fra 1400-tallet delt i to store eiendommer.

Biskopens bosted

Før klosterets og Domkirkens tid, er det naturlig å peke på kongen som den sannsynlige eieren. Vi vet ikke når biskopen bosatte seg på Kongsgård. De fleste har ment at han bodde der fra bispedømmet ble innført.⁵¹⁰ Jan Hendrich Lexow mente derimot at biskopen bodde i Olavsklosteret. Han mente at biskopen overtok Kongsgård enten da Olavsklosteret flyttet til Utstein omkring 1263, eller etter brannen i 1271 eller 1272.⁵¹¹ Bispepalasset Wolvesey i Winchester som er fra omkring 1110, var mye lenger unna katedralen, enn det Olavskirken var fra Domkirken. Winchesterkatedralen var også en klosterkatedral med benediktinermunker. Siden Olavsklosteret neppe er eldre enn omkring 1230, bodde ikke biskopen på Olavsklosteret. Han kan likevel ha bodd i dette området, før det ble et kloster.

⁵¹⁰ Anton Wilhelm Brøgger: Stavangers historie i middelalderen, Stavanger, 1915, side 17. Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 93. Trond Meling: Kongsgård – Middelalderens bispegård i Stavanger, Stavangeren, 2013, side 125.

⁵¹¹ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, SMÅ for 1960, side 35f.

I 1183 ble privilegiene til Sankt Knuds klosteret i Odense bekreftet. Ett av vitnene var biskop Henrik av Hetland.⁵¹² En vanlig tolkning er at det var en avskrivningsfeil for Stavanger, siden biskop Eirik Ivarsson i Stavanger skrev navnet sitt på latin som Henricus. Det er også andre forslag.⁵¹³ Odd Sandaker argumenterte for at biskop Eirik bevisst skrev seg til Hetland: *Hetland må då ha femnt om mykje av den sentrale bygrunnen... Dermed vert det fullt tenkjeleg at kyrkjestaden eingong kan ha hatt namn etter Hetland-garden.*⁵¹⁴

Biskoper skrev seg normalt ikke til en gård, men Sandaker viser eksempler med vakling mellom gårdsnavn og bynavn fra Trondheim og i Danmark. Dersom Domkirken sto på gården Hetland, kan Kongsgård også ha vært en del av Hetland. Da er vi like langt med hensyn til biskopens bosted. Enda en tolkning er at biskopen faktisk bodde på det som ble prestegården Hetland, men vi mangler arkeologiske funn som kan fortelle oss hvor. Så konklusjonene er ikke åpenbare.

Biskopen trenger ikke å ha bodd på Kongsgård før etter omkring 1230.

Bebyggelsen

Biskopens gård strakte seg i senmiddelalderen fra Breiavatnet til Vågen. Det er ikke bevart gammel trebebyggelse på Kongsgård. Like nord for

⁵¹² RN 1 nr. 173 - *Henricus Hethlandensis episcopus*.

⁵¹³ Eldbjørg Haug: Fra Stavanger-kirkens tidligste historie. Historisk Tidsskrift, 2009, side 478. Ordet *Hethlandensis* er brukt blant annet i DN 2 nr. 2 fra ca. 1190 om Shetland. Men Shetland hadde ikke biskoper.

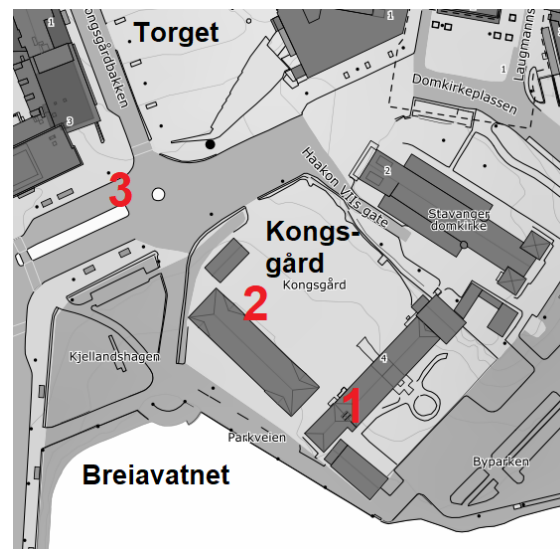
⁵¹⁴ Odd Sandaker: Biskopen til Finnøy, HT 1984, side 325ff.

skolebygget var det likevel rester av et såkalt stolpehus, med en tømmerstokk fra en laftet vegg og en stolpe gravd ned i jorda. Stolpehus sto på stolper som var gravd ned i bakken, og var støttet sideveis av steiner. Bygget var trolig rektangulært, med fasaden mot Kiellandshagen.⁵¹⁵ Årringene viser at stokken er hogd en gang mellom 1060 og 1090, mens stolpen var hogd omkring 1160.⁵¹⁶ Om huset ble bygd omkring 1160, kan de ha gjenbrukt en gammel stokk. Dateringer av trebiter over husrestene, tydet på at bygningen var revet før midten av 1200-tallet.⁵¹⁷ Vi vet ikke hva huset ble brukt til.

I hovedbygget på Kongsgård er steinkjelleren som kalles rom 007, eldre enn 1250. Dette kan opprinnelig ha vært et brannsikkert bryggerhus.⁵¹⁸ Resten av steinhusene på Kongsgård kommer jeg tilbake til.

Det var rester av det som kan ha vært fire hus i Haakon VII's gate på oppsiden av Kongsgårdbakken 3. De var fra engang mellom slutten av 900-tallet til andre halvdel av 1000-tallet. Minst ett av husene kan fortsatt ha vært i bruk til en gang før midten av 1200-tallet. Dette huset hadde

grunnmur.⁵¹⁹ Vi vet ikke noe om størrelsen på huset.

Figur 87: Hus på Biskopens gård som var i bruk i perioden 1090-1250. 1 er kjeller 007 fra omkring 1220-1250, 2 er stolpehuset fra ca. 1170 og 3 er huset fra slutten av 1000-tallet ved Kongsgårdbakken 3. Basiskart fra Norgeskart.no. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Ved rivingen av byfogd Christensens gård i 1900, var det i kjelleren noen kolossale murer, slik at man kunne tro de var til en festning. Gården lå øverst på Torget, og omtrent rett overfor inngangen til Kongsgård. Murene besto av gigantiske steiner, og delvis klebersteinsblokker. En del av dem viste spor av ornamenter. En stein var fra et hjørne i en vindusnisje. Andre hadde spor av gotiske søyler i hjørnene.⁵²⁰ Ordet gotisk indikerer at det er yngre enn omkring 1220. Hva kjelleren var brukt til opprinnelig, er ikke lett å si.

⁵¹⁵ Trond Meling: Bispegården i Stavanger – Gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen, Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2004, side 203f.

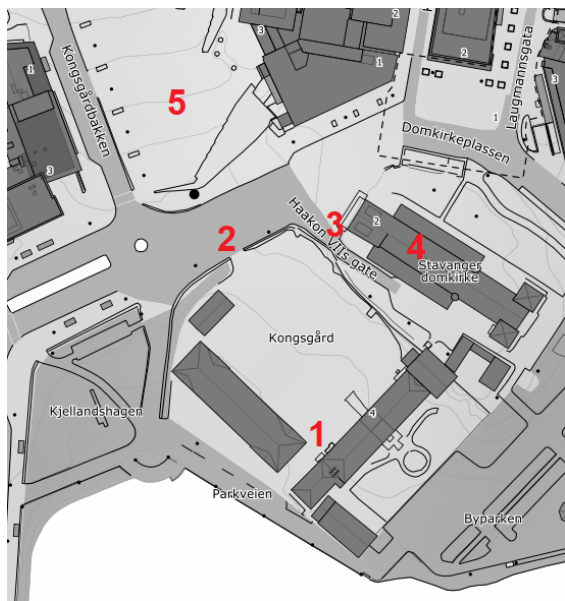
⁵¹⁶ Terje Thun: Detrokronologi – Eiganes, gnr. 58, NTNU, 16.2.2009, og Terje Thun: Detrokronologi B-229 Stavanger– Eiganes, gnr. 58, NTNU, 17.11.2010. Begge brevene er i AM, Topografisk arkiv, mappe 12h (sak 159/1999).

⁵¹⁷ Trond Meling: Bispegården i Stavanger – Gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen, Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2004, side 205..

⁵¹⁸ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, side 148.

⁵¹⁹ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004-2006, NIKU, oppdragsrapport 75/2016/1, Oslo, 2016, side 86f om felt 3 grøft. Det var også seks ildsteder som kan være fra 1100-tallet, som trolig bare ble brukt en gang, og trolig var utendørs.

⁵²⁰ SA: Fra gamle dage, 13.9.1900 fortalte også at dette hadde vært brukt som en fyllearest med fem celler adskilt med en alens murer. Se også kartet i Hans Eyvind Næss: Stavanger byselskaps historie 1832-2023, Stavangeren nummer 1 i 2023, side 33 som viser byfogd Christensens gård.

Figur 88: Funnsteder med matavfall fra Biskopens gård og Domkirken, er markert med rødt. De fleste mangler dateringer. Punkt 1 var rester av kveg, svin, sau, fisk og østers i Skolegården.⁵²¹ Punkt 2 er på fortauet utenfor porten med kjøkkenavfall, sauebein og østerskall.⁵²² Punkt 3 er en avfallsdyngje med østersskall, dyrebein og bukkehjørn i og like utenfor vestpartiet av Domkirken.⁵²³ Punkt 4 er matavfall i vestpartiet, skipet og koret. Punkt 5 er matavfall i fyllmasser på Torget. Basiskart fra Norgeskart.no. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

I 1318 overlot abbeden på Utstein til biskopen en ca. fem meter bred vei mellom åkrene og badstuene. Den gikk fra Breiavatnet og opp til gårdsledet som gikk til Olavskirken.⁵²⁴ På grunn av brannfaren ble badstuer plassert utenfor

tettbebyggelsene.⁵²⁵ Badstuen tilsier at det neppe var tettbebyggelse i området mellom Olavsklosteret og Biskopens gård.

I vikingtid og tidlig middelalder var det i Rogaland mest vanlig med langhus med grindverk.⁵²⁶ Laft kan ha vært det mest vanlige i byene.⁵²⁷ Laft er kjent fra bolverk som ble brukt til bryggen på Torget ca. 1120-1150, og altså på Kongsgård på 1200-tallet.

Brønner

Brønner og vaskeplasser var viktige for det indre livet i middelalderbyer.⁵²⁸ På Kongsgård var det en innvendig brønn i kjeller 007 i hovedbygget. Den er fra perioden 1225-1385.⁵²⁹ Det var også en brønn i Skolegården, av ukjent alder. Brønnhuset vises i figur 96. Brønnen på Torget ble laget etter utbyggingen av kaien midt på 1200-tallet. Det var også innvendige brønner i hus ved Torget, men de er av nyere dato. Dersom det var en bybebyggelse omkring 1200, burde det

⁵²⁵ Knut Helle: Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536. Bergen bys historie, bind 1, Bergen, 1982, side 496.

⁵²⁶ Trond Løken: 4000 år med trehus i Rogaland, Sølvberget Magasin, nr.2, Stavanger, 1995, side 8.

⁵²⁷ Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 77. Knut Helle: Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536. Bergen bys historie, bind 1, Bergen, 1982, side 209f skriver det samme om Bergen. I Bergen kjenner en de første laftede husene fra 1200-tallet.

⁵²⁸ John Schofield og Alan Vince: Medieval towns: The archaeology of British Towns in their European Setting, London, 2003, side 62f.

⁵²⁹ Per Haavaldsen: Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med ombygging Stavanger Katedralskole, Kongsgård, Eiganes gnr. 58, bnr. 502, Stavanger kommune 2000-2001. Oppdragsrapport (B), AmS, 11.8.2002, side 12 oppga 1225-1390. Dateringen til 1225-1385 (T-15631) er fra Steinar Gulliksen og Fred H. Skogseth: Dateringsrapport DF-3318, i AM, topografisk arkiv, Kongsgård rehabilitering mappe 2. Øystein Ekroll: Synfaring til utgravningene i Kongsgård, Stavanger, 3.4.2001, notat i Riksantikvarens arkiv; tolket den som *brønn eller synkekum(?)*. Haavaldsen på side 12 tolket den som en brønn.

⁵²¹ Joanna R. Steen: Grøft ved avløpsledning for overvann på Kongsgård skole, AmS, notat for topografisk arkiv, 29.11.1995, side 5f.

⁵²² Jan Hendrich Lexow: Funn av mur utenfor Kongsgårds hovedport 24. – 25. januar 1962, Stavanger Museum, 25.1.1962. AM, Topografisk arkiv, Kongsgård rehabilitering 1999-2002, mappe 9.

⁵²³ Stavanger Museums løpenummer 4219 i AM, Topografisk arkiv, Stavanger, mappe 4 og Ab, 1939, side 164. Det er noen forskjeller i beskrivelsene i disse to kildene. Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004-2006, NIKU, oppdragsrapport 75/2016/1, Oslo, 2016.

⁵²⁴ DN II nr. 134 *sem vpp gengr til Olafs kirkiu*.

også ha vært brønner i allmenninger. Brønnene mangler, men det var vann i Breiavatnet. I Breiavatnet kunne de også vaske klær.

Plasseringen av de kjente brønnene er ikke ideell, om det hadde vært en bybebyggelse på eller ved Torget.

Fruehuset på Torget

Biskopens gård hadde sjøhus, kai og brygge i Vågen, men ingen naust er omtalt. En mulighet er at biskopens naust var i Hillevågsvatnet. Ladegård var en del av Biskopens gård. Ordet lade betyr opplagerplass, losse- og lastested og viser dessuten til handel.⁵³⁰

Det var en langstrakt eiendom fra Haakon VII's gate til Gårdsbrygga ved Vågen. Både eiendommen og hovedhuset gikk senere under navnet Fruehuset.⁵³¹ Eiendommen lå dels på Torget og dels i Kongsgårdsbakken. Fruehuset ble kjøpt av Stavanger kommune i 1863, og så revet.⁵³²

Vi kan følge eiendommen tilbake til byens siste katolske biskop.⁵³³ Han hadde et naust og ei smie på tomte. Det var også en stor steinmur med rundbuevinduer. Den er sammenliknet med kjelleren på Kongsgård.⁵³⁴ I 1924 ble kjellermuren

omtalt som *usedvanlig svær*.⁵³⁵ Dette var nok biskopens sjøhus. Grunnmuren er neppe eldre enn slutten på 1400-tallet.

Sørøst på tomte og nær allmenningen, var det rester av bolverk som har stått i sjøen. Bolverk var satt sammen av laftede tømmerstokker, og fylt med stein og jord. Det var tre kasser med bevart treverk og steinfylling. De var om lag tre meter i lengde og bredde, og raget trolig en meter over havnivået.⁵³⁶ Til sammen var den utgravde delen av brygga, om lag ti meter lang.⁵³⁷ Den ene stokken i brygga er hogd like etter 1129 og den andre kort tid etter 1141. En tredje stokk var hogd vinteren 1120-1121.⁵³⁸ Brygga var ei utstikkerbrygge i retning mot nordvest.⁵³⁹ Hele den utgravde delen av brygga lå innenfor kaikanten fra 1220-1250. Brygga kan være Bispebrygga som er omtalt i 1297, men den må i så fall ha fortsatt utenfor kaikanten.⁵⁴⁰

⁵³⁰ Helge Sørheim: Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by. Bosetningshierarker og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder, UBAS 10, Universitetet i Bergen, 2018, side 42. På bora.uib.no.

⁵³¹ Navnet Fruehuset kan være etter Anna Wilhelmina Pedersdatter Bredal (1709-1782), som ellers omtales som fru Valentinsen, eller Barbra Trondsdatter (død tidligst i 1615).

⁵³² Forhandlingsprotokollene for formandsskabet for 1863-1864, side 3ff forteller 25.11.1863 at handelen var i ferd med å bli gjort.

⁵³³ NHD for 1607, side 83-85: Hoskuld hadde ... *pa same grund hafft en smidiebod och en siøbod staaende*, ... (på side 83) og ... *sin siøbod der staaendes och en smedie strax offen for siøboden* (på side 84).

⁵³⁴ SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 4, med tre brødre Erikssen som kilde.

⁵³⁵ SAS, PA 1 Anders Bærheim, boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 3.

⁵³⁶ Katharina Lorvik: Stavanger, i Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 50.

⁵³⁷ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 41.

⁵³⁸ Terje Thun: Dendrokronologi - tømmer fra Stavanger Torg, NTNU, 17.10.2007, med et vedlegg av Paula Utigard Sandvik med nærmere omtale av stokkene, 2008, side 5-6 og Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 43.

⁵³⁹ Katharina Lorvik: Stavanger, i Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 50 og Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 39 og vedlegg side 57.

⁵⁴⁰ DN II nr. 39 a *biscops bryggiu*.

Figur 89: Restene av et bolverk på Torget. Tømmerstokker er laftet sammen i en firkant, og fylt med stein. Dette er den ytterste delen av brygga fra 1100-tallet. Foto: © Stan Reed i NIKU i 2005.⁵⁴¹

I Oslo er bolverk tolket som fundamenter for sjøboder, med gangveier inn til land, eller for omlasting mellom store og små skip.⁵⁴² I Bergen var det også mest vanlig at det sto hus på bolverkene, og ikke kaier

eller brygger.⁵⁴³ I 1600 omtales bolverket som husene på Fruehuset sto på.⁵⁴⁴

Fra 1600-tallet omtales et steinbygg oppe på Torget. I Bergen var steinhus sjeldne, mens *overjordiske kjellere* var vanlige.⁵⁴⁵ Dette var kjellere som bare var delvis nedgravd. Ofte hadde de hvelv, og ble da kalt brannfrie. I bygårder i Bergen var de oftest plassert lengst fra sjøen. Dette steinhuset passer med beskrivelsene fra Bergen, og var nok smia til biskopen. Huset er da neppe eldre enn 1500. Bygget er omtalt som brannsikkert, og hadde da hvelvet steintak.

⁵⁴¹ Unimus.no bilde Sf122092, med tittelen *Tusenårsstedet, overvåking 2005*. Bilde fra Åge Pedersen med UiS. Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2019, side 104.

⁵⁴² Jan Brendalsmo og Petter B. Molaug: To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300, Collegium Mediaevale, 2014, side 184.

⁵⁴³ Knut Helle: Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536. Bergen bys historie, bind 1, Bergen, 1982, side 208.

⁵⁴⁴ 25.3.1600 - Digitalarkivet, NRA diplomsamling, dokumenter, 1600, side 38ff: ... *och Buleverk som førne Martehenn Nielssens huse nu paabøgd staar...*

⁵⁴⁵ Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2019, side 104.

Kokkegrunnen

Kokkegrunnen var på 1800-tallet en langstrakt eiendom fra Haakon VII's gate til Vågen. Nederst er Christian Lous Langes plass, som også kalles Ankertorget. Resten er i Ankerbygget og Kongsgårdbakken 3. Grensen mot Fruehuset var langs det som nå er fasaden på Ankerbygget og Kongsgårdbakken 3 mot Torget. Det var et sjøhus på Ankertorget.⁵⁴⁶ Eiendommen ble kjøpt av jernbanen i 1875, og husene ble revet litt etter litt.⁵⁴⁷ Til eiendommen hørte fra gammelt en hage som lå mellom Øvre og Nedre Strandgate, og en hage mellom Øvre Strandgate og Kirkegårdsstredet i dagens Haakon VII's gate.

Figur 90: Fra venstre er Romsøegården, så Kongsgårdbakken 3 og Ankerbygget med Ankertorget nedenfor. Den hvite bilen står i det som var Nedre Strandgate, og i det som var stranda omkring år 1000. Grensen mellom Fruehuset og Kokkegrunnen var ved fasaden av Ankerbygget og Kongsgårdbakken 3. Foto: Arne Kvitrud i 2019.

Kokkegrunnen omtales også som Kokkshus, og hadde sine navn fra Guren Kokk eller noen i hennes familie. Hun solgte tomte omkring 1480. Det er rimelig å tro at Guren Kokk også hadde hus her. Kongen var grunneier på 1600-tallet. Så Kokkegrunnen var utskilt fra Biskopens gård. Ordningen med grunnleie oppsto på

⁵⁴⁶ Axel Kielland: Familien Kielland med dens kognatiske accendents, Christiania, 1897, side 138.

⁵⁴⁷ Indstillinger og Bilage forelagte Stavanger Repræsentantskab i 1878, side 78ff.

1400-tallet, så eiendommen ble neppe blitt skilt ut lenge før 1480.

Tomta til Ankerbygget ble gravd ut til under havnivået. Det var store mengder fyllmasser, med blant annet flere store tømmerstokker. Det var nok rester av bolverket som omtales i 1634.⁵⁴⁸ Blant funnene fra Kokkegrunnen er også en del profilerte klebersteiner og overdelen av et romansk vindu i kleberstein.⁵⁴⁹ De var nok fra en kirke, men det er ikke tegn til noen kirke her.

Figur 91: Sjøhuset på Kokkegrunnen er det hvite sjøhuset, omtrent midt på bildet med båter foran. Steinhuset er den lille bygningen, litt lengre oppe til venstre med en rød ellipse rundt. Like til venstre for sjøhuset er Torvebyggen. Utsnitt av foto av Carl Lauritz Jacobsen fra 26.8.1867, Statsarkivet i Stavanger.⁵⁵⁰

På denne tomte lå det også en liten steinbygning som vist i figur 91.⁵⁵¹ Veggene hadde steiner av varierende størrelse og skiferheller. Golvet hadde

⁵⁴⁸ 9.4.1634 - Digitalarkivet, NRA diplomsamling, Dokumenter, 1634, side 41ff: ... med boelluerck...

⁵⁴⁹ Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2019, side 105.

⁵⁵⁰ SAS, Fotoarkivet etter Thomas Gjesteland med tilvekstnummer SAS-1990-10:83 med teksten *Photograferet Stavanger 26. august 1867*.

⁵⁵¹ Axel Kielland: Familien Kielland med dens kognatiske accendents, Christiania, 1897, side 138.

brostein med uregelmessig størrelse.⁵⁵²
Huset var neppe eldre enn 1500-tallet.

Almissegården

I 1562 strakte Kokkegrunnen seg opp til epletreet ved Almissegården. Kokkegrunnen var her 34 sjællandske alen bred.⁵⁵³ Bredden samsvarer med den øverste delen av Kokkegrunnen, fra Øvre Strandgate opp mot dagens Haakon VII's gate. Almissegården var da like på oppsiden av Kongsgårdbakken 3. Som vist i figur 87, er det her funnet grunnmurer. Men om murene er fra Almissehuset er uvisst. Ett av disse husene var i bruk til 1200-tallet.

Almissegården var nok et fattighus, med røtter tilbake til middelalderen. Som navnet sier, var driften basert på almisser.

Nasargård

Biskopen ga bort Nasargård en gang mellom 1255 og 1276.⁵⁵⁴ Det må ha vært et sted der biskopen var grunneier, nær Torget eller Kongsgård. Nasargård omtales bare denne ene gangen. Navnet betyr nasegården.

Sammendrag

Det er uvisst hvor biskopen bodde fram til omkring 1230. Etter oppløsningen av klosterfellesskapet ved Domkirken, bodde biskopen på dagens Kongsgård.

De eldste husene inne på Kongsgård er ikke funnet igjen, men fra midten av 1200-tallet ble det gradvis bygd både trehus og steinhus.

⁵⁵² Arne Kvitrud: De indre delene av Vågen i Stavanger fra middelalderen til tidlig på 1600-tallet, SMÅ for 2019, note 93.

⁵⁵³ NHD for 1599, side 233.

⁵⁵⁴ DN IV nr. 54. *herra Þorgils biscop ... gaf Nasargarð sira Þorgeire korsbræðr frenda sinum, oc Sigurði tambalda maghe sinum* - biskop Torgils ga Nasargård til sin frende korbros Torgeir og til sin svoger Sigurd Tambalda.

Den tilhørende eiendommen fra Haakon VII's gate og ned til Vågen, ble delt i to store eiendommer kanskje omkring 1400.

Kongsgård som bispeborg

Når ble Kongsgård en borg? Hvor var borgmurene? Hvor var fangetårnet?

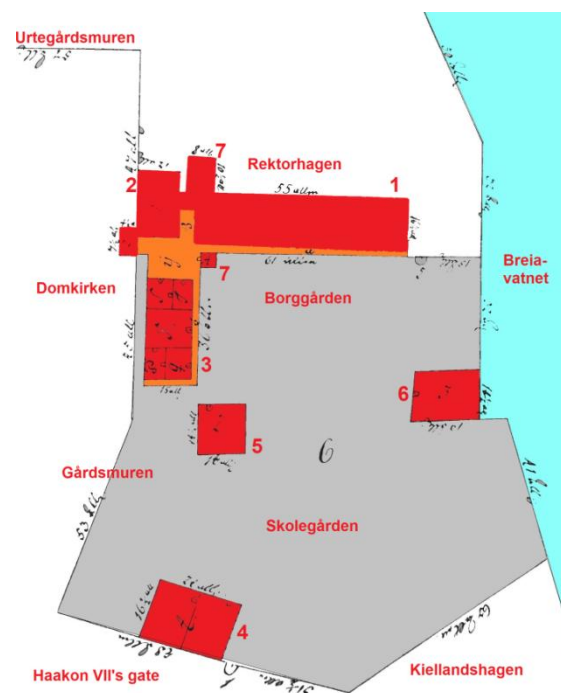
Omkring 1310-1340 ble det bygd en 6,5 meters høye borgmurer rundt Kongsgård. Borgen var godt tilrettelagt for forsvar. Biskopen kunne ha opp til 40 soldater i sin tjeneste. Skolegården kunne gi plass til en stor del av byens befolkning.

Hvor var borgmurene?

I 1515 fortalte abbeden på Utstein kloster at han ble fengslet i tårnet i borgen på Kongsgård.⁵⁵⁵ Steinbyggene i bispeborgene i Norge har flere fellestrekk. Et av dem var at ytterveggene i steinhusene var bygd sammen med høye murer slik at de dannet et åpent gårdsrom – en borggård.⁵⁵⁶

Muren fra Bispekapellet til Haakon VII's gate, var tre meter høyere enn i dag. Det var også en spissbuet portal nær Bispekapellet. En rest av den kalkede muren sto igjen på 1800-tallet, og er vist i figur 93. Klebersteinsportalen var forholdsvis rikt utsmykket. Det var også en slitt helle, som kan være dørhellen i portalen.⁵⁵⁷ Oppe på muren var det lagt store heller.⁵⁵⁸ Hellene gjorde det lett å

forflytte seg. Muren mellom Kongsgård og Domkirken ble ofte kalt for Gårdsmuren.

Figur 92: Jeg har lagt farger på et utsnitt av kartet over Kongsgård fra 1727. Rødt er hus, oransje er verandaer og grått er skolegården. Hus 1 er hovedbygget, 2 er Munkekirken som nå kalles Bispekapellet, 3 Bygget som trolig var biskopens bolig i middelalderen, 4 er stallen, 5 er stabburet, 6 er ildhuset og 7 er to trappehus. Jeg har også satt på noen stedsnavn som brukes i teksten.⁵⁵⁹ Verandaer på utsiden av husene ble mote midt på 1500-tallet. Ukjent karttegner. Tegning: Arne Kvitrud i 2023.

Muren mot Domkirken er i dag 3,5m høy ved Bispekapellet, så samlet var muren om lag 6,5m høy.⁵⁶⁰ Muren har rast sammen flere ganger, og var derfor neppe laget for jordtrykk. Oppfyllingen av jord mellom

⁵⁵⁵ DN VII nr. 540 fra 1515 - *Tha kom ieg op i tornett..., ieg haffdhe sidhet i toorn i c dygn...* og *Tha kom welbyrdig swendh Hans Ericson och flere godhe mendh met hanum och bwdhe segh i borghen for meg...* DN VII nr. 539 fra 1515 - *eductum in turrim suam Staffuangrensem...* Som betyr: ført inn i tårnet i Stavanger. Ordet tårn er også brukt som synonymt med fengsel. Se Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 31. Jeg har ikke funnet *turrim* (dativ av *turris*) brukt på samme måte. Så her er nok tårnet et tårn.

⁵⁵⁶ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, note 103.

⁵⁵⁷ SA: Utgravingen ved bispekapellet - rapporten, 19.3.1918.

⁵⁵⁸ Stavangeren, 3.3.1918, side 3.

⁵⁵⁹ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, note 104.

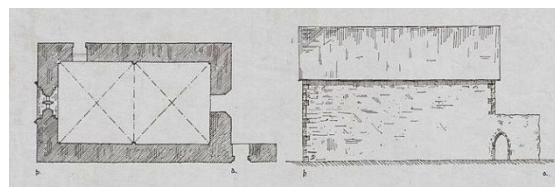
⁵⁶⁰ Lars Olav Johansen: Arkeologiske undersøkelser i Byparken og rundt Domkirken, Eiganes gnr 58, Stavanger kommune 2005. AM saksnummer 2005/06, Stavanger, 2005, side 19.

Domkirken og veggen er nok av nyere tid. Fra porten i muren kan det ha vært en gangbro over til Bispeportalen i Domkirken.⁵⁶¹ Hele muren rundt Kongsgård var nok minst 6,5 meter høy og like høy over det hele. Det var for å unngå å ha et svakt område, og for å kunne forflytte tropper på toppen. Seks meter ble også ofte regnet som minstehøyde for murer i borger.⁵⁶² I 1918 ble det funnet 26 trappetrinn av stein fra en vindeltrapp ved Bispekapellet.⁵⁶³ Trinnene er i snitt 25cm høye, som i sum gir 6,5m.⁵⁶⁴ Høyden tilsier at trappa sto ved muren. Trappene var nok i bruk i 1526, da biskopens folk sto på murene og fulgte med på at kongens menn ble banket opp på utsiden.⁵⁶⁵

Huset og muren ved Haakon VII's gate

”Huset på muren” kalles også ”huset til gaten”. Den lå ved dagens Haakon VII's gate, og var en del av borgmuren. To murmestre jobbet i 1608 i ni dager med murene til kjelleren og to kalkslåere i 12 dager med kalkingen.⁵⁶⁶ Trolig reparerte de det eldre bygget. I 1684 ble huset revet, og i 1727 var det bygd en stall i stedet. Stallen

er vist i figur 92.⁵⁶⁷ Huset hadde i 1608 to etasjer over kjelleren.⁵⁶⁸ Hus med tre etasjer omtales første gang i Bergen og Oslo midt på 1300-tallet.⁵⁶⁹ Huset mot gata var da neppe eldre enn 1300-tallet.

Figur 93: Plantegning av Bispekapellet til venstre. Til høyre er snittegningen av Bispekapellets vegg sett fra Domkirken, sammen med portalen og den resterende tre meter høye overdelen av Gårdsmuren. Portalen har samme stil, og var av samme alder som koret i Domkirken. Portalen ble revet i 1867.⁵⁷⁰ Tegning: Håkon Thorsen i juli 1876 etter skisser av Henrik Thrap-Meyer.⁵⁷¹

I 1962 ble hjørnet av huset funnet, to meter utenfor hovedporten. Veggen gikk parallelt med gjerdet.⁵⁷² Veggen ble avdekket igjen i 2005. Murens bredde ble flere steder målt til 2,2m på fortauet.⁵⁷³ I 2002 ble den andre langveggen funnet en meter på innsiden av dagens gjerde. Denne var 2-2,2 meter bred.⁵⁷⁴ Huset strakte seg fra porten til

⁵⁶¹ Det var også en bro mellom bispeborgen og Hallvardskirken i Oslo fra 1200-tallet, for lettere atkomst. Se Live Johannessen og Jan-Erik G. Eriksson (redaktører): Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger, Riksantikvaren, Oslo, 2015, side 38.

⁵⁶² Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, 1996, side 31 om forholdene i Sverige.

⁵⁶³ SA: Har trappetrinene tilhørt Domkirken? 19.3.1918 skrev 25-26 av disse trin. Ab 1917, side 169 skrev ca. 26 trappetrinn.

⁵⁶⁴ Geir Magnussen og Ann Meeks: Rekonstruksjon av vindeltrapp fra koret i Domkirken i Stavanger, Stavanger, 12.4.2013. AM topografisk arkiv – Domkirken 3.

⁵⁶⁵ DN VII nr. 618 fra 1526: *stode alle po biscopsgordens mwren och soe po mith folch bleff slaget.*

⁵⁶⁶ Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Lensregnskaper, bilde 190 fra 1608: Stavanger len, 1605-1611 på digitalarkivet.no: *Giffuett Phillipus Murmester och Knud Murmester for Mur och Kielder att gjøre ferdig Neden Husett thill gaden...*

⁵⁶⁷ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, note 161.

⁵⁶⁸ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 41: *... for thez huss paa Muren thill gaden inden Udi med Loffie offuen Och nedeen...* Jeg leser det som: Ga Kristen snekker i arbeidslønn for huset på muren til gaten inne (og) ute, med loft oppe og nede...

⁵⁶⁹ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, note 163.

⁵⁷⁰ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, side 158 note 146.

⁵⁷¹ Stavangerbilder.no - Ka_0028_T0036_001_003.

⁵⁷² Jan Hendrich Lexow: Funn av mur utenfor Kongsgårds hovedport 24. – 25. januar 1962, Stavanger Museum, 25.1.1962. AM, Topografisk arkiv, Kongsgård, mappe 9.

⁵⁷³ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 55.

⁵⁷⁴ Trond Meling: Bispegården i Stavanger – Gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en

Gårdsmuren.⁵⁷⁵ Huset var innvendig om lag 26m langt, med tre meters innvendig bredde i tre høyder.⁵⁷⁶ Murtykkelsene på over to meter både på innsiden og utsiden, tyder på at veggene var tunge, og at alle etasjene var i stein. I 1608 var trolig bare kjelleretasjen og muren mot gata, i stein. Murene i vestpartiet i Domkirken, der det tidligere kan ha vært et klokketårn, er 2-2,3m tykke. Murene var tykke nok for et stort tårn eller et steinhus på fem etasjer.⁵⁷⁷

Det var en mynt i muren fra perioden 1299-1319. Mynten ser noe slitt ut. Et keramikkskår i det samme laget er tidligst fra 1300. Dette indikerer at muren ble bygd en gang i tiårene etter 1300.⁵⁷⁸ Muren fortsatte fra hovedporten i retning Kiellandshagen.⁵⁷⁹

Biskopen hadde en portner i 1299, og i 1534 omtales biskopens port.⁵⁸⁰ Med port og portner, holdt portneren trolig til i huset på muren. Funn av kjøkkenavfall indikerer

også at noen bodde der.⁵⁸¹ Selve porten var ofte den mest kritiske delen i forsvaret av en borg. Trolig var inngangen gjennom huset. Med to porter etter hverandre kunne en effektivt forsvare anlegget om angripere forserte den ytterste porten, med å beskytte dem eller kaste stein på dem ovenfra.

Figur 94: Rester av muren på fortauet i Haakon VII's gate ved Kongsgård. Muren var om lag to meter tykk. Foto: Stan Reed, NIKU i 2005.⁵⁸²

Forsvaret av Bispekapellet og hovedbygget

Vinduet i Bispekapellet er en forsvarsmessig svakhet. Vinduet er et stykke oppe på veggen, men kan lett passerer siden glassene er 40 og 42cm brede.⁵⁸³ Det enkleste tiltaket var å sette inn jerngitter festet i karmene. Slik er det også gjort i kjellervinduet under kapellet,

trebygning fra høymiddelalderen, Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2004, side 202. Det var en mur med store steiner på utsiden og mindre inni.

⁵⁷⁵ Porten var etter kartet fra 1727 om lag 30m fra gjerdet til Domkirken og 20m fra steingjerdet mot Kiellandshagen. Gårdsmuren er nå flyttet nærmere porten, og gjerdet med porten er flyttet lengre innover.

⁵⁷⁶ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 40 om 1647-1648: *Den lange bygning nest ved byen fra porten og til kirkegårdsmuren*. I 1727 var det 30 meter fra porten til Gårdsmuren. Jeg har trukket fra fire meter for veggtykkelsene.

⁵⁷⁷ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, side 159 note 172.

⁵⁷⁸ Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 54ff. Mynten har nummer S12258.aa.

⁵⁷⁹ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, side 160 note 175.

⁵⁸⁰ DN IV nr. 45 – fra 1299: *Sigurðr portari biskups* som betyr Sigurd – biskopens portner. DN XXII nr. 220 fra 1532 brev fra biskopen: ... *klappe paa war portt, som betyr* - banke på vår port. Ved Gårdsmuren mot Haakon VII's gate var det noen profilerte gotiske klebersteiner, som muligens kan være fra portalen. Se avisa 1. Mai, 8.9.1913.

⁵⁸¹ Jan Hendrich Lexow: Funn av mur utenfor Kongsgårds hovedport 24. – 25. januar 1962, Stavanger Museum, 25.1.1962. AM, Topografisk arkiv, Kongsgård, mappe 9.

⁵⁸² Stan Reed: Tusenårsstedet Stavanger. Arkeologiske undersøkelser på Stavanger torg 2004–2006, Del 1 Tekst. NIKU, oppdragsrapport 73/2016, Oslo, 2016, side 51.

⁵⁸³ Morten Stige: Stavangerkorets utvidelse og innflydelse, Hovedoppgave i kunsthistorie, Universitetet i Oslo, høsten 1997, tillegget side 24 beskriver dagens vindu som opprinnelig.

som vist i figur 109. Jern ble også satt inn i vinduskarmene i Domkirken i 1554-1556. Dette var nok også forsvarstiltak. Steintaket og steinveggene forhindret spredning av en påsatt brann inne i kapellet.

Med kjellervegger som bare er 3-3,5 meter høye, var treveggen i hovedetasjen utsatt. I 1590 omtales Kongsgård som nedbrutt.⁵⁸⁴ Ordet nedbrutt ble i andre sammenhenger brukt når steinmurer var revet. Vi vet ikke hva de rev, men langveggen mot Rektorhagen er en mulighet.⁵⁸⁵ Tårnet over rom 007 kan også ha vært revet. Taket var kritisk med tanke på brannstiftelse. På Kongsgård ble det tidlig på 1600-tallet anvendt never og torv. Torvtak og blytak var regnet som de beste taktekingene på hus i borger.⁵⁸⁶ Torven holdt på fuktighet.

Strandlinja gikk nær hovedbygget.⁵⁸⁷ Siden de tillot seg svakheter i forsvaret på denne siden, kan de ha gravd slik at vatnet var inntil veggen. Angrep ikledd tunge rustninger gjennom sjø, var problematisk. Angrep når vannet var islag, kunne forebygges med høye pæler i sjøen.⁵⁸⁸ Samtidig var angrep på vinterstid neppe forventet.

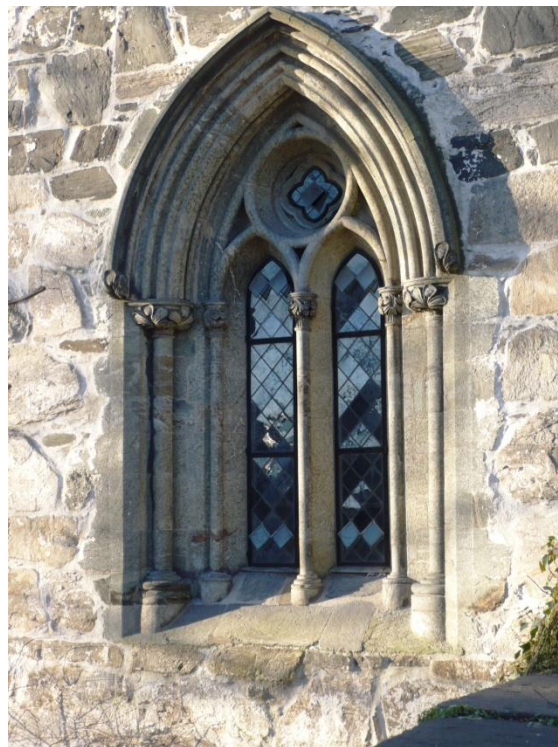
⁵⁸⁴ SAS, 1569-1680 Lensregnskaper, boks 41, nummer 8: I 1590 omtales Kongsgård som *thendt gamle Neder Brodne Bispegaard*.

⁵⁸⁵ Anton Wilhelm Brøgger: Stavanger Bispegård og de andre norske bispegårdene i middelalderen, SA, 19.10.1924, spalte 4-5 var kritisk til om murene var av stein. Minst en av veggene var av tre i 1557, se NRR 1, side 214.

⁵⁸⁶ Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, 1996, side 33.

⁵⁸⁷ Per Haavaldsen: Stavanger Katedralskole (Kongsgård). Nye utvendige avløpsledninger, AM, 10.12.2000, side 3f – AM topografisk arkiv, Kongsgård rehabilitering 2, mente at basert på funn av marbakken, at den opprinnelige strandlinja lå om lag ti meter øst for hovedbygget.

⁵⁸⁸ Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, 1996, side 27.

Figur 95: Grindverksvinduet mot Rektorhagen. Ordet grindverk viser til at glassflaten er delt opp og støttet av tilhøgd stein. Foto: Arne Kvitrud i 2013.

Figur 96: Noen av bygningene på Kongsgård. Hovedbygget er til venstre. Vaktmesterboligen er i midten. Stallen er delvis foran vaktmesterboligen. Brønnhuset er det lille bygget foran stallen. Breiavatnet er til høyre. Tegning: Thorvald Christensen i 1845.⁵⁸⁹

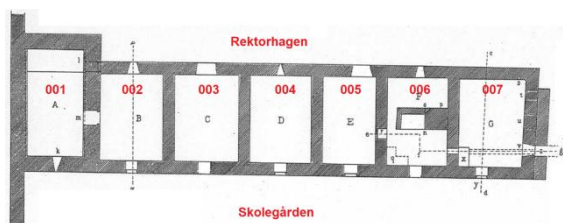
Bygget ved og langs Gårdsmuren ble revet i 1728. Det var et hus på om lag 17 ganger åtte meter, og er vist i figur 92. Et

⁵⁸⁹ Riksarkivets kart- og tegningssamling RA/EA-5930/T/T048/0004, L4. Se også Thorvald Christensens beskrivelse av bildet gjengitt i Gudrud Natrud: Et gammelt Stavanger-billede, Avisen Stavangeren, 24.7.1934.

fellestrekk ved bygningene som var viktigst i erkebispegården i Trondheim, var at de stort sett lå nærmest domkirken.⁵⁹⁰ Det var hallen, erkebiskopens bolig og kapell. Ut fra plasseringen, var dette trolig biskopens bolig i middelalderen. I 1636-1637 ble murene omtalt som ”gamle”, men vi vet ikke hvor gamle. Det er ikke gjort arkeologiske undersøkelser her.

Kjellerne i hovedbygget

Skolen har nummerert kjellerne med Munkekjelleren under Bispekapellet som nummer 001, og så fortløpende i retning mot Kiellandshagen til rom 008. Jeg bruker den samme nummereringen. 008 er bygd etter middelalderen, og omtales ikke nærmere. Rommene 001 til 006 ble bygd i én operasjon. De er forbundet med hverandre i hjørnene, og det er ikke fuger.⁵⁹¹ I veggene er en blanding av steiner som er lagt flate og satt på høykant, Det er fylt med mørtel og småstein i mellom. Byggemåten med steiner på høykant kom i vanlig bruk i Norge fra midten på 1200-tallet.

Figur 97: Middelalderkjellerne i hovedbygget. Jeg har påført skolens nummerering av rommene, og to stedsnavn med rødt. Plantegning: Johan Meyer i 1896.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Sæbjørg Walaker Nordeide: Erkebispegården i Trondheim. Beste tomte i by'n. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo. NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo, 2003, side 148.

⁵⁹¹ Øystein Ekroll: Kongsgård i Stavanger, Undersøking av murverket i underetasjen, 20.2.1988, Riksantikvarens arkiv, side 6 angir at det i kjelleren var forband ”over alt”.

⁵⁹² Plantegninger av Johan Meyer, gjengitt i Nicolay Nicolaysen: Stavanger domkirke og de nærmest

Det er brannskader flere steder i hovedbygget. De tydeligste brannsporene var utvendig på Bispekapellet, inne i 004 og 006, og over hvelvet i 007.⁵⁹³ Steinveggene i Munkekjelleren var mørke på samme måte som veggene i Domkirkens skip. Dette er nok sot fra brannen i 1271 eller 1272.⁵⁹⁴ Brannskadene tilsier at 001 til 006 ble bygd mellom omkring 1250 og brannen i 1271 eller 1272. Jan Hendrich Lexow mente at murverket i kjelleren var fra 1260-tallet.⁵⁹⁵ Det virker rimelig.

Figur 98: Steinveggen til rom 007 med kjellerdøra. Det er sett fra skolegården mot 008. 007 er den eldste delen av hovedbygget. Veggene og også deler av det innvendige murverket bærer tydelige spor etter ombygginger og reparasjoner. Det er derfor ikke alltid lett å tolke hvordan det var opprinnelig. Foto: Arne Kvitrud i 2023.

omliggende gamle bygninger, Foreningen til norske fortidsminnesmærkers bevaring, Kristiania, 1896, plansje XVI.

⁵⁹³ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, side 155 note 109

⁵⁹⁴ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023. Gerhard Fischer fortalte om tilsvarende sot på veggene i Domkirken, i SA: Gammel murpuss viser spor etter ildebrand i Domkirken. Fortidsforeningen søker om at kirken nå blir grundig undersøkt, 22.4.1939 og SA: Domkirketårnet helt ombygd i gotisk tid, 28.10.1939.

⁵⁹⁵ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 30f.

Kjeller 007

Golvnivået i 007 ligger lavere enn skolegården og de øvrige rommene. Høydeforskjellen og en fuge mellom 006 og 007, tilsier at de ikke er bygd samtidig.⁵⁹⁶ Øystein Ekroll mente at deler av murene i 007 hadde nesten romansk karakter med liggende steiner og lite småstein mellom steinene. Videre at *karakteren av murverket og lysåpningane gjer at dei kan dateras til midten eller første halvdel av 1200-tallet.*⁵⁹⁷ Det er to spissbuede vinduer. Slike kom i bruk på Vestlandet fra 1220-tallet.⁵⁹⁸ Rester av et tregolv er datert til perioden 1170-1280.⁵⁹⁹ Det kan da være fra det opprinnelige golvet. 007 var delt i to rom med en skillemur, som er bygd samtidig med veggene.⁶⁰⁰

Det er to spissbuede vinduer inntil hverandre mot 008, som vist i figur 99.⁶⁰¹ Forsvarsmessig var vinduene ugunstige, og ga tilgang til kjelleren. Da 001 til 006 ble bygd, kan golvnivået ha blitt hevet to meter i 007 slik at vinduene kom under bakken. Alternativt var veggen i hovedbygget forlenget slik at kjellervinduene kom innenfor muren. Et forslag er vist i figur 102.

⁵⁹⁶ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, side 156 note 118.

⁵⁹⁷ Øystein Ekroll: Synfaring til utgravingene i Kongsgård, Stavanger, 3.4.2001. Notat i Riksantikvarens arkiv.

⁵⁹⁸ Øystein Ekroll, Morten Stige og Jiri Havran (foto): Kirker i Norge, Middelalder i stein, 2000, side 36.

⁵⁹⁹ Datering T-15927 i AM topografisk arkiv, Kongsgård rehabilitering, mappe 3. Ble 4.9.2002 datert til 1170-1280.

⁶⁰⁰ Øystein Ekroll: Synfaring til utgravingene i Kongsgård, Stavanger, 3.4.2001. Riksantikvarens arkiv.

⁶⁰¹ Øystein Ekroll: Synfaring til utgravingene i Kongsgård, Stavanger, 3.4.2001. Riksantikvarens arkiv. Ann Meeks har rekonstruert og hogd karmene. Hun tror det er en ombrukt karm (e-post 24.5.2023), så det er noen usikkerheter. Anton Wilhelm Brøgger: Stavanger Bispegård og de andre norske bispegårdene i middelalderen, SA 19.10.1924, spalte 4 tolket det som ett (bredt) seingotisk vindu.

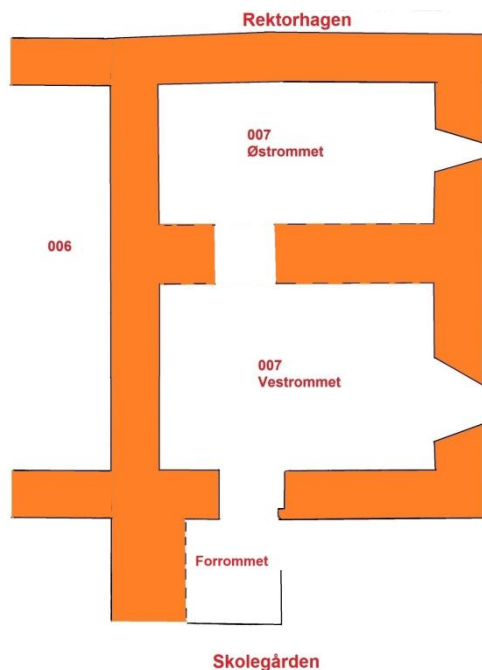
Figur 99: De restaurerte vinduskarmene i rom 007, sett mot 008. Vinduene er om lag en meter høye og 25cm brede. Det kan være et ombrukt vindu. Foto: © Ann Meeks, Arkeologisk museum, UiS i 2003.⁶⁰²

I rommet nærmes skolegården var det gravd ned ei eiketønne. Dette var vestrommet i figur 100. Den var brukt som en brønn. Et tønnebånd er datert til en gang i perioden 1225-1385.⁶⁰³ Brønnen sikret vannforsyningen under beleiringer og når Breiavatnet frøs.⁶⁰⁴

⁶⁰² Ann Meeks: Merker og spor på bygningsstein av kleber, Stavangeren nr, 3, 2013, side 76.

⁶⁰³ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, side 157 note 134.

⁶⁰⁴ Innvendige brønner var det også i borgene i Erkebispegården i Trondheim og i Bispegården i Hamar.

Figur 100: Planskisse av kjellerrom 007 i middelalderen. Takene i begge rommene hadde tønnehvelv. Tønnehvelv er steintak, formet som en halv tønne. Tegning: Arne Kvitrud i 2023. Den bygger på Siv Kristoffersens tegning fra 2002.⁶⁰⁵

Hvor var tårnet?

Flere har ment at tårnet som omtales i 1515 var det gamle ildhuset, som ble revet i 1850.⁶⁰⁶ Ildhuset som er vist i figur 96, lå der skolebygget står i dag. Ildhuset ble imidlertid bygd i 1610-1611.⁶⁰⁷ Så det er neppe tårnet.

Det var en muntlig tradisjon om at tårnet var over 007, at det sprakk opp og falt ned.⁶⁰⁸ 007 omtales også som et hvelvet

⁶⁰⁵ Siv Kristoffersen: Rapport om dokumentasjon og analyse av murer i Kongsgård, Eiganes gnr. 58, Stavanger k., Rogaland. AM oppdragsrapport (B) 2002/4, 13.3.2002, vedlegg 2.

⁶⁰⁶ Trond Meling: Bispegården i Stavanger – Gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen, Viking, Norsk arkeologisk årbok, 2004, side 207 har flere referanser.

⁶⁰⁷ Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Lensregnskaper: Stavanger len, 1605-1611 på Digitalarkivet.no.

⁶⁰⁸ Gabriel Knutsen (G.S.): Et blad af vor bys historie – Bispegaarden - III, SA 6.3.1903: *Det store firkantede taarn i den sydvestre ende af bygningen... Thi store sprækker i murene forkyndte dets fald... i en uveirsnat styrkede det store taarn sammen...*

fengsel omkring 1650.⁶⁰⁹ Det er spor etter døråpninger og vindusåpninger fra en andre etasje, som var bygd i stein.⁶¹⁰ Veggtykkelsene var omtrent som i hovedtårnet i bispeborgen i Hamar.⁶¹¹ Den innvendige veggen i 007 tok imidlertid en stor del av vekta fra steintaket, så det er ikke enkelt å bruke veggtykkelsene til å si noe om høyden. Overetasjene i stein var ikke med på en tegning fra 1607 eller 1609, og var nok da revet.⁶¹²

Flere bispeanlegg i Sverige hadde tårn fra 1200-tallet og 1300-tallet.⁶¹³ Hamar bispegård hadde også tårn fra 1200-tallet.⁶¹⁴ Tårnet på Kongsgård kan godt være fra samme tid. Tårn fantes som regel i hjørnene eller over portene på borger.⁶¹⁵ Men forsvarstårn som var bygd inntil et annet bygg, er vanskelig å forsvare. I tillegg er tårnet ikke plassert optimalt for overblikk. Men 007 er eldre enn borgmurene og bygd ut fra andre forutsetninger. Bispegården i Hamar hadde et frittstående steintårn fra omkring 1250 med bryggerhus, bakerhus, steikehus,

⁶⁰⁹ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 31.

⁶¹⁰ Øystein Ekroll: Synfaring til utgravingene i Kongsgård, Stavanger, 3.4.2001. Riksantikvarens arkiv.

⁶¹¹ Avleste veggtykkelsene fra Johan Meyers tegning i Nicolay Nicolaysen: Stavanger domkirke og de nærmest omliggende gamle bygninger. Foreningen til norske fortidsminnesmærkers bevaring, Kristiania, 1896, plansje XVI.

⁶¹² Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, side 157 note 134.

⁶¹³ Sæbjørg Walaker Nordeide: Erkebispegården i Trondheim. Beste tomte i by'n. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo, 2003, side 155. Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, 1996, side 268f.

⁶¹⁴ Kristian Reinfjord: To tårn tett i tett: Hamar bispedømmes regionale håndverkmiljø i middelalderen, Viking volum LXXI, 2018, side 155f.

⁶¹⁵ Thor Arve Vartdal: Tunsberghus. Hvorfor ble borgen plyndret og brent i 1503? Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2019, side 33.

hvelvkjeller, brønn, kammer og boliger.⁶¹⁶ 007 hadde også hvelvkjeller, brønn og var brannsikker. Så det var nok bryggerhus, ildhus og kjøkken her også. De forseggjorte vinduene i 007 tilsier likevel at det var noe mer med bygget. En rimelig tolkning er at det var et steinhus i minst to etasjer.

Borgens militære funksjoner

I Sverige var det ved bispeseter, borger enten bygd av kongen eller av biskopen. Ikke i noen tilfeller var det begge deler.⁶¹⁷ Slik var det også i Stavanger. Ved ufred samlet både biskopen, kongen og byen sine resurser innenfor murene til et felles forsvar. Men i 1526 ville ikke biskopen slippe inn kongens folk.⁶¹⁸ Det eneste kjente angrepet på Kongsgård var da 62 mann angrep i 1539.⁶¹⁹ En regner ofte med at en trengte fem ganger flere angripere enn forsvarere for å ta en borg.⁶²⁰ Forsvar fra toppen av murene ga et stort fortrinn. Omkring 15 mann på murene, var mer enn nok til å stanse angriperne i 1539.

Fra 1277 fikk biskopen lov til å ha inntil 40 væpnede menn i sin tjeneste, og i 1519 ble biskopen pålagt å stille med de samme 40 mann til kongen.⁶²¹ På 1290-tallet er det navngitt omkring 25 mann i biskopens hushold.⁶²² De hadde mange forskjellige oppgaver, men mange hadde nok militære oppgaver i tillegg. Så alle var neppe som i

en militær forlegning. I en borg sov og oppholdt mannskapene seg i borgstuer.⁶²³ I 1610 og 1611 omtales borgstuen på Kongsgård.⁶²⁴ I 1619 omtales sabler i rustkammeret på Kongsgård.⁶²⁵ I rustkammer i borger og slott ble våpen og rustninger lagret og reparert.⁶²⁶ Vi vet ikke hvor rustkammeret lå.

⁶¹⁶ Kristian Reinfjord: To tårn tett i tett: Hamar bispedømmes regionale håndverkmiljø i middelalderen, Viking volum LXXI, 2018, side 155. Med omkring 45 kvadratmeter innvendig i hver etasje på Kongsgård, var grunnflaten mindre enn på Hamar.

⁶¹⁷ Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, 1996, side 269.

⁶¹⁸ DN VII nr. 618 fra 1526.

⁶¹⁹ DN XIII nr. 651 av 16.6.1539.

⁶²⁰ Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, 1996, side 28.

⁶²¹ Anton Wilhelm Brøgger: Stavangers historie i middelalderen, Stavanger, 1915 side 155 og 234.

⁶²² Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 88.

⁶²³ Sæbjørg Walaker Nordeide: Erkebispegården i Trondheim. Beste tomte i by'n. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo. NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo, 2003, side 46.

⁶²⁴ Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Lensregnskaper: Stavanger len, 1605-1611 på Digitalarkivet.no. Bokstav K i 1727-tegningen er Borgstuen. Den er omtalt i perioden 1641-1726, som ett rom i hovedbygget, se Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 56.

⁶²⁵ 6.1.1619 omtales rustkammeret, se A. E. Erichsen: Samlinger til Stavangers historie, bind 1, Stavanger, 1903, side 30.

⁶²⁶ Store norske leksikon: Rustkammer. Besøkt 17.2.2023.

Figur 101: Utsnitt av et kart som ser ut til å vise Bispeborgen og Domkirken i rød farge. Kartet er utgitt av Joannes Blaeuw i 1662.⁶²⁷ Det bygger på det såkalte Scaveniuskartet. Dersom dette er laget av stavangerbiskopen Laurits Clausen Scavenius, er det fra om lag 1618. Er det laget av Peder Clausson Friis, kan det være fra omkring 1600.⁶²⁸ De trykte kartene har dessverre ikke bedre oppløsning. Foto: Universitetsbiblioteket i Bergen i 2024.

I borger var det ofte voller, vanngraver, palisader og ytre ringmurer.⁶²⁹ Thor Helliesen fant omkring 1909 restene etter det han tolket som et gammelt elveleie og en dam i Kiellandshagen. Det gikk fra Breiavatnet i retning mot Torget.⁶³⁰ Kan

⁶²⁷ Norvegia, qvæ est Europæ liber primus Joannes Blaeuw Norvegia descriptio 1662, side 19. UBB, Spesialsamlingene, Ubb spes, Librar F 36.

⁶²⁸ Wikipedia: Laurits Clausen Scabo, besøkt 16.9.2024. Den viser til Per Bremnes: Scaveniuskartet - en betraktning, som referansen til Peder Clausson Friis som mulig karttegnar.

⁶²⁹ Thor Arve Vartdal: Tunsberghus. Hvorfor ble borgen plyndret og brent i 1503? Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2019, side 33f. Palisader er et vern med spisse stående pæler som var drevet ned i bakken. De kunne stå tett eller med 15-20cm mellom hver. Se Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, 1996, side 30f.

⁶³⁰ SA: Har Breiavatnet hatt to avløp? Interessant funn på Torget synes å stadfeste konservator Thor L. Helliesens formodning, 16.11.1953: *Da en gravde ut tomten til vårt nåværende posthus, mente konservator Thor L. Helliesen å påvise restene etter en gammel stem og et elveleie*

dette være rester av en vanngrav? Like utenfor muren i Haakon VII's gate var det to flater med stein og grus. De er tolket som golvet i hus eller som en uteplass. Det lå silt over flatene.⁶³¹ Siltlag dannes oftest ved avleiring i stille vann. Sett i sammenheng med Helliesens funn, kan dette tolkes som bunnen av en vannfylt grav. Stan Reed mente imidlertid at *det var ingenting som tydet på at flatene lå i bunnen av en nedgraving*. Utgravingen dekket likevel ikke hele den øvre flaten.⁶³²

En vanlig forsvarsmetode var også å plante taggete busker som hagtorn, utenfor borgene.⁶³³ I Byparken var det på 1800-tallet fortsatt veldig store hagtorntrær.⁶³⁴

nedover mot Torvet. Helliesen observerte dette omkring 1909. Stem er en liten dam i en elv eller bekk. Arth. J. Tønnesen: Har Breiavatnet hatt to avløp, SA, 19.11.1953.

⁶³¹ Arne Kvitrud: Var Kongsgård en bispeborg? Lokalhistorisk årbok for Rogaland oktober 2023, note 188.

⁶³² E-post fra Stan Reed, 10.3.2023.

⁶³³ Christian Lovén: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, 1996, side 30 inkludert note 5.

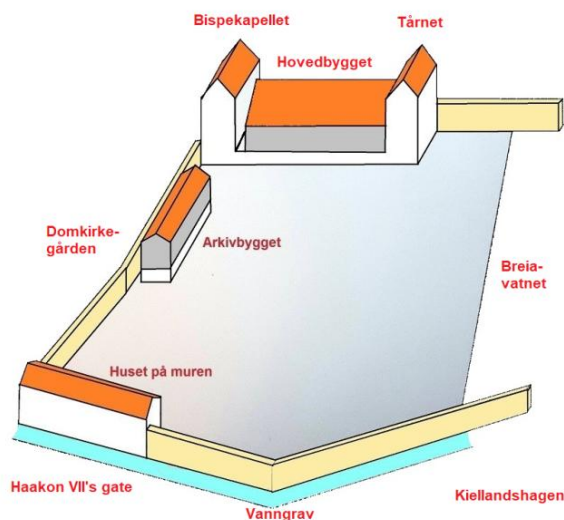
⁶³⁴ SBA, PA 110 A E Erichsen, boks 23 Stavangeriana. Henrik Bahrs brev av 24.6.1897: *... nogle kolossale Hagtorntrær (Crataegus oxacantha), formentlig de største i Landet*. Bahr underviste i naturfag på Kongsgård skole.

Sammendrag

Omkring 1220-1250 ble kjeller 007 bygd med hvelvet tak som ildhus og kjøkken. Biskeboligen kan også være fra denne perioden. De øvrige kjellerrommene kan være fra 1260-tallet.

Omkring 1310-1340 ble det bygd 6,5 meters høye murer rundt gården, og huset på muren ble bygd. Borgen var på plass! Skolegården kunne gi plass til en stor del av byens befolkning, innkvartert i trehus og telt. Borgen var omgitt av høye murer, og var godt tilrettelagt for forsvar.

De beste indikasjonene på at Kongsgård var en borg, er de over to meter tykke murene mot Haakon VII's gate, den 6,5 meter høye Gårdsmuren, steinhuset i tre etasjer i Haakon VII's gate, spor etter steinvegger over kjelleren i 007, og ikke minst beretningen fra 1515.

Figur 102: Skisse med steinhusene og steinmurene omkring 1350. Trolig var det også flere trebygg, men de kan ikke stedfestes enda. Vanngraven som er tegnet inn i Haakon VII's gate, er svært usikker. Bygget som er merket med Arkivbygget, var nok biskopens bolig i middelalderen. Tegning: Arne Kvitrud i 2023.

Bispekapellet på Kongsgård

Hvorfor dekker en svalgang store deler av vestgavlen? Hvordan var det opprinnelig?

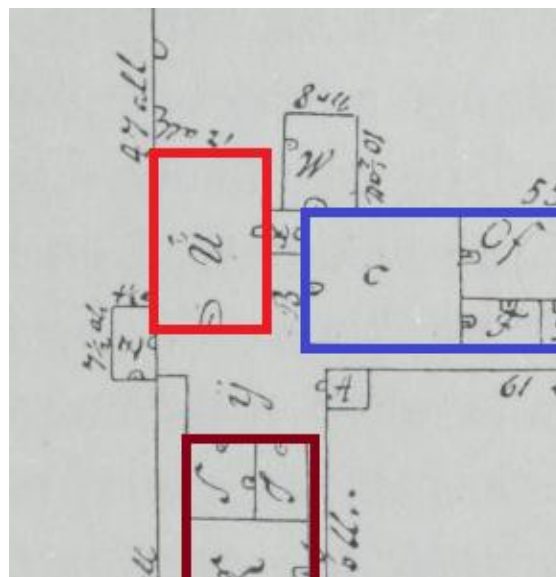
Det er gjort mange endringer av Bispekapellet som svekker opplevelsen av kapellet som middelalderbygg. Påbyggingen av gavlen for å heve taket, poleringen av klebersteiner og byggingen av den såkalte svalgangen, er de verste syndene.

Kjellervinduet viser at det ikke sto noe bygg foran kapellet, der svalgangen står i dag.

Kapellets omgivelser i 1727

Kapellet på Kongsgård ble omtalt i 1317 som *capellonne*.⁶³⁵ I 1800-talls kilder beskrives kapellet nokså konsekvent som Munkekirken, og navnet ble uttalt som *Monkakjerkå*. Bispekapellet ble det offisielle navnet i 1926, etter at byen igjen fikk en biskop. Navnet er uten røtter i eldre kilder.

Den eldste plantegningen av Kongsgård er fra 1727. Et utsnitt er vist i figur 103. Kartet viser også hus vi ikke kjenner fra nyere tid.

Figur 103: Utsnitt av plantegningen over hovedetasjen for kapellet og Kongsgård i 1727.⁶³⁶ Domkirken er til venstre for tegningsområdet. Dører er markert med halvsirkler. "U" er Bispekapellet. "Y" var verandaen, som dekket hele framsiden av hovedbygget, Bispekapellet og Bispeboligen. "A" var trapper til verandaen. "W" er trappegangen fra Rektorhagen. Den var revet i 1865. "C" er den store stuen. "Z" var portalen, med et skur foran. "B" var et innhugg med inngang til den store stuen. "Y" var en liten gang mellom portalen til kapellet og inngangen til den store stuen. Området B og Y er nå innebygd og kalles gjerne kapellgangen. Jeg har merket kapellet med rødt, Hovedbygget med blått og det som trolig var biskopens bolig med brunt.

Munkekjelleren

Munkekjelleren i rom 001 er kjelleren under Bispekapellet.⁶³⁷ Stort sett er de store steinene i veggene satt på høykant for å få en jevn flate. Mellomrommene er fylt

⁶³⁵ 23.4.1317 i DN IV nr. 119 som *j capellonne i biskups garde j Stawangre*, som er kapellet i biskopens gård i Stavanger. Oversatt som kapellet i RN bind 3 nr. 1017. I 1610 omtales den som *Capellen paa gammelgaarden* – Riksarkivet, Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Lensregnskaper, RA/EA-5023/R/Rb/Rbs/L0002: Stavanger len, 1605-1611 på Digitalarkivet.no. I 1641 omtales det som *Capellet*, se Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 57. I 1712 omtales den på latin som *capella domestica*, som betyr huskapellet, se Arni Magnussons reisenotater fra Stavanger, Jon Olafsons hånd, Universitetsbiblioteket i Oslo, folio 260.

⁶³⁶ Johannes Elgvin: En by i kamp, Stavanger bys historie, 1536-1814, Stavanger, 1956, side 181 – dette er en avtegning fra originalen og ikke en kopi.

⁶³⁷ SBA, PA 110 Andreas Emil Erichsen, Boks 23 Stavangeriana, side 345 av 8.3.1897. SA 17.12.1898. I dag omtales dette som rom 001.

med småstein i kalkmørtel.⁶³⁸ Dette var en byggestil, som ble utviklet da de fikk kalk med høyere styrke. Byggemåten ble vanlig på Vestlandet midt på 1200-tallet. Men byggmesteren har ikke vært helt konsekvent.

Figur 104: Munkekjelleren i rom 001, med døråpning til rom 002. De mørke veggene er trolig sot fra en brann. Foto: Arkipartner i 2003.⁶³⁹ Nå er veggene hvitkalkede.

Munkekjelleren er innvendig omtrent like lang og bred som de andre kjellerrommene, men ytterveggen er forlenget 2,5m mot Breiavatnet. Muren er tilsynelatende 3,5m bred.⁶⁴⁰ Det er imidlertid to murer, der rommet mellom den indre veggen og gavlveggen er fylt med grus og stein.⁶⁴¹

Dørrinnfatningen og hjørnene mot naborommet er av kleberstein.⁶⁴²

Dørkarmen er bevart i sin opprinnelige

⁶³⁸ Cato Enger: Bispekapellet, Stavanger, Riksantikvariatet, notat fra undersøkelse 3.3.1953. SBA, PA 263 Fortidsminneforeningen.

⁶³⁹ Thor Thomassen: Stavanger katedralskole, rehabilitering av hovedbygg, Arkipartner, Stavanger, 12.9.2003, side 2. Riksantikvarens arkiv.

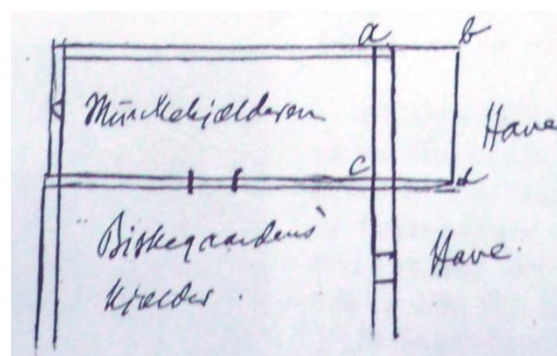
⁶⁴⁰ Øystein Ekroll: Kongsgård i Stavanger, Undersøking av murverket i underetasjen, Bergen, 20.2.1988, Riksantikvarens arkiv.

⁶⁴¹ SA 17.12.1898, side 1 (*jord og sten* i mellomrommet). SBA, PA 110 Andreas Emil Erichsen, Boks 23 Stavangeriana, Stavangers historie, side 15 (*grus og sten* i mellomrommet) (fra ca. 1900).

⁶⁴² Øystein Ekroll: Kongsgård i Stavanger, Undersøking av murverket i underetasjen, Bergen, 20.2.1988, Riksantikvarens arkiv, side 1. Det ligger to natursteinsheller over døra.

form, siden den er uten skjøter med resten av muren.⁶⁴³

Det er flere oppfatninger om alderen på kjelleren og på kapellet. Noen har ment at det er samtidig med kapellet, og noen at det er bygd like før brannen.⁶⁴⁴ Jan Hendrich Lexow vurderinger om at murverket i kjelleren var fra 1260-tallet, virker rimelig på meg.⁶⁴⁵

Figur 105: Munkekjellerens forlengelse mot Rektorhagen merket som a-b-c-d. Vinduet mot skolegården og døra til kjellerrom 002 er markert. Skolegården er til venstre og Rektorhagen til høyre. Skisse: Andreas Emil Erichsen 2.3.1897.⁶⁴⁶

Kirker ble normalt lagt i østvest-retning med koret i øst. Kapellet lengderetning er derimot i nordvest-sørøst. Årsaken er nok at kapellet er plassert på den eldre

⁶⁴³ Øystein Ekroll: Kongsgård i Stavanger, Undersøking av murverket i underetasjen, Bergen, 20.2.1988, Riksantikvarens arkiv, side 1. Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 30 viser til at samme type dørkarm fins på Vestlandet, bare i inngangen til biblioteket i Utstein kloster.

⁶⁴⁴ Se for eksempel Johan Meyer: Indberetning om de Sommeren 1893 foretagne Undersøgelser ved Johan Meyer, Stortings Proposisjon No. 85, 1894. Datert 23.10.1893. SBA, PA 110 Andreas Emil Erichsen, boks 18, side 345 – notat datert 8.3.1897. Cato Enger: Bispekapellet, Stavanger, Riksantikvariatet, notat 3.3.1953. SBA, PA 263 Fortidsminneforeningen. Øystein Ekroll: Kongsgård i Stavanger, Undersøking av murverket i underetasjen, Bergen, 20.2.1988, Riksantikvarens arkiv, side 1.

⁶⁴⁵ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 30f.

⁶⁴⁶ SBA, PA 110 Andreas Emil Erichsen, boks 23 Stavangeriana, side 345. Midt på linjen a-c mente Erichsen muligens å se spor av et vindu. Jeg klarte ikke å se det på veggen i 2022.

kjelleren. Det er uvisst om det var et annet kapell før brannen i 1271-1272.⁶⁴⁷

Var det svalgang mot skolegården?

I flere omganger er det gjort endringer av gavlen mot skolegården, så en vet ikke sikkert hvordan den var opprinnelig.

Da dagens svalgang ble bygd i 1925 var tegningen fra 1727 ukjent. Det er da forståelig at de laget svalgangen ut fra kartene fra 1745 og 1824.⁶⁴⁸ Under dagens svalgang var det et slags golv med kalkrester og knust teglstein i en horisontal flate omkring 50-60cm under bakken.⁶⁴⁹ Flaten kan være golvet i svalgangen vi kjenner fra 1745 og 1824, men det kan også være eldre.

Figur 106: Gavlen til Bispekapellet mot Skolegården. I 1896 ble taket hevet, og vinduet øverst satt inn. Svalgangen foran kapellet er fra 1925.⁶⁵⁰ Inne i svalgangen er det en dør inn til kapellet og et kjellervindu. Bak den grønne døra er kapellgangen, som går til dører til kapellet og første etasje i hovedbygget. Foto: Arne Kvitrud i 2020.

Plantegningen fra 1727 viser en veranda i gavlen på kapellet.⁶⁵¹ Fra 1500-tallet ble planløsningene påvirket av internasjonal arkitektur. Der sørget en for gjennomgang uten å måtte gå gjennom rommene. I Norge ble dette ordnet ved ytre svalganger. Det ble også vanlig med trappetårn midt på bolighusets fasade for å lette passasjen mellom rommene.⁶⁵² Så trappetårnene, svalgangene langs hovedbygget og verandaene mot skolegården var nok fra

⁶⁴⁷ Arne Kvitrud: Munkekjelleren og biskopens kapell på Kongsgård, 10.1.2023, note 4 på kvitrud.no.

⁶⁴⁸ Johs. Westbye: Bispekapellet, SA, 6.8.1919, side 6: *Til trods for disse undersøkelser var det ikke mulig at fastslaa med sikkerhet enten den gamle svalgang, som man vet har staat foran Bispekapellet, var utført av tre eller sten, da hverken fundamenter for stenvure eller nogen andre rester herav kunde paavises.* 1917, side 169. Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960. Tønnes Stavnem: Optegnelser vedkommende Stavanger fortid, Stavanger, 1906, side 20 fortalte at svalganger var bygd av tre, men i 1825 reparerte en murmester bygget.

⁶⁴⁹ SA, Bispegangen – Var den av sten eller trø? 26.2.1918. SA: Udgravningen ved Munkekirken – rapporten, 19.3.1918. Ab for 1917, side 169. I Trondheim er teglstein som er så gamle som fra midten av 1200-tallet. Se Sæbjørg Wallaker Nordeide: Tegltypografi i Erkebispegården, NIKU Temahefte 11, Trondheim, 1999, side 99. Så disse mursteinsrestene kan egentlig være fra når som helst.

⁶⁵⁰ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, SMÅ for 1960, side 72.

⁶⁵¹ I 1728 ble bygget langs muren mot Domkirken revet. Se Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 50.

⁶⁵² Sæbjørg Walaker Nordeide: Erkebispegården i Trondheim. Beste tomte i by'n. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo, 2003, side 233 og 235.

1500-tallet.⁶⁵³ Takrestene på veggen av kapellet tyder på at det var en svalgang eller trappetårn mot Rektorhagen. Restene er vist i figur 107. Det må ha vært fjernet før 1727.⁶⁵⁴ Alderen på denne er ukjent.

Var det vindu eller dør mot skolegården?

Inne i svalgangen ved Bispekapellet er det nå ei dør inn til kapellet. Her var det grindverksvindu omkring 1860 og dør i 1647, men hva var det opprinnelig?⁶⁵⁵

På 1640-tallet hadde kapellet to lange vinduer og to dører. Den ene døra var utvendig, mens den andre var innvendig. Vinduene var dårlige, og bygget trengte 30

nye ruter.⁶⁵⁶ Hvert vindu hadde da flere ruter. Den enkleste forklaringen på vinduene er at de betraktet vinduet mot Breiavatnet (i figur 110) som to lange vinduer. Plantegningen fra 1727 viser ei utvendig dør i gavlen og ei innvendig dør til kapellgangen.

Figur 107: Takrestene på Bispekapellets sørside. Det var enten et overtak og et undertak, eller tak fra to perioder.⁶⁵⁷ Åpningen i steinveggen er en nyere ventilasjonsåpning. Foto: Arne Kvitrud i 2015.

Det var ikke svalgang mot Bispekapellet i middelalderen. Verandaen er neppe eldre enn 1500-tallet.

Døra kan ha blitt satt inn sammen med verandaene på 1500-tallet. Så omgjort til et vindu etter 1824.⁶⁵⁸ Den ble igjen til en dør i 1925.

⁶⁵³ Gabriel Knutsen (G.S.): Et blad af vor bys historie – Bispegaarden - III, SA 6.3.1903 forteller: *Endnu have en gammel tegning af Kongsgaarden i Stavanger fra 1607. Saaledes som den var, stod den med lange, mørkfarvede trævægge – alvorlig og trist skuende ud mod fjorden. Men den hvidtede kjeldermur nedentil stikker skarpt af, da som nu, med sine sex rundbuede portaler. Indgangen var ikke som nu i midten; ved begge fløie af huset var en lavere forhal med trapper op til salene.* Noen år etter skrev han (Gabriel Knutsen: St. Svithuns stad, SA 1.12.1906): *Endnu have en gammel tegning af Kongsgaarden i Stavanger fra 1609. Den stod der med lange, mørkfarvede trævægge; alvorlig og trist skued den ud mod fjorden. Den hvidkalkede kjeldermur stikker skarp af med sine 6 rundbuede portaler.* Jeg har ikke klart å oppspore tegningen. Svalgangen og vaktmesterboligen ble bygd mellom 1727 og 1745. Det kan da være tegningen fra 1745 som beskrives, men antall rundbuede portaler samsvarer ikke. Er dateringene riktige, kan det være Knut Mikkelsens hus i enden av hovedbygget og trappetårnet med veranda (og eventuelt tak) som ble tolket som forhaller. Jeg er altså usikker på hvor sikker denne opplysningen er.

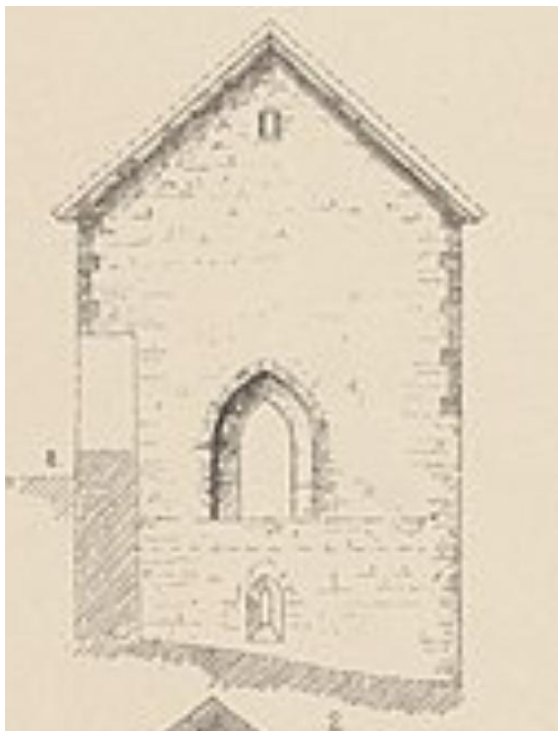
⁶⁵⁴ SAT: Munkekirken og domkirken, 6.7.1893. Anton Wilhelm Brøgger: Stavanger Bispegård og de andre norske bispegårdene i middelalderen, SA 19.10.1924.

⁶⁵⁵ Avisa Stavangeren, 3.3.1918, side 3. Johan Meyer: Indberetning om de Sommeren 1893 foretagne Undersøgelser ved Johan Meyer, Stortings Proposisjon No. 85, 1894, datert 23.10.1893: *Som sikkert kan ansees, at det nuværende øvre Vindu i Vestgavlen har været Udgangsdør, og at herfra en overdækket Gang har ført op til Domkirkegaarden og antagelig helt frem til den saakalte Bispeindgang. Spor af denne Gangs Taganslutning mot Gavlvæggen sees tydelig, men da intet avbrudt Murværk vises verken ved Kapellet eller ved Domkirkens Sydveg, maa denne Gang have været udført i Træ.* Begrunnelsen tyder på at han viser til situasjonen slik den var i 1745 og 1824.

⁶⁵⁶ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 57.

⁶⁵⁷ Om det var rester av et steintak, må murene også ha vært det for å bære vekta. Men det er ikke noe spor etter det.

⁶⁵⁸ Anders Bærheim: I Kongsgaard omkring 1824, SA 1.10.1924 – Michael Smiths fasadetegning fra 1824 som viser en svalgang foran gavlen.

Figur 108: Vestgavlen av Bispekapellet med det gamle flatere taket. Det er en åpning uten grindverk, som opprinnelig var ei dør eller et vindu. Gluggen øverst er skiftet ut med en spissbuet glugge. Tegning: Håkon Thorsen i 1876, etter skisser av Henrik Thrap-Meyer.⁶⁵⁹

I 1874 var portalen forvitret, men det var for dyrt å restaurere den, så i stedet ble den glatthogd.⁶⁶⁰ Poleringen av steinene gjør det svært vanskelig å bekrefte at det var et vindu i middelalderen.

Trolig var det et grindverksvindu i vestgavlen i middelalderen.

Var kjellervinduet spissbuet?

Munkekjelleren har et lite spissbuet vindu mot skolegården, som nå står inne i svalgangen.⁶⁶¹ Tegningene til Håkon

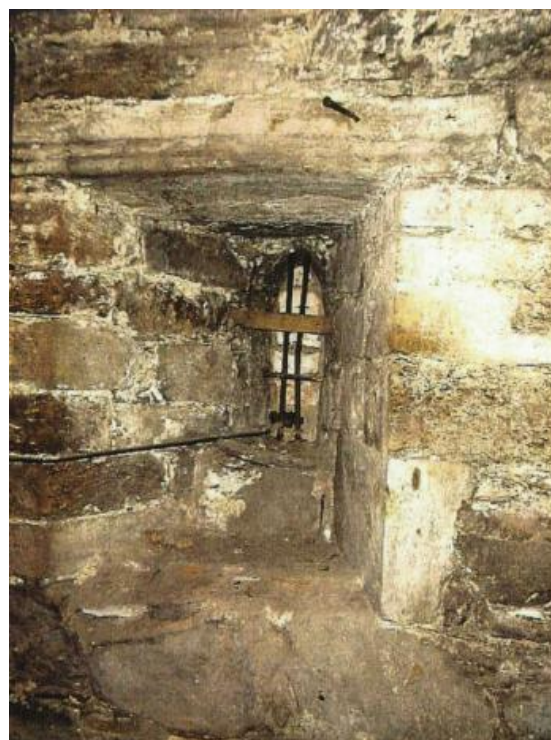
⁶⁵⁹ Stavangerbilder.no – Ka_0028_T0036_001_002.

⁶⁶⁰ Indstillinger Stavanger formandskab, 1875, side 206. Otto Waitz 11.7.1874. Waitz skrev at *”Indgangen paa Nordsiden har været meget rigt udsmykket, men at Stenene for Tiden befindes at være entagne. Jeg skal derfor anbefale, at denne Indgangs Buer glathugges i lighed med Indgangsdøren til Domkirkens Sakresti...”* Waitz brukte ordet nordsiden om gavlen mot skolegården. Dette ble vedtatt 11.4.1875 (se side 211f).

⁶⁶¹ I bilder fra omkring 1895 var spissbuen tatt ut, trolig for utbedring eller utskifting.

Thorsen viser at det var spissbuet i 1876. Johan Meyer mente i 1893 at et hvert spor etter de opprinnelige formene på vinduene i kjelleren på Kongsgård var forsvunnet.⁶⁶² Han sa likevel ikke noe spesifikt om Munkekjelleren. Kjellervinduet ser ut til å være bygd samtidig med murveggen for øvrig. Både i vinduet og døra i Munkekjelleren er det store steinheller over hele vinduet. De overfører vektene til veggene. Samme oppfatning hadde Jan Handrich Lexow.⁶⁶³

De ville ikke ha bygd kjellervinduet om det sto en svalgang på utsiden.

Figur 109: Spissbuevinduet i Munkekjelleren sett fra innsiden mot skolegården. De mørke partiene er spor etter brann. I dag er veggene hvitkalket. Foto: Arkipartner i 2003.⁶⁶⁴

⁶⁶² Johan Meyer: Indberetning om de Sommeren 1893 foretagne Undersøgelser ved Johan Meyer, Stortings Proposisjon No. 85, 1894. Dateret 23.10.1893.

⁶⁶³ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 30f.

⁶⁶⁴ Thor Thomassen: Stavanger katedralskole, rehabilitering av hovedbygg, Arkipartner, Stavanger, 12.9.2003, side 3. Riksantikvarens arkiv.

Var hevingen av taket rett?

Kapellet har et hvelvet steintak, med et tretak over. Johan Meyer mente i 1894 at gluggene øverst i gavlen mellom steintaket og tretaket hadde vært spissbuete, og at taket måtte ha vært høyere for å få plass til spissbuete glugger.⁶⁶⁵ Ut fra Meyers anbefalinger ble veggene og tretaket så hevet 0,5m på sidene og 2m i mønet i 1896.⁶⁶⁶ Det medførte at gavlen i dag har en rotet sammenblanding av steiner i ulike størrelser og byggestiler.

Det er ikke tegn til at gavlen opprinnelig var så høy som i dag.⁶⁶⁷ I 1726 og 1727 var en del steiner falt ned fra toppen av gavlen.⁶⁶⁸ De kan ha valgt å redusere takvinkelen, men det var nok billigere å sette inn igjen steinene. Det er usikkert om endringen av takvinkelen var rett.

Kapellet

Kapellet er bygd i samme stil som koret i Domkirken. Det gjør at kapellet dateres til en gang mellom 1275 og 1300.⁶⁶⁹ Det er likevel noen forskjeller i oppfatning:

- Gerhard Fischer mente at Bispekapellet var noe av det første som ble bygd etter brannen i 1271-1272.⁶⁷⁰
- Louis Kloster mente at den enkle konstruksjonen taler for at hvelvene er fullført i forkant av koret i Domkirken. Han mente at spissbuene tyder på erfaringsoverføring til Domkirkens

større og høyere hvelv, og derfor at steinhvelvet i kapellet ble bygd omkring 1290.⁶⁷¹

Vi vet ikke så mye om det opprinnelige inventaret, men det var ett alter i øst og ett på hver langside.⁶⁷² De var nok veggfaste. Det har vært diskusjoner om glassene i vinduet i østveggen, men uten at en vet hvordan de var opprinnelig.⁶⁷³ Rester av rød maling tyder på at kapellet var malt innvendig. Det var vanlig at kirker var malte og dekorerte innvendig i middelalderen.

Sammendrag

Mye av Bispekapellet er bevart, men det er gjort restaureringer og utbedringer som svekker opplevelsen av kapellet som middelalderbygg.

Kjellervinduet viser at det ikke sto noe bygg foran kapellet, der svalgangen står i dag.

⁶⁶⁵ Johan Meyer: Indberetning om de Sommeren 1893 foretagne Undersøgelser ved Johan Meyer, Stortings Proposisjon No. 85, 1894. Datert 23.10.1893.

⁶⁶⁶ SA: Lidt fra det gamle Stavanger I, 17.12.1898.

⁶⁶⁷ Louis Kloster: Restaurering av Bispekapellet i Stavanger 2000-2002, Stavanger domkirke, rapport nr. 2/2002. Stavanger, 10.12.2002. Riksantikvarens arkiv, side 15. Dette ga likevel en bedre utlufting av loftet.

⁶⁶⁸ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 57.

⁶⁶⁹ Noen angir også 1272-1303 ut fra biskop Arne bispeperiode.

⁶⁷⁰ Gerhard Fischer: Domkirken i Stavanger, Kirkebygget i middelalderen, Oslo, 1964, side 57.

⁶⁷¹ Louis Kloster: Restaurering av Bispekapellet i Stavanger 2000-2002, Stavanger domkirke, rapport nr. 2/2002. Stavanger, 10.12.2002. Riksantikvarens arkiv, side 12.

⁶⁷² Arni Magnussons reisenotater 1712 fra Stavanger, Jon Olafsons hånd, Universitetsbiblioteket i Oslo, folio 260.

⁶⁷³ Jan Hendrich Lexow: Kongsgård, Stavanger Museums årbok for 1960, side 57. I 1763 var det "smaa Ruder" og "gammelt Dunkelt Glass".

Figur 110: Bispekapellet innvendig sett mot Breiavatnet. Portalen til kapellgangen er til høyre for alteret. Foto: Live Gram og Per Schjelderup i 2013.⁶⁷⁴

⁶⁷⁴ Live Gram og Per Schjelderup: Ny restaureringsplan for Stavanger domkirke og Bispekapellet, – Møte med en middelalderkatedrals sårbar, Stavangeren, nummer 3, 2013 side 109.

Olavsklosteret ved Olavskleivå

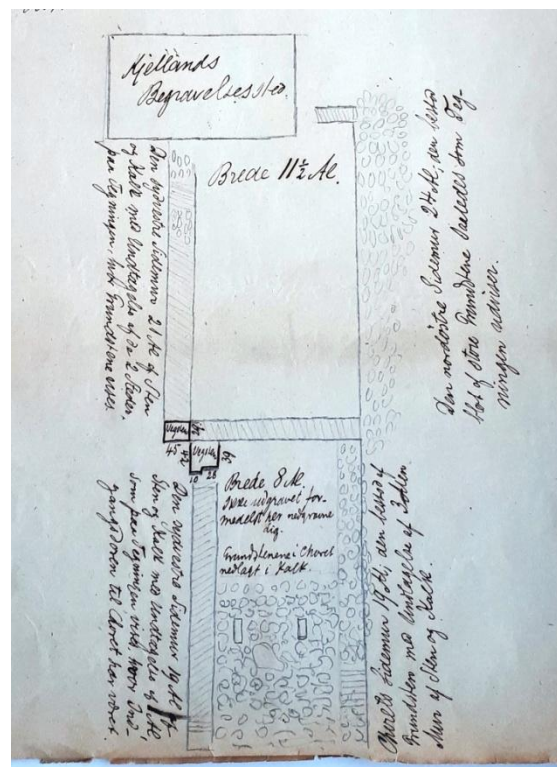
Hvor lå klosteret? Når ble det opprettet? Hvorfor ble det opprettet? Hvor var klosterets eiendommer?

Olavsklosteret var et kloster for prester, som levde etter reglene satt opp av Augustin av Hipp. Klosteret ble opprettet på 1230-tallet. Det ble så flyttet til Utstein før 1280. Da ble større deler av klosterets eiendommer solgt til biskopen og korbrødrene, men Utstein kloster beholdt sankt Oles grunner og Olavskirken fram til reformasjonen.

Hvor lå klosteret?

I 1745 skrev Bendix Christian de Fine at Sankt Oles kloster lå under Kleven.⁶⁷⁵ ”Under Kleven” ble brukt om området fra Øvre Strandgate til Olavskleivå, og fra Kiellandshagen til det som var Posthuset i krysset Haakon VII’s gate og Lars Hertervigs gate. Men er plasseringen rett? Klosterbygningene lå i så fall i enden av dagens Haakon VII’s gate mot Olavskleivå.

I ett dokument fra 1667 møter vi navnet Sankt Oles klostergrunn.⁶⁷⁶ Var dette selve klostertomta? Jeg har ikke klart å finne ut hvilken tomt det var.⁶⁷⁷

Figur 111: Grunnmurene på Fattigkirkegården ved og på det Kiellandske familiegravstedet. Koret er nederst i sørøstlig retning. Familiegravstedet til Kiellandfamilien ble bygd i 1818, og revet i 1938. Byggingen ødela mesteparten av vestveggen. Tegning: Andreas Emil Erichsen etter Claudius Jacob Schives tegning av murene som ble funnet i enden av Haakon VII’s gate i 1843.⁶⁷⁸

Sommeren 1843 fant Claudius Jacob Schive grunnmurene til det han mente med høy grad av sannsynlighet var Olavskirken. Det er vist i figur 111 og figur 112.⁶⁷⁹ Ruinene lå i enden av Haakon

⁶⁷⁵ Bendix Christian de Fine, Stavanger Amptes udførlige Beskrivelse, fra 1745. Utgave ved Per Thorson, Stavanger, 1987, side 88. Det var et sagn om at Olavsklosteret skulle ha stått oppå Kleivå, se Ludvig Solheim. Olskjellaa i Stavanger. Rogaland Historielag Årshäfte for 1924. Dette er såpass usannsynlig at jeg ser bort fra det. Det er ikke noen spor der.

⁶⁷⁶ A. E. Erichsen: Samlinger til Stavangers historie, Stavanger, bind 1, 1903, side 370.

⁶⁷⁷ Arne Kvitrud: Hvor lå Olavsklosteret i Stavanger? Ætt og heim, Lokalhistorisk årbok for Rogaland, 2006, side 112f.

⁶⁷⁸ Jeg har sammenliknet håndskriften i tegningen med håndskriftene til Andreas Emil Erichsen, Claudius Jacob Schive, Michael Birkeland, Conrad Fredrik von der Lippe og Thorvald Christensen. Min konklusjon er at tegningen trolig er tegnet av Andreas Emil Erichsen. Erichsen kom ikke til Stavanger før i 1892, og da var Schive død. Trolig skrev Erichsen av Schives etterlatte notater. Notatene er så detaljerte at de ikke kan ha gått muntlig gjennom en tredje person. Det samme gjelder tegningen.

⁶⁷⁹ Stavanger Amtstidende 31.7.1843, side 3. SBA, PA 110 A. E. Erichsen, boks 23 Stavangeriana, side 21 viser

VII's gate opp mot Olavskleivå. Bruk av kleberstein og kalk i grunnmuren og i golvet, samt størrelsen på bygget viste på at det var en kirkelig bygning. Bygningen var 27m lang. Om det var Olavskirken var den 7,5m bred i kirkeskipet og 5m i koret. Koret og skipet var omtrent like lange, som er uvanlig. Koret gir vanligvis plass til en prest, mens skipet ga plass til menigheten. I augustinerklostre var det derimot korprester, og de måtte ha plass til deres virke i koret.

I 1299 skulle en prest ha gravplass ved Olavskirken.⁶⁸⁰ Olavskirken hadde da kirkegård. Å finne den igjen, ble imidlertid vanskelig gjort av at Fattigkirkegården ble anlagt i det samme området, på slutten av 1600-tallet. I 1843 ble det funnet *nedgravne Lig* i kirken, men de ble ikke gravd opp. Skjelettene var neppe eldre enn 1200-tallet. I 1948 ble det funnet en gotisk gravstein av kleberstein.⁶⁸¹ Det ble så funnet skjelettresten i området i 1947, men vi vet ikke hvor gamle de var.⁶⁸² Gravingen av kulverten på slutten av 1940-tallet fjernet både graver fra Olavskirken og fra Fattigkirkegården. I 2005 var alle

tegningen. Bredden på det minste bygget er oppgitt til åtte alen (fem meter) og det største til 11,5 alen (7,2 m). To av langveggene er målsatt: den ene er 38 tommer (en meter) og den andre 45 tommer (1,1 m). Målene kan da være en blanding av innvendige og utvendige mål. Familiegravstedet er tegnet inn mer avlangt enn i kartene. Det Kiellandske familiegravstedet var i 1818 på 14*12 alen (8,7*7,5m). På tegningen er lengden på langsiden rett, og kortsiden for kort. Jeg har da brukt langsiden fra kartet for å plassere kirken.

⁶⁸⁰ DN III nr. 43 - *Synist oss oc at hann hafue groppitt at Olafs kirkiu* og med endret datering i RN II nr. 1018

⁶⁸¹ Ab for 1948, side 170.

⁶⁸² 1 ste Mai: Har en funnet grunnmuren til Olavskirken? Hemmelighetsfulle rester avdekket i Kirkegårdsstredet, Stavanger 29.1.1947. Anders Bærheim: Fra Olavsbrønnen til "Sinklegaards Hauge", Dreyermappen, 1957 skrev at ved grunnarbeider i 1945 i det nordvestre hjørne av Fattigkirkegården fant en ikke begravelse. Arnvid Lillehammer: Arkeologiske bidrag til Stavangers mellomalderhistorie, SMÅ for 1971, side 77 fant heller ikke graver i den tidligere Posthustomta (Haakon VII's gate 9). Det var grunne kulturlag, med opp til en meters tykkelse, og kun funn fra etter reformasjonen.

kulturlag fjernet innenfor kirkens vestre grunnmur.⁶⁸³

Når ble Olavskirken bygd?

Olavsklosteret er forsøkt datert ut fra døpefonten på Utstein kloster, som er anslått å være fra perioden 1150-1175.⁶⁸⁴ Det er gjettet på at den kunne være fra Olavsklosteret, men det er bare en av mange muligheter. Siden Olavskirken var i bruk til reformasjonen, var det neppe noen grunn til å hente deres døpefont. Eldbjørg Haug mente at Olavsklosteret ble opprettet samtidig med Halsnøy kloster i 1164.⁶⁸⁵ Asgaut Steinnes mente at Erling Skakke som døde 1179, forærte Olavsklosteret mange gårder. Disse ble senere overtatt av Utstein kloster.⁶⁸⁶ Vi kjenner ikke gavebrevet, så gaven kan like gjerne vært gitt til klosteret ved Domkirken. Eiendommene kan så ha blitt fordelt videre til Olavsklosteret.

Olavsklosteret omtales første gang i 1236. Olavskirken omtales fra 1286 til 1326.⁶⁸⁷ Kirken var det viktigste bygget i et kloster, og var da neppe yngre enn 1236.

⁶⁸³ Borehull 306 ble boret ned til 3m, med sand i hele profilet. Se Paula Utigard Sandvik: Grunnboringer Tusenårsstedet, Stavanger kommune 2005. Førebels rapport frå boringane i juni 2005. Stavanger torg og Haakon VII gate. AmS rapport 2005/08, Stavanger, 7.7.2005. Et bilde i SAS, PA 1 Anders Bærheim, Alumer, Album 11-12, viser omfanget av gravearbeid. Bildet har teksten: *Jernbanetunnelen under Olavsklosterets grund. En gammel brønn ses i murveggen. Kirkegårdsstradet ligger op Toppen. Januar 1947.*

⁶⁸⁴ Øystein Ekroll: Bygning og bruk, i Eldbjørg Haug (redaktør): Utstein kloster – og Klosterøys historie. Rennesøy: Stiftelsen Utstein kloster, 2005, side 230.

⁶⁸⁵ Eldri Espedal Storhaug: Strid om Utstein klostres alder, SA 21.6.2007.

⁶⁸⁶ Asgaut Steinnes: Klosterods i Rogaland, Ætt og heim for 1962.

⁶⁸⁷ Alexander Bugge: Erkebiskop Henrik Kalteisens kopibog, Christiania, 1899, side 192, se også Eldbjørg Haug (redaktør): Utstein kloster – og Klosterøys historie. Rennesøy: Stiftelsen Utstein kloster, 2005, side 130. DN I nr. 70 og DN IV nr. 169.

figur 112: Olavskirken markert med rødt helt til venstre. Kirken er plassert i samsvar med figur 111. Kartgrunnlag norgeskart.no. Tegning: Arne Kvitrud i 2023.

I 1900 var det funnet en stein fra en vindusnisje. Et par andre steiner hadde tydelige spor etter *gotiske* søyler i hjørnet, og skal ha tilhørt en portal.⁶⁸⁸ Noen få år etter var det i fundamentene til Store trappegang i enden av Håkon VII's gate, middelalderske steinrester, herunder et dørtrinn av kleberstein.⁶⁸⁹ Dette var nok rester av klosterbygningene. Omkring 1947 ble det så funnet en del profilerte klebersteiner, men uten at det ble gitt flere detaljer.⁶⁹⁰ De ble levert inn til Stavanger Museum, og gaven ble behørig registrert.⁶⁹¹ Både Stavanger Museum og Arkeologisk museum har lett etter dem, men dessverre uten å finne dem igjen. I Luster i Sogn og Bergen ble spissbuede

vinduer brukt på 1220-tallet. De ble likevel ikke vanlige før midten av 1200-tallet.⁶⁹² De gotiske søylene fra Olavsklosteret er nok da fra omkring 1220 til 1236.⁶⁹³ Vi vet ikke hvilken del av klosteret det tilhørte, men det er bare den utgravde delen som vet var i stein. Trolig er dette Olavskirken.

Klosterbrødrene opprettet så Utstein kloster, og flyttet dit senest i 1280. Det diskuteres når får flyttingen faktisk skjedde. Det er foreslått at klosteret på Utstein er fra 1100-tallet, men det er ikke enighet om en så tidlig datering.⁶⁹⁴

Olavskirken ble holdt i stand, og prester fra Utstein holdt gudstjenester.⁶⁹⁵ Trolig var Olavskirken soknekirke for Sankt Oles

⁶⁸⁸ Amicus Antiquitatis: Fra gamle dage, SA 13.9.1900. Amicus Antiquitatis kan bety venn av gammel tid.

⁶⁸⁹ Johs. Westbye: Bispekapellet, SA, 6.8.1919, side 6. Avisa Stavangeren: Fra det gamle Stavanger, 14.3.1918 - om et dørtrinn. Chr. K.: Klebersten fra Stavangers gamle kirker, avisa Stavangeren 17.3.1918.

⁶⁹⁰ Fra Olavsklosteret til hotell Atlantic. SA, 13.12.1950. Anders Bærheim: Fra Olavsbrønnen til "Sinkleagaards Hauge", Dreyermappen, 1957.

⁶⁹¹ SMÅ for 1952, side 124.

⁶⁹² Øystein Ekroll, Morten Stige og Jiri Havran (foto): Kirker i Norge, Middelalder i stein, 2000, side 36.

⁶⁹³ Øystein Ekroll: Bygning og bruk, i Utstein kloster – og Klosterøys historie, Rennesøy, Stiftelsen Utstein kloster, 2005, side 219. Dale kirke i Luster har årringsdatert treverk til 1220-tallet, se Anne Marta Hoff: Dale Kyrkje 750 år, Bergen og Luster, 2000, side 29.

⁶⁹⁴ Øystein Ekroll: Bygning og bruk, i Eldbjørg Haug (redaktør): Utstein kloster – og Klosterøys historie, 2005, side 228. Ole Egil Eide: Om Utsteinklosterets bygningshistorie, Collegium Medieval 2006, side 169ff. Ole Egil Eide: Om Utsteinklosterets bygningshistorie, Collegium Mediaevale, 2006, side 174.

⁶⁹⁵ Kirken på Utstein nevnes i 1280, men uten å si at det da var et kloster i DN I nr. 70. I 1295 omtales klosteret i DN IV nr. 16.

grunner og deler av de eiendommene de hadde solgt, og en inntektskilde for Utstein kloster. Klosterbygninger var det fortsatt i 1478.⁶⁹⁶ Ustein kloster kan ha beholdt knytningen mot byen, også for å få del i byens handelsprivilegier. I 1577 var klosteret revet, og Domkirken og skolen ble utbedret med restene.⁶⁹⁷

Olavsklosterets eiendommer

Fra 1537 til 1665 var Utstein klosters eiendommer i byen eid av kongen. De omtales som sankt Oles grunner, og utstrekningen er vist i figur 113.⁶⁹⁸ Men dette var likevel bare deler av klosterets opprinnelige eiendom.

I 1318 overlot abbeden på Utstein til biskopen en omkring fem meter bred vei mellom åkrene og badstuene i Stavanger – nede fra vatnet og opp til gårdsledet som gikk til Olavskirken.⁶⁹⁹ Vatnet kan tolkes både som Vågen og Breiavatnet.⁷⁰⁰ Men her vises det nok til Breiavatnet. Det viser at klosterets eiendommer strakk seg til Breiavatnet. Biskopen kan ha overtatt jordstykket for å forenkle tilkomsten til Eiganes. Så biskopen kjøpte trolig Eiganes av klosteret, en gang før 1318. I 1387 solgte abbeden i Utstein kloster en møllehusomt med en dam som abbeden og Olavskirken eide, til korprestene i Domkirken.⁷⁰¹ Dette var nok

Blekedammen i Kannikbekken, se figur 124.⁷⁰² Klosteret eide nok også Kannik. I 1299 ble korbrødrene i Domkirken tildømt en åker og tilstøtende områder vest for Olavskirken.⁷⁰³ Vest for kirken var Olavskleivå, men det kan ha vært en mindre eiendom.

Byggingen av det nye klosteret på Utstein og driften, må ha vært kostbar. Trolig solgte klosteret Eiganes til biskopen, samt Kannik og Grimsageren til korprestene for å skaffe penger. De beholdt i Olavskirken og det nærmeste området omkring. Bakgrunnen for striden med korprestene kan være uenighet om hva som var solgt.

⁶⁹⁶ DN IV nr. 987: ... *jtem sancte Olaffs klaustre j tønne thiera*. Det er: Videre til Olavsklosteret en tønne tjære.

⁶⁹⁷ NRR, bind II, side 223f.

⁶⁹⁸ Arne Kvitrud: Huseiere og skatteyttere i Stavanger 1701-1807.

⁶⁹⁹ DN II nr. 134 - *allt nēdan fra vatneno, ok vpp til gardzliōrsens, sem vpp gengr til Olafs kirkiu j Stawangre* – helt nede fra vatnet og opp til gårdsledet som går til Olavskirken i Stavanger.

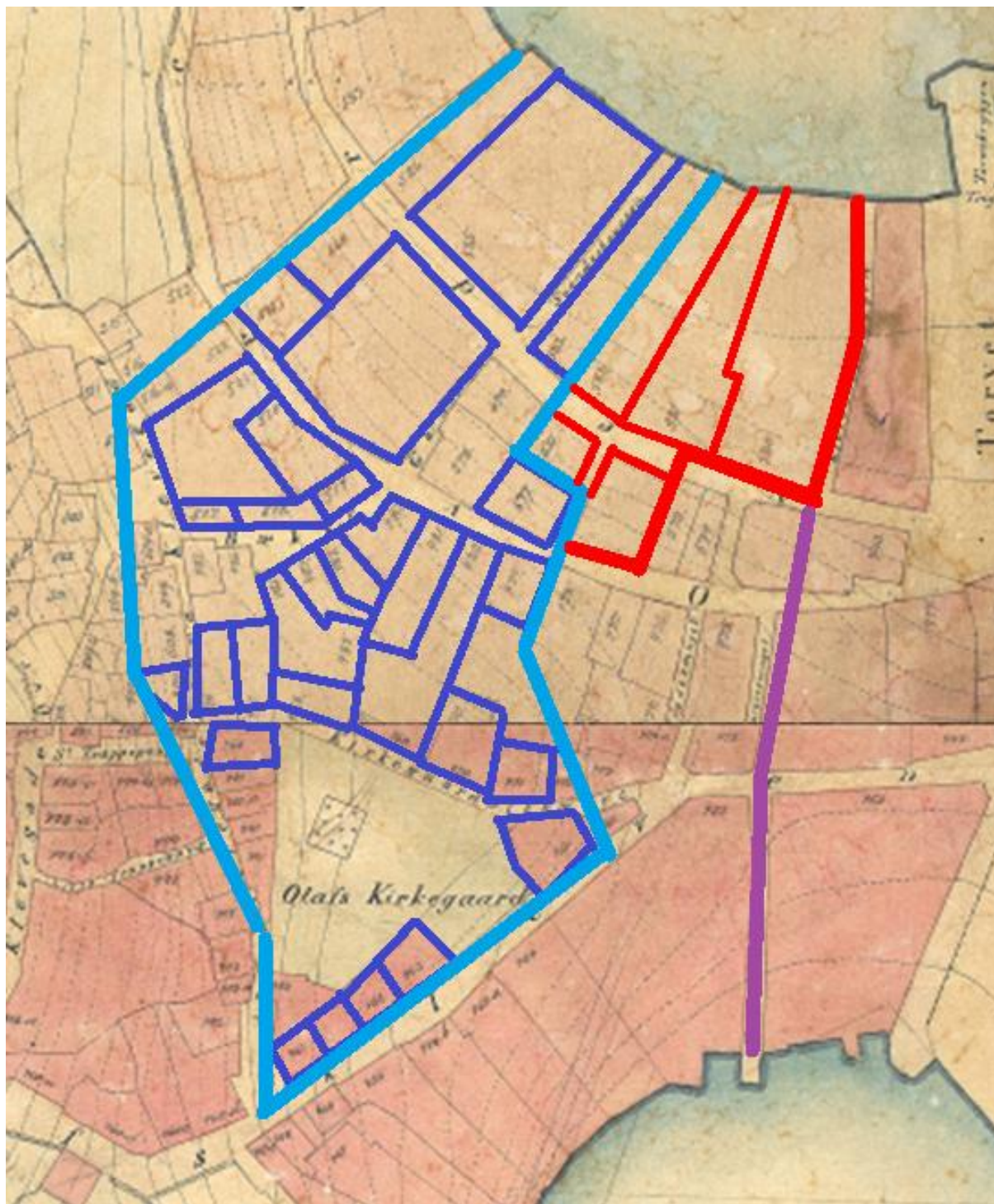
⁷⁰⁰ Anton Wilhelm Brøgger: Stavangers historie i middelalderen, Stavanger, 1915, side 117. Knut Helle: Stavanger fra våg til by. Stavanger, 1975, side 112.

⁷⁰¹ DN IV nr. 536 - *ein mælnohus stad. mædr watn ok ollum lunnendum sem till hans liggr ædr læighit hefuir fra forno ok nyiu. ok hanom ok Olafs kirkiu j Stafwangre til hærvi* – et møllehussted med vatn og alle retter som

hører til fra gammelt, og som tilhørte Olavskirken i Stavanger. På baksiden står det *Bref vm miynushit j ælfui* – Brev om møllehuset i elva. 1.5.1387 i DN IV nr. 537, stadfestet abbeden og konventet i Utstein salget med bruk av litt andre ord.

⁷⁰² Se drøftingen i Arne Kvitrud: Hvor lå Olavsklosteret i Stavanger? Ætt og heim 2006, side 99ff.

⁷⁰³ DN II nr. 48 av 22.4.1299 - *sem liggia vestan at Olafs kirkiv* – som ligger vest for Olavskirken.

Figur 113: Omtrentlig utstrekning av Sankt Oles grunder omkring 1500 er markert med lyseblå streker. Eiendommer som sikkert tilhørte Sankt Oles grunder har mørk blå farge. Tomtene på Kriken er markert med rødt. Disse tilhørte Olavsklosteret fram til tidlig på 1400-tallet. Vågen er oppe til høyre og Breiavatnet nede til høyre. Med lilla farge, er avmerket en mulig grense mellom Biskopens gård og Olavsklosteret midt på 1200-tallet. Grensen fortsatte nordover til Vågen, langs den røde streken. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.⁷⁰⁴

⁷⁰⁴ Basisegning er fra SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867. Jeg har satt sammen to kart.

I 1561 omtales Klostergården.⁷⁰⁵ Dette var den nordvestre delen av Rosenkildehuset.⁷⁰⁶ Vi ser at Selje kloster, Halsnøy kloster og Lyse kloster hadde bygårder i Bergen.⁷⁰⁷ Trolig var Klostergården Utstein klostets bygård i Stavanger. I 1657 eide Henrik Hanssen en rekke eiendommer, deriblant Klosterhagen.⁷⁰⁸ Jeg har ikke klart å lokalisere hagen, men det var nok Olavsklosterets hage. På 1410-tallet ble Kriken skilt ut som en egen eiendom.⁷⁰⁹ Jeg kommer tilbake til Kriken.

Veier gjennom eiendommer var til ulempe for grunneieren, så veier ble som hovedregel anlagt i eiendomsgrensene. Den opprinnelige grensen mellom Biskopens gård og Olavsklosterets gikk da trolig i Garversmauet og videre til Kriken. Garversmauet er den nederste delen av den lilla streken i figur 113.

Sammendrag

Klosterbygningene lå i enden av dagens Haakon VII's gate. Klosteret ble nok opprettet samtidig med oppløsningen av klosterfellesskapet ved Domkirken på 1230-tallet. Klosteret ble så flyttet til Utstein før 1280.

Større deler av klosterets eiendommer ble overlatt til biskopen og korbrødrene. Men Utstein kloster beholdt sankt Oles

⁷⁰⁵ DN XV nr. 695.

⁷⁰⁶ Arne Kvitrud: Hvor lå Olavsklosteret i Stavanger? Ætt og heim 2006, side 113.

⁷⁰⁷ Erik Gunnes: klosterlivet i Norge, Ab 1987, side 72.

⁷⁰⁸ Hans E. Næss: Samlinger til Stavangers historie, fjerde bind, Stavanger, 1971, side 252f. Klosterhagen også er omtalt i en rettssak i 1622, men denne kan like gjerne være klosterhagen på Utstein kloster, se Erik S. Gundersen: Stavanger rettsprotokoller 1617-1722, i utdrag etter A. E. Erichsens og Axel Kiellands manuskripter, Samlinger til Stavangers historie, tredje bind, Dreyer forlag, Stavanger, 1953, side 15.

⁷⁰⁹ Arne Kvitrud: Middelaldergården Kriken i Stavanger, SMÅ for 2016.

grunner og Olavskirken, fram til reformasjonen.

Kriken ved Vågen

Når ble Kriken til? Hvem var grunneier? Var Kriken bare i Vektergården, eller var det et større område?

Det vi kjenner som Kriken, lå ved og i Vektergården. Kriken ble skilt ut fra Olavsklosterets eiendommer tidlig på 1400-tallet.

Neste, øvre og midtre Kriken

Figur 114: Nedre Strandgate 3, 5, 7, 9 og 11 sett fra Valberget. Kriken omfattet nummer 3, 5 og 7 med Vektergården, og noen eiendommer på oppsiden. Dagens Rosenkildehuset er nummer 11. Utsnitt av foto av Carl Lauritz Jacobsen fra 26.8.1867, Statsarkivet i Stavanger.⁷¹⁰

På 1400-tallet eide Eirik Gunnarsson og sønnene abbed Olav Eiriksson i Halsnøy kloster og biskopen i Stavanger Gunnar Eiriksson, gårdene Vorster og Veland i Strand, Skeie på Hundvåg og deler av Kriken i Stavanger. Korbrødrene overtok alle disse eiendommene, og det ble

grunnlaget for Kriken prebende.⁷¹¹ Prebender var stiftelser som i stor grad fikk leieinntekter fra eiendommer. Kriken omtales første gang i 1408-1419, da abbeden i Utstein kloster stadfestet salget av tuftene ”*neste Krikeren*” til lagmannen Eirik Gunnarson.⁷¹² Han var lagmann fra 1408 til 1419.⁷¹³ Så handelen kan være fra denne perioden.

⁷¹¹ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 152.

⁷¹² DN IV nr. 892 fra 30.4.1444: ... *twfter bæar sem neste Krikeren heither...* – tufter der som heter Neste Kriken. Se også Arne Kvitrud: Middelaldergården Kriken i Stavanger, SMÅ for 2016, også note 20

⁷¹³ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 152. og Arne Kvitrud: Personer, familier og slekter i

⁷¹⁰ SAS, Fotoarkivet etter Thomas Gjesteland med tilvekstnummer SAS-1990-10:83 med teksten *Photograferet Stavanger 26. august 1867.*

Figur 115: Seglmerket til stavangermannen og abbed i Halsnøy kloster Olav Eiriksson i 1450. Han var sønn av Eirik Gunnarson.⁷¹⁴ Skjoldet med fuglen nederst, var familiens våpenmerke. Avtegning: Terkel Klevenfeldt (1710–1777). Foto: Arne Kvitrud i 2007.

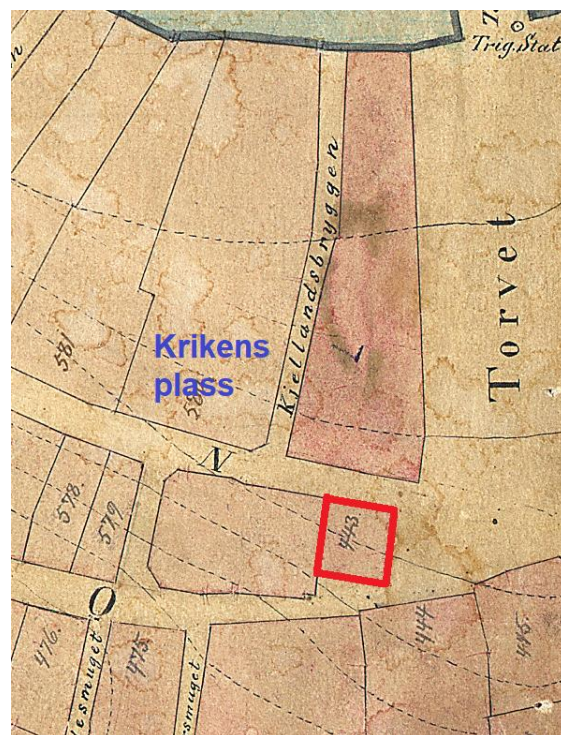
På 1400-tallet ble Kriken delt opp. I 1445 omtales Midtkriken, Øvre Kriken omtales i 1431, og i 1440 og 1482 omtales ”Krikenom”.⁷¹⁵ Midtkriken var i 1445 14 alen lang og 13 alen bred.⁷¹⁶ Eiendomsgrensene i dette området var uendret fra 1500-tallet til 1800-tallet. Målene samsvarer med eiendommen mellom Øvre og Nedre Strandgate, som vist i figur 116. Det forutsetter at en brukte sjællandske alen i 1445. Øvre Kriken kan ha vært eiendommene mellom Øvre og Nedre Strandgate.

eller i tilknytning til Stavanger i perioden 1400-1599, Stavanger, 2004, side 141.

⁷¹⁴ Tegning av Terkel Klevenfeldt (1710–1777), DRA, 860 Håndskriftsamlingen, I. Individuelle samlinger af blandet indhold, Klevenfeldt, Terkel, samlinger, pakke 50.

⁷¹⁵ DN I nr. 792 fra 31.3.1445. DN IV nr. 846 fra 12.1.1431: ... *wi warom j øfra Krikenom j Stawangre...* DN IV nr. 880 fra 28.10.1440: ... *mit varom j Krikenom j Stawangre...* DN II nr. 920 fra 20.6.1482, ... *kun görande at kom for meg oc alla logrettona j Krikenom j Stauangre.*

⁷¹⁶ DN I nr. 792 fra 31.3.1445; ... *twft waara sem Midhkrikin heither xiiij alna langhæ oc xiiij alna breidhæ.*

Figur 116: Plasseringen av Midtkriken i 1445, er avmerket med rødt. Det var mellom Øvre og Nedre Strandgate. Torget er til høyre og Vågen er øverst. Kartgrunnlaget er fra 1860-tallet.⁷¹⁷ Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Nedre Strandgate 3-8

Både Nedre Strandgate 3, 5 og 7 hadde tidlig på 1600-tallet tomter på oppsiden av gata. Trolig bodde de på oppsiden av gata, mens 3, 5 og 7 var sjøhus.

Nedre Strandgate 3 ble kalt for Krikens plass i 1581, og Kriken i 1698.⁷¹⁸ Eiendommen er nå en del av Vektergården. Den var i 1581 delt i to tomter.⁷¹⁹ De to delene med målene slik de er oppgitt i 1581 og 1651, passer perfekt inn i Nedre Strandgate 3 fra 1860-talet.⁷²⁰

⁷¹⁷ SBA, Torstrup K. F. Detaljkart over Stavanger: 22 plater oppmålt i årene 1863-1867.

⁷¹⁸ 29.8.1698 – NRA, Localia, pakke 43a: ... *den grund som ligger i Kriken paa Strandegaden...* Dokumentet er også gjengitt i SAS, Stavanger byfogdembete, Pantebok for Stavanger nr. 2A 1695-1713, folio 39b-40.

⁷¹⁹ Arne Kvitrud: Middelaldergården Kriken i Stavanger, SMÅ for 2016.

⁷²⁰ UiB: «1651, 4. februar Stavanger grunnbrev», Marcus-databasen på internett. I lengde 59 norske alen,

Målene for Nedre Strandgate 5 fra 1635, stemmer også med eiendommene slik de var på 1860-tallet.⁷²¹ Det er likevel en liten flik på fem alen mellom Nedre Strandgate 3 og Nedre Strandgata 5. Forklaringen finner en i et dokument fra 1691 da det ble opplyst at det var et smau mellom eiendommene, hvor vannet hadde avløp i en rennestein.⁷²² Smauet ble senere en del av Nedre Strandgate 5.

Figur 117: Vektergården med jernbanetunellen. Her var Nedre Strandgate 3, 5 og 7. Ankerbygget er til venstre i bildet og Rosenkildehuset skimtes helt til høyre. Foto: Arne Kvitrud i 2016.

Nedre Strandgate 7 og 8 hørte også til Kriken prebende.⁷²³ Det var både en eiendom på oppsiden av Nedre Strandgate og en på sjøsiden.⁷²⁴ Trolig var disse også en del av Kriken (Øvre Kriken?).

Parselleringen og utfyllinger ved Vågen

Allerede da Kriken omtales første gang tidlig på 1400-tallet, var der tufter. Vi har ikke kilder eller funn til å anslå når området ble bebygget, eller omfanget av

bredden til Algaten 20 norske alen og bredden i flomålet 14 ½ alen. En avskrift er på kvitrud.no.

⁷²¹ Arne Kvitrud: Middelaldergården Kriken i Stavanger, SMÅ for 2016, side 82.

⁷²² 2.4.1691, se SBA, PA 267 Axel Kielland, pakke 2, nummer 3.

⁷²³ 17.5.1634, se SAS, PA 11 Kielland, pakke 8-9 - i original. Det var grunnleie til Kriken prebende. Han overleverte Klaus Lauritzsen Skabos grunnbrev fra 30.12.1630.

⁷²⁴ 25.7.1664, se SAS, PA 11 Kielland, pakke 8-9 i original.

bebyggelsen. På 1400-tallet var det små inntekter til Utstein kloster. Salg av tomter var da attraktivt.

De to delene av Nedre Strandgate 3 var begge 20 alen, mens Nedre Strandgate 5 og 7 var begge 30 alen ved gata. I sum var disse akkurat hundre alen. Dette er det som kalles sjællandske alen. Den eldste danske kilden om sjællandske alen er fra 1402.⁷²⁵ Det ser ut til at sjællandske alen var brukt i Stavanger ikke lenge etter. Det runde tallet tilsier at Kriken ble utskilt som en enhet på hundre alen, og så delt opp. Siden Kriken i sum var akkurat hundre alen bred, var sjællandske alen i bruk da Kriken ble skilt ut. Kriken ble da neppe skilt ut før de eldste skriftlige kildene på 1400-tallet. Arkeologiske undersøkelser i andre norske byer viser at breddene på utskilte tomter økte over tid. Det forklares ut fra økende behov for lager og boområder.⁷²⁶ Tomtebreddene i Kriken var en god del større enn på odden Skagen, der eiendommene ble delt opp omkring 1300. Det tilsier også at Kriken er yngre.

Navnet Stra'en viser til at det var en strand på vestsiden av Vågen, som på Torget. Den opprinnelige stranda var i det som nå er Nedre Strandgate. Kaikanten i Kriken ble forflyttet utover i flere omganger. Vi vet hvor kaikanten eller strandkanten var i de to delene av Nedre Strandgate 3 i 1581 og 1651, og i Nedre Strandgate 5 i 1635. Det er vist i figur 66. I 1942 ble det funnet noen store stokker i bakken ved inngangen til jernbanetunellen i Nedre Strandgate 3.⁷²⁷ De var nok rester av bolverk.

⁷²⁵ Poul Rasmussen: Alen, KLN, bind 1, side 74.

⁷²⁶ Arne Kvitrud: Middelaldergården Kriken i Stavanger, SMÅ for 2016, note 41.

⁷²⁷ Svein Molaug, notat uten tittel, Stavanger Museum, 3.3.1942.

Bosted for en av korprestene?

Fra 1575 fikk presten Peder Claussøn Friis inntektene fra Kriken prebende. Kongen ga ham også boplikt på Kriken.⁷²⁸ Plikten skulle nok ikke forstås bokstavelig siden han var prest i Audnedal i Agder. Men han måtte nok ha noen boende der, og vedlikeholde husene. Boplikten kan være fra 1400-tallet, for en av prestestillingene ved Domkirken. En forventer å finne en kirke og en kirkegård i nærheten av en prestebolig, men det var neppe slik her. Ved hjørnet av Nedre Strandgate og Torget er det riktignok funnet en del profilerte klebersteiner.⁷²⁹ Klebersteinene lå i grunnmuren, så de lå neppe der opprinnelig. I Øvre Strandgate 5 var det i 1931 en langsgående mur 30-50 cm under brolegningen i gata. Muren var omkring 5m lang og 1,5m høy. Muren strakte seg inn under brolegningen i gata, og ble ikke gravd ut. Det ble funnet noe brent brunt glass i muren. Det skal også ha vært rester av klebersteinsbuer. En prest kan ha bygd en bolig her på 1400-tallet, med grunnmur av rester fra kirkelige bygg.⁷³⁰

Grunneiere og forhistorien

Siden Utstein kloster solgte Kriken tidlig på 1400-tallet, var Vektergården trolig opprinnelig en del av Sankt Oles grunner. En kan også argumentere for at Kriken var skilt ut av Biskopens gård. At Utstein kloster eide en del av Kriken, gjør ut fra mitt skjønn, at argumentet om at hele Kriken stammer fra Sankt Oles grunner står sterkest.

Ordet krik betyr bukt eller krok.⁷³¹ En bruker fortsatt ordet krik i for eksempel «å lete i kriker og kroker». Navnet viser til at Kriken var i ei bukt eller i en krok.

Hva var så Midtkriken mellom? Eiendommen er ikke nabo til de andre Kriken-eiendommene, så Kriken var større enn det jeg viser i figur 113. Dersom kriken betyr bukt, kan en spekulere i om Kriken opprinnelig var området rundt de innerste delene av Vågen. Noe tilsvarende det bergenserne kaller Vågsbunnen. Stedsnavnet Kriken ble i så fall bare bevart for en del av området.

Den andre muligheten er at navnet betyr krok. Det kan da være det nordvestre hjørnet av Olavsklosterets eiendom.

Kriken prebende er kjent i skriftlige kilder første gang i 1561.⁷³² Navnet Kriken prebende ble laget etter reformasjonen.

Sammendrag

Jeg har plassert Kriken i og ved Vektergården.

⁷²⁸ 22.7.1575 i NRR II, side 161-162 ga kongen Kriken prebende til Peder Klausson.

⁷²⁹ SAS, PA 1 Bærheim, IX, bok V, B, side 8. Teksten er datert 24.1.1942. Anders Bærheim overlot klebersteinene til stadsarkitekt Erling Nilsen. I 2006 fant jeg ikke noen som visste hvor de var blitt av.

⁷³⁰ Arne Kvitrud: Middelaldergården Kriken i Stavanger, SMÅ for 2016, note 18.

⁷³¹ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 145. Den samme tolkningen av ordet *krik* finner en i Bokmålsordboka og Nynorskordboka.

⁷³² Asgaut Steinnes: Om lovarbeidi etter Peder Claussøn Friis. Maal og minne, Oslo, 1962, side 60.

Fra Eikanes til Eiganes

Kan det ha vært bybebyggelse utenfor byens hjerte? Hvor kan den i så fall være? Var det et kapell på Sankthansvollen? Hvilke funksjoner hadde steinkorset i Kongsgata?

Peder Claussøn Friis fortalte i 1613 at det var rester av gater og hus en kilometer fra byen. Det er ikke kilder eller arkeologiske funn som bekrefter opplysningene. Det er heller ingen andre spor etter tettbebyggelse fra middelalderen utenfor byens hjerte.

Byen og omegnen

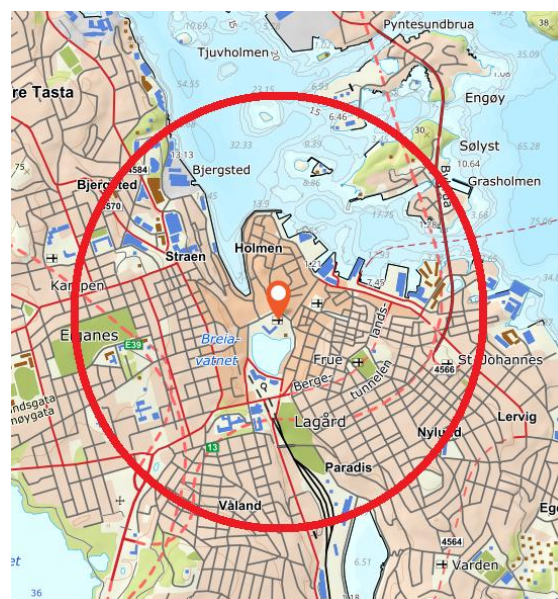
I 1613 fortalte altså Peder Claussøn Friis at denne By hafuer i forðum Dage været megit støre oc ypperligere, end den nu er, oc kand man endnu see Grundvoller ½ Fierding fra Byen, huor Huus og Gader hafue været, oc siges at skulle hafue boet 700 Borgere der udi, somme mene 1800. En halv fjerding var 1,1km. Bendix de Fine fortalte på 1740-tallet et liknende sagn: Om den (det vil si byen) i forðum dage har været større eller saa stor, at Bredevandet,... har ligget midt i byen, dertil er slet intet kjendetegn.⁷³³ Flere har antatt at middelalderbyens grense gikk ved Skolebekken i Klubbegata. Men var det slik? Bare mindre deler av området øst for Skolebekken hørte administrativt til byen på 1600-tallet.⁷³⁴ I vest hørte i det minste deler av Olavskleivå til byen. Vi vet lite om hvordan det var tidligere. Men var det bybebyggelse et annen sted?

Rundt byen lå gårder, som var eid av de kirkelige institusjonene i byen. Jeg omtaler noen av dem her. To av gårdene hadde

⁷³³ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 189 for begge sitatene.

⁷³⁴ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 145. NRA, Rentekammeret, Byregnskap, Stavanger, pakke 01, 1602-1639: Kolbjørn, Klemmet, Jon, Svend, Jens og Laurits ved Nøstrene skattet til byen i 1613-1617. Se Nøstrene i figurene 119 og 124.

nesten like navn – Eiganes og Eikanes. Eiganes var eid av biskopen og lå vest for byen. Eikanes lå i Østre bydel og var eid av korprestene i Domkirken.⁷³⁵

Figur 118: En halv fjerding fra Domkirken i luftlinje er vist med rød strek. Det mest nærliggende er å peke på steder ved sjøen som Bjergsted, Strømsteinen eller Spillerhaug og Hillevågsvatnet. Bjergsted og Kalhammaren lå helt i ytterkanten av storgården som er vist i figur 12, og kan trolig utelukkes. Hillevågsvatnet og tunet på Ladegård passer best, sammen med summen av beskrivelsene til Peder Claussøn Friis og Bendix de Fine. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Eikanes og Hetland

Den sørlige delen av Østre bydel hørte til Eikanes og resten til Hetland. Eikanes grenset mot Ladegård ved Lagård gravlund, og mot Hillevågsvatnet. Hetland og Eikanes var omtrent like store i areal,

⁷³⁵ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 60-61.

med en omkrets på omtrent en gammel mil eller omkring 11km.⁷³⁶

Hetland var fram til reformasjonen eid av korbørdrene i Domkirken. Etter reformasjonen overtok kongen eiendomsretten. Omkring 1590 var noe av Hetland leid ut, men resten ble brukt som prestegård for soknepresten i Stavanger. Eikanes var en ødegård, trolig etter en av pestene på 1300-tallet eller 1400-tallet. Den ble brukt sammen med Hetland prestegård.

Johan Røys fortalte et sagn om Sankthansvollen som et førkristent kultsted, og spekulerte i om det var et kapell der.⁷³⁷ Ved Pedersgata lå også Sankthansbrønnen, Sankthansvollen, Sankthanshaugen, Sankthanskilden, Sankthansfjellet og Sankthansbekken. Bekken startet øverst i St. Hansgata, men er nå lagt i rør. Ved Sankthanskilden er det hogd inn et kors i fjellet, av ukjent alder.⁷³⁸ Sankthansbekken hadde mineralsk vann.⁷³⁹ De eldste kildene til disse stedsnavnene er fra tidlig på 1700-tallet.⁷⁴⁰ Sankthansnavnene er knyttet til sankt Johannes. Men det er ikke tilstrekkelige kilder for å hevde at det var et kapell, eller bybebyggelse. Forklaringen kan også være så enkel som at det var sankthansfeiring på haugen, men det er merkelig om en slik feiring skulle medføre så mange stedsnavn.

⁷³⁶ Anders Bærheim: En markegangsforretning mellom Bispelagård og Hetland prestegård 1686 på gården Eikanes : med orientering i terrenget og om storgårdens deling i to gårdsparter og Bispelagård, SMÅ for 1958, side 92.

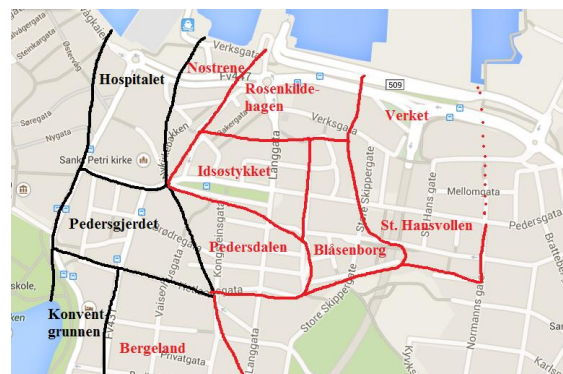
⁷³⁷ Johan Endresen Røys: Det var de tider, Stavanger, 1952, side 207ff.

⁷³⁸ Kjell T. Larssen: Sagn fra St. Hansvollen, SA 14.12.1977, side 5.

⁷³⁹ Frederik den Femtes Atlas, bind 40, kart 70. Det Kongelige Bibliotek, København.

⁷⁴⁰ Johannes Elgvin: En by i kamp, Stavanger bys historie, 1536-1814, Stavanger, 1956, side 231 og Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 147.

Lengre ute er Strømsteinen og Spillerhaug. De er om lag en halv fjerding fra Domkirken. Jeg har ikke funnet noen rapporter om middelalderfunn derfra. Middelalderske gravsteiner ved Badedammen, kom fra Domkirken.

Figur 119: Noen områder øst for Skolebekken, med navn som ble brukt på 1800-tallet.⁷⁴¹ Selvstendige eiendommer er markert med svart. Røde streker viser områder på Hetland prestegård.⁷⁴² Konventgrunnen strakk seg til korset i Stiftelsesgata. Tegning: Arne Kvitrud i 2006.

Steinkorset

Et sagn fortalte at Martinskirken sto på en skrent ved Breiavatnet, og at den raste ut i Breiavatnet.⁷⁴³ Anton Brøgger plasserte Martinskirken nær Stiftelsesgata, trolig med bakgrunn i det samme sagnet og steinkorset.⁷⁴⁴ Det er ikke stedsnavn knyttet til Martin i området. Det er heller ingen spor etter kirken eller begravelser. Så dette er svært usannsynlig. Mer trolig var

⁷⁴¹ Figuren er i stor grad basert på SAS, Stavanger byfogd, Panteregister Forstedene 1840-1855, Protokollnummer: AC 5, som gir nummerne for eiendommene for hvert område i 1844.

⁷⁴² Idsstykket kan være det tidligere Skriverstykket. Rosenklødehagen omfattet husmannsplassene Bakerageren og Steingjerdet.

⁷⁴³ Carl Lous: En Stavangersk Cicerone, Stavanger, 1868, side 70.

⁷⁴⁴ Anton Wilhelm Brøgger: Stavangers historie i middelalderen, Stavanger, 1915, side 173. Johs. Westbye: Biskekapellet, SA 6.8.1919, side 6 skrev at en formodning om at Martinskirken hadde vært ved foten av Breibakken eller på høyden av Kongsgata ved Stiftelsesgata hadde mye for seg. Han fortalte likevel ikke hvorfor.

Martinskirken soknekirke for byen, og plassert nær Prostebakken.⁷⁴⁵

Det er flere steinkors i Rogaland nær kirker, men også flere uten kirker.⁷⁴⁶ Vi vet ikke hva de som satte opp korsene tenkte eller mente med plasseringen, og det er mange forslag til tolkninger. Steinkors tolkes både som en del av religionsutøvelse, minnesteiner og som grensesteiner. I Skottland er det argumentert for at frittstående steinkors var midtpunktet for kristne kulthandlinger, før det kom en kirke på stedet. I det skotske høylandet og Irland var steinkors knyttet til klostre, og brukt i prosesjoner og riter. I Skandinavia var de også kultplasser for pilegrimer. Noen steder er de reist av gjerningsmannen, som bot for en ugjerning.⁷⁴⁷ Skriftlige kilder forteller at noen steinkors i Norge er tolket som minnesmerker eller som grensemarkører.⁷⁴⁸ Her er det dessverre alt for mange muligheter.

Figur 120: Steinkorset i Kongsgaten 46, like på nordsiden av krysset med Stiftelsesgata.⁷⁴⁹ Nå er korset i Stavanger Museum. Aslak Liestøl tolket teksten til: *Al... prest reiste denne steinen etter Erling, sin herre, som ensom ble sveket ut av aren da han sloss med Olav.* Teksten på korset kan være fra like etter 1028. Tegning: Bernhard Fredrik Hanson i 1852.⁷⁵⁰

⁷⁴⁵ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 114f.

⁷⁴⁶ Jan Petersen: De gamle steinkorsene, SA 27.12.1935.

⁷⁴⁷ Sæbjørg Walaker Nordeide: Steinkors og korssteiner i nordvestre Europa, Collegium Medievale 2011, side 138f.

⁷⁴⁸ Sæbjørg Walaker Nordeide: Steinkors og korssteiner i nordvestre Europa, Collegium Medievale 2011, side 142f.

⁷⁴⁹ Anders Bærheim: Minnekorset sto på Steglebakken, nå bør det under tak i Museet, Stavangeren, 18.1.1958. Egil Henriksen: Runekorset på Stavanger Museum, SMÅ for 1996, side 75 og 79.

⁷⁵⁰ Stavanger Museum (MUST), Bernhard Hansons skissebok.

Figur 121: Steinkorset øst for Breiavatnet i 1726. Steingjerdet lå som en bue rundt korset. Vi vet ikke hvorfor det ble gjort. Det kan tolkes som et adskilt område, for eksempel for kulthandler. Utsnitt av kart tegnet av Ulrik Fredrik Aagaard i 1726.⁷⁵¹

Steinkorset i Steglebakken var en minnestein. Samtidig kan den også ha vært en grensestein for flere gårder, som vist i figur 82.⁷⁵²

V-symbolet på steinkors finnes også på Njærheim og Tjora, og også på flere tyske steinkors.⁷⁵³ Så symbolet var ikke noe særegent stavangersk, eller knyttet til Erling Skjalgsson. Det er derimot brukt som et kvinnesymbol, og har neppe sammenheng med teksten på korset. Korset er også omtalt som Kånå eller Konen. Korset kan være laget som en tilbedelse av en kvinne i kristen mytologi. Kan det være Jomfru Maria?

Veien gikk over en morenerygg som stupte bratt ned mot Breiavatnet. I 1726 gikk veien langs vatnet, så omleggingen må ha vært tidligere. Ved gravingen i Kongsgata

⁷⁵¹ Frederik den Femtes Atlas, bind 40, kart 70. Det Kongelige Bibliotek, København.

⁷⁵² Steinkorset var i et steingjerde i forbindelse med veibyggingen på 1790-tallet, men har neppe blitt flyttet mye, se Egil Henriksen: Runekorset på Stavanger Museum, SMÅ for 1996, side 76.

⁷⁵³ Sæbjørg Walaker Nordeide: Steinkors og korssteiner i nordvestre Europa, Collegium Mediaevale 2011, side 141. Hun viser bilder av steinkorsene i Eisenach, Küllstedt og Störzner, som alle har den samme V-utformingen midt på korset.

ved Breiavatnet, var de eldste gjenstandene fra 1600-tallet.⁷⁵⁴ Gata ble da trolig anlagt av byen på 1600-tallet. På 1700-tallet pliktet borgerne i byen å vedlikeholde veien fra broa over Skolebekken til korset.⁷⁵⁵ Breiavatnet gikk nok helt inn til fjellskrenten på østsiden av dagens Kongsgate.

Kannik og Våland

Navnet Kannik viser til korbrødrene i Domkirken. Middelalderdokumenter fra Stavanger bruker stort sett ordene korbror eller korsbror. Kannik i betydning korbror, er bare brukt i tre diplomer fra Rogaland fra 1516 og framover. Ordet Kannikgjerdet ble brukt fra 1606. Så stedsnavnet Kannik er nok fra 1500-tallet.

I 1322 ga adelsmannen Bård Petersson plassen han eide sør for vatnet i Stavanger, til Domkirken.⁷⁵⁶ Dette var nok en del av dagens Kannik. I 1387 solgte abbeden i Utstein kloster en møllehusomt med en dam, til korprestene i Domkirken.⁷⁵⁷ Dette er nok kvernsted på Kannikgjerdet, som

⁷⁵⁴ Anders Bærheim: Gamle-byen ved Skolebekken, SA 19.8.1942 og Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by, AmS, 2000, side 21. Blant annet var det en fullstendig kinesisk tekanne med blå dekor og dekorert hollandsk keramikk.

⁷⁵⁵ 21.7.1722 fikk fire personer bot for ikke å ha opparbeidet byens vei til Steglebakken. Se SAS, PA 1 Anders Bærheim, Boks IX A utskriftsbøker, bok V, side 35. Bemerkninger fra generalveimesteren Søndenfjelds, oberstløytnant Georg Krogh av 27.6.1770. Se SBA, PA 267 Axel Kielland, pakke 2, legg 3.

⁷⁵⁶ DN III nr. 132 ...oc þar með plaz þat sem ek Bardr atte firir sunnan vatnet i Stawangre... Den plassen Bård eide sør for vatnet.

⁷⁵⁷ DN IV nr. 536 ein mælnohus stad. mædr watn ok ollum lunnendum sem till hans ligr ædr læighit hefuir fra forno ok nyiu. ok hanom ok Olafs kirkiu j Stafwangre til hæyrði. Et møllehussted med vann... På baksiden står det *Bref vm miylnushit j ælfui*. 1.5.1387 i DN IV nr. 537 stadfestet abbeden og konventet i Utstein salget med bruk av litt andre ord: *eina mælnohus tuppt ok grunuoll. Mædr mælnohus dam ok ollum odrom lunnendum sem till adr nempdra tuftar ok grunvallar*. En møllehusomt med grunnvoll. Med møllehusdam...

omtales i 1606.⁷⁵⁸ Dammen var nok Blekedammen i Kannikbekken ved teateret.⁷⁵⁹ Trolig var Kannik en del av Olavsklosteret, før korbrødrene ble eiere.

Figur 122: Kannik markert med røde streker. Tegnet etter Egil Henriksens beskrivelse. Har ikke tatt med Konventgrunnen.⁷⁶⁰ Kartgrunnlag kommunekart.com. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

Kannik var om lag 1620 eid av sameiet til biskopen, soknepresten, skolemesteren og kirketjeneren.⁷⁶¹ Biskopen ble medeier i 1571.⁷⁶² Prestene ble eiere litt etter hvert,

⁷⁵⁸ Andreas Brandrud: Stavanger domkapitels protokol: 1571-1630. Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania, 1901, side 472f. Det er funnet en kvernstein ved Kannikbekken, som kan være fra 1400-tallet eller nyere, se SA: Kvernstein i gammel hage, 8.5.1963.

⁷⁵⁹ Se drøftingen i Arne Kvitrud: Hvor lå Olavsklosteret i Stavanger? Ætt og heim 2006, side 99ff.

⁷⁶⁰ Sveinung Bendiksen: De geistlige kannikene ga navnet til Kannik, SA 31.3.2008 - viser til Egil Henriksen om at hoveddelen av Kannik lå der jernbanestasjonen og Byterminalen er i dag. I nordvest gikk grensen på skrå mot krysset Løkkeveien - Kannikgata, ned Kannikgata, Teaterveien til Kongsbrua og Kongsgata. Anders Bærheim tegnet også grensene omtrent likt i figur 12 (*Grenselinje for Kanniket*).

⁷⁶¹ Kåre Oddleif Hodne: Grågås, Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620, Kristiansand, 1986, side 42, 54, 64 og 69 om Cannicke og Cannike.

⁷⁶² Arne Kvitrud: Stavanger domkapitels jordebok 1571, 2022, side 36 på kvitrud.no.

for så å slå dem sammen til Kannik. Det er foreslått at Kannik var bolig for kannikene i Stavanger.⁷⁶³ Det må i så fall ha vært eremitter knyttet til benediktinerklosteret ved Domkirken, men dette er lite trolig.

Andreas Emil Erichsen fortalte at det mellom Vålandshaugen og Kannik var funnet *ordentlig* brolegging, men dessverre uten flere detaljer.⁷⁶⁴ Stein som brolegging kom i bruk på 1500-tallet.

Vi har noen få funn fra Kannik og Våland, men ikke noe som tilsier at det var bybebyggelse.⁷⁶⁵

Ladegård (Lagård)

Ladegård tilhørte bispeembetet da Jon Guttormsson var biskop fra 1541 til 1557.⁷⁶⁶ Biskopene var nok også grunneiere før reformasjonen. Hovedbygningen på gården lå omtrent der Stavanger politikammer er i dag. Det er noen sporadiske funn, men ikke funn som tilsier en bybebyggelse.⁷⁶⁷

Gårdsnavn som ender på gård, er som regel fra middelalderen. Navnet Ladegård kan være fra 1230-tallet. Sigleif Engen argumenterte med at Hillevågsvatnet var fjorden i Stavanger-navnet. Og at Stavanger var det gamle navnet for Ladegård.⁷⁶⁸ Han har ikke fått støtte for dette synet.

Nordenden av Hillevågsvatnet og tunet på Lagård er om lag en halv fjerding fra byen, og kan være der Peder Claussøn Friis viste

⁷⁶³ SBA, PA 110 Erichsen, boks 23 Stavangeriana, side 27.

⁷⁶⁴ SBA, PA 110 Erichsen, bok 23, side 26.

⁷⁶⁵ Arne Kvitrud: Hvor lå Olavsklosteret i Stavanger? Ætt og heim 2006, side 121.

⁷⁶⁶ NRR 2, side 113-114, se også NRA, Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, benificeret gods, 2.

⁷⁶⁷ Se drøftingen i Arne Kvitrud: Hvor lå Olavsklosteret i Stavanger? Ætt og heim 2006, side 99ff.

⁷⁶⁸ Sigleif Engen: Ja, hvor lå Staf-anger, SA 28.5.1955.

til i 1613, men det er ingen kjente funn av bybebyggelse.

Olavskleivå og Eiganes

Olavskleivå er den bratte skråningen fra Lars Hertervigs gate opp mot Løkkeveien.

Eiganes ble ekspropriert fra biskopen etter reformasjonen. Byen fikk så gården av kongen som ekserserplass i 1607. I 1638 hørte en tomt i Olavskleivå til Eiganes, og byen fikk grunnleien. Så Olavskleivå hørte til gården Eiganes. Når Olavskleivå ble bebygd er uvisst, men det var hus der i 1626.⁷⁶⁹ Det er ikke funn som tilsier at det var bybebyggelse i middelalderen.⁷⁷⁰ I 1880-årene lå det en stabel klebersteiner i Olavskleivå 17, men disse kom nok fra byen.⁷⁷¹

Skrivemåten Kleven er konsekvent brukt i et stort antall 1600-tallet og 1700-talls kilder. De brukte også Brattkleivå og Vasskleivå om deler av området, men ingen Olavskleiv. Olavskleivå brukes nå som gatenavn og om et område. Olavskilden, også kalt Olavsbrønnen, er i Olavskleivå. Området der Fattigkirkegården lå, ble omtalt som Sankt Olavs plass. Det ble ikke en plass før Fattigkirkegården ble nedlagt. Sankt Olavs kirkegård er likeledes et 1800-talls navn på denne kirkegården. Dette er alle unge navn.

Biskopene kjøpte nok Eiganes av Utstein kloster. Fram til reformasjonen fikk

biskopen leieinntekter av Eiganes.⁷⁷² Første i 1563 vet vi hvem som bodde der.⁷⁷³ Det er ikke funn fra Eiganes som tilsier bybebyggelse i middelalderen.

Stra'en og Grimsageren

Olavsklosteret var nok grunneiere på 1200-tallet. Korprestene i Domkirken kjøpte så området. Det er ikke funn herfra, som tilsier bybebyggelse i middelalderen.

Figur 123: Grimsageren i 1726 er avmerket med en rød sirkel - på oppsiden av Øvre Strandgate. Dette var bare en mindre del av den eldre Grimsageren. Grimsageren var korprestenes eiendom. Vågen er til venstre. Utsnitt av kart tegnet av Ulrik Fredrik Aagaard i 1726.⁷⁷⁴

Fra 1578 og utover ble Grimsageren delt opp i tomter. I 1602 gikk Grimsageren fra sjøen og oppover.⁷⁷⁵ Så Grimsageren var større enn det som framgår av figur 123.

⁷⁶⁹ A. E. Erichsen: Samlinger til Stavangers historie, bind I, Stavanger, 1903, side 216.

⁷⁷⁰ I 1960 ble det funnet en kokepotte i Kleivå, som kan være fra middelalderen. Se Arnvid Lillehammer: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS, 2000, side 20. Videre en slipestein i Lille trappegang, av uviss alder, se SA: Steinmur i sentrum, 21.7.1966.

⁷⁷¹ SAS, PA 1 Bærheim, et hefte, side 105.

⁷⁷² NLR IV side 168. I 1567 mottok stiget 1,5 pund korn i landskyld fra Eiganes. Stigets gods var det gamle bispegodset som kongen overtok etter reformasjonen.

⁷⁷³ NLR III side 3.

⁷⁷⁴ Frederik den Femtes Atlas, bind 40, kart 70. Det Kongelige Bibliotek, København.

⁷⁷⁵ Andreas Brandrud: Stavanger domkapitels protokol: 1571-1630. Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania, 1901, side 470.

Figur 124: Utsnitt av bykartet tegnet av Ulrik Fredrik Aagaard i 1726. Deler av byens nærmeste omegn er også tegnet inn, som Spilderhaug, Strømsteinen, Verket, Sankthansbekken, Nøstrene (Nostrene), Hetlandsmarken, Hetland, Kongsgaarden, Ladegården, Steglebakken, Bergeland, Kannik, Blekedammen, Kleven, Vålandshaugen, Tjæresteinen, Eiganes, Blidensol, Sandviken og Kalhammervik. Foto: Det Kongelige Bibliotek i København.⁷⁷⁶

Hundvåg

Finn Bringsjord mente at Stavanger var endestasjon for varer som kom fra Jæren over land, og som skulle til kongsgården Husabø på Hundvåg. Stavanger var da utskipingshavn til Husabø og landingssted. Denne brohode-funksjonen forklarte etter hans mening, også hvorfor landeveien over Jæren endte i Stavanger.⁷⁷⁷

⁷⁷⁶ Frederik den Femtes Atlas, bind 40, kart 70. Det Kongelige Bibliotek, København.

⁷⁷⁷ Finn Bringsjord: Noen synspunkter på Stavangers historie fram til år 1300, Pedagogisk senter, nr. 134, Stavanger, 1978. Rigmor Lindøe: Stavanger oppsto på

På Husabø var det en relativt stor båtgrav, og det sto et steinkors der fra den første kristne tiden. Ut fra funnene fra vikingtid peker imidlertid ikke Hundvåg seg ut som spesielt fremstående. Det er ikke funn som fremhever Hundvåg som noe senter i området.⁷⁷⁸

Det er ikke funn som tilsier at det var bybebyggelse eller handelsplass på Hundvåg.

Sammendrag

Det er ikke kilder eller arkeologiske funn som bekrefter opplysningene til Peder Claussøn Friis.

Det er så langt ikke funnet spor etter tettbebyggelse fra middelalderen utenfor byens hjerte.

Hundvåg, SA 11.2.1998. se også Olle Hemdorf: Hundvåg – Stavangers sentrum i forhistorisk tid. *Frå haug ok heiðni*, Stavanger 1994, nr. 4, side 4–5.

⁷⁷⁸ Helge Sørheim: Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by. Bosetningshierarkier og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder, Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter 10, 2018, side 227.

Kirkebyen uten byliv

Skilte Stavanger seg fra omegnen bare med de kirkelige institusjonene? Var det en by uten byliv?

Stavanger var lenge en by med stor kirkelig aktivitet, og med liten privat handels- og håndverksvirksomhet. Fra midten av 1200-tallet begynte utviklingen mot en vanlig by. Først på 1400-tallet fikk byen en administrasjon.

Vikingtiden

Stavanger var trolig en storgård omkring år 900. Det må ha vært driftsbygninger og beboelseshus. Trolig var husene et sted mellom Domkirkeplassen og Kiellandshagen. Den eldste kjente bebyggelse var i og ved Haakon VII's gate ved Kongsgård. Her var det trolig bebyggelse fra før vikingtid og ut i middelalderen. Det er også noen stolpehull under koret i Domkirken. De kan være fra vikingtiden. To groper viser til bebyggelse på Domkirkehøyden omkring år 1000.

Omkring år 1000 ble det anlagt en kirke med en tilhørende kirkegård, der koret i Domkirken er nå. Måten skjelettene lå i gravene, tyder på at noen av de døde var engelske. Det var også et steinkors i Kongsgata, som er laget omkring 1028. Korset kan være eldre, og knyttet til Jomfru Maria-dyrkelse.

Flere mener at det i vikingtiden var en markeds plass i Stavanger. Det er imidlertid bare funnet noen få gjenstander som viser til handel. Bare på Folkebibliotektomta ved Nidelven i Trondheim fant de til sammen 176 slike gjenstander.

Helge Sørheim beskrev Stavanger som en kirkeby på samme måte som Hamar, som skilte seg ut fra omegnet på grunn av de kirkelige institusjonene. Tienden og

leieinntekter skapte et stort vareoverskudd. Helge Sørheim mente at *den omsetningen av jordbruksprodukter som fant sted gjennom Stavanger i hovedsak ble kanalisert gjennom kirkens nettverk slik at noe sterkt borgerskap på grunnlag av handel knapt ble utviklet.*

Kongens gård hadde en administrasjon. De kan ha hatt brygge og naust i Østervåg, men det gjenstår å vise. Hit kom det også ulike inntekter i varer, som måtte omsettes. Administrasjonen ble trolig flyttet fra byen tidlig på 1300-tallet. Lagmennene fortsatte derimot i byen.⁷⁷⁹

Drivkreftene i byutviklingen

Tettbebyggelsen i Brügge i Belgia er forklart med at det kom handelsmenn til slottet med varer som de ville selge, og slo seg ned foran inngangen til slottet. Hus og vertshus ble satt opp, og etter hvert ble det en by.⁷⁸⁰ Men hvorfor passer ikke en slik forklaring i Stavanger? Klostrene var i stor grad selvforsynte, og kunne ikke være drivkraften for en by. Når biskopen også var en del av klostresamfunnet, var heller ikke biskopen en slik drivkraft. Om prestene eller noen i deres tjeneste omsatte overskuddvarer, var det i tillegg lite behov for handelsfolk.

Oppløsningen av klosteret ved Domkirken kan ha vært omkring 1230. Det medførte opprettelsen av domkapitlet, utbyggingen på Biskopens gård og opprettelsen av Olavsklosteret. Det ga flere aktører som

⁷⁷⁹ Knut Helle: Stavanger fra våg til by, Stavanger, 1975, side 185f.

⁷⁸⁰ Maryanne Kowaleski: Medieval towns: A reader, Toronto, 2008, side 21.

kunne drive handel, og som ikke hadde som ideal å være selvforsynte. Oppløsningen endret dynamikken på sikt, og ble på mange måter begynnelsen på byen. Kaien på Torget fra 1220-1250 ble nok bygd for transport av varer til og fra de nye kirkelige institusjonene, men tilrettela også for annen handel. Kongen omtalte Stavanger som en by allerede en gang i mellom 1161 og 1184, men den var nok bare by i kraft av å skille seg ut fra omgivelsene.

De første mulige sporene etter et handelssted, er korprestenes hus i Skagen 3. Da huset ble lagt øde i 1271 eller 1272, bygde de trolig i stedet på odden Skagen. Der kunne de ta inn større skip.

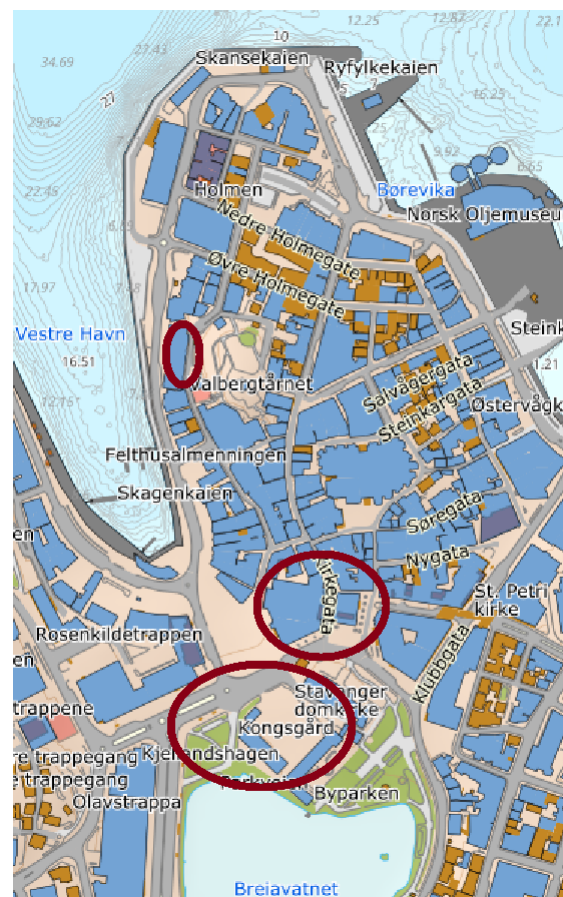
Stavanger var lenge en by med stor kirkelig aktivitet, men med lite handels- og håndverksevirsomhet. Fra midten av 1200-tallet begynte utviklingen mot en vanlig by.

Byen anno 1349

Det er ikke lett å lage pålitelige kart, som likner på de eldste middelalderkartene med hus. Det er ganske enkelt fordi det mangler kilder. Jeg har vurdert hvilke hus det kan ha vært på gårdene i figur 7. Det var også noen navngitte gårder som vi ikke vet hvor lå, men de var nok blant de husene eller gårdene som er omtalt over. Det var trolig også noen hus som ikke er omtalt i skriftlige kilder. Det er vanskelig å anslå antall utelatte hus. De gårdene vi kjenner navnene på, men har ukjent plassering er Steinsgård i 1383, Katlagård eller kjelmakergården i 1298 og Svadegård i 1379.⁷⁸¹

⁷⁸¹ DN I nr. 476 - *j sæstofvonne j Stæins garde j Stawangre* - i setestuene i Sveinsgård i Stavanger. DN IV nr. 45 - *Katlaragarðr*, se også RN 2 nr. 921, med endret

Det var en rekke hus fordelt utover et relativt stort område. Omkring 1350 kan det ha vært omkring 100-150 hus. De fleste husene var driftsbygninger. Det var neppe mer enn 50 bebodde hus.

Figur 125: Tettbebyggelsen i Stavanger omkring 1350 kan ha vært i de tre områdene markert med brune ellipser. Det er områder med hus i to etasjer eller med dobbeltgårder. Basistegning: Norgeskart.no. Tegning: Arne Kvitrud i 2024.

På tross av omfattende arkeologiske utgravninger og store mengde enkeltfunn, er det ikke funnet noen tettbebyggelse. En kan da ty til skriftlige kilder. En indikasjon på tettbebyggelse, kan være der de brukte tomtene godt. Det kan være hus i to etasjer, og hus som sto inntil hverandre. Dette kjenner vi bare til i Bratten, Simonsgård, på odden Skagen og på Kongsgård. Selv om vi ikke kan plassere dem helt nøyaktig,

datering merket med spørsmålsteget. DN IV nr. 514 - *Suaddagarde j Stafwangre*.

lå nok Bratten og Simonsgård mellom Vågen og Kirkegata, nær Brattegata. Så tettbebyggelse kan ha vært ved Brattegata og opp til Domkirkeplassen. Andre viktige bosetninger var på odden Skagen og på Kongsgård.

Fra pester til sildefiske

Pestene fra 1349 og utover, reduserte inntektene til de geistlige kraftig. Det var nok småhandlere og håndverkere, men de geistlige dominerende nok handelen lenge etter 1349. På 1400-tallet fikk byen borgere, borgermester og rådmenn. I 1425 ble byens handelsprivilegier bekreftet. Når

de ble gitt første gang vet vi ikke. Privat handel ble viktig fra 1400-tallet, men kjøpmennene ble omgått ved å kjøpe direkte fra produsentene.

Torget omtales først fra 1567, så det vanlige var nok at bøndene gikk fra dør til dør, eller leverte etter avtaler. Dette var handel uten mellommenn. Noen kjøpmenn solgte varer de hadde kjøpt inn i Bergen og utlandet. Håndverkerne lagde nok mest varer på bestilling.

Forfatteren forteller blant annet om:

- Hvor lå klosterskolen?
- Når ble Mariakirken bygd?
- Var Østervåg byens vugge?
- Lå byen opprinnelig et annet sted?
- Var det en trekirke før Domkirken?
- Var Kriken hele området ved Vågen?
- Er Domkirken virkelig fra 1000-tallet?
- Stemmer det at Kongsgård var en borg?
- Hvorfor ble Peterskirken en hospitalkirke?
- Når ble Stavanger noe mer enn en kirkeby?
- Hvem brukte kirken før den ble Domkirke?
- Hvor gammelt er klosteret ved Olavskleivå?
- Var Stavanger en markeds plass i vikingtiden?
- Hva ble følgene av at benediktinerklosteret ble oppløst?

Arne Kvitrud er en pensjonert sivilingeniør innen bygningskonstruksjoner. Han har skrevet en rekke artikler om Stavangers historie de siste tyve årene. Her sammenfatter han sin kunnskap om vikingtiden og middelalderen.

Mulig spillebrikke fra Domkirken.

Foto: © Annette Øverlid, Arkeologisk museum, UiS i 2021.